

Bölcskei Andrea

**Az egyház mint egykori birtokos
a magyar helynevekben**

Kézirat

Budapest, 2016

Tartalom

I. Bevezetés	4
1. A földrajzi és nyelvi tájkép alakulásának egyes kultúrafüggő vonatkozásairól	4
2. Az egyházi helynevek megítélése a névtani szakirodalomban	5
3. A dolgozat felépítése	7
II. Történeti háttér: a világi egyházszerkezet és a szerzetesrendi intézmények a középkori Magyar Királyságban	9
1. Árpád-kor	9
1.1. A kereszténység felvétele	9
1.2. A világi egyházszerkezet kiépítése	10
1.3. Szemléletbeli, kulturális átalakulás	15
1.4. A szerzetesség	16
1.5. Anyagi feltételek: tized és egyházi birtokok	21
1.6. Egyházi vonatkozású törvények	25
1.7. Műveltség	28
2. Késő középkor	29
2.1. Anjou-kor	29
2.2. Zsigmond-kor	32
2.3. A Hunyadiak kora	35
2.4. Jagelló-kor	42
III. Módszertani kérdések: források, anyaggyűjtés, a helynévi adatok tárolása és rendezése	50
1. A helynevek forrásai, az anyaggyűjtés szempontjai	50
2. Az adatbázis tartalma, felépítése, szerkezete	54
2.1. Az azonosító szám	56
2.2. A címszó	56
2.3. A denotátumfajta	58
2.4. A megye megjelölése, a lokalizáció	59
2.5. Helytörténeti események	60
2.6. A helynevek nyelvi elemzését szolgáló adatok	62
3. Az adatbázis felhasználhatósága	65
IV. Az egyház birtokosi szerepkörét tükröző helynévformák nyelvi elemzése	67
1. Korai ómagyar kor	67
1.1. Latin és magyar nyelvű helynévformák a korai ómagyar korszakban	67

1.2. Denotátumfajták, földrajzi megoszlás a korai ómagyar korban	69
1.3. A korai ómagyar helynevekben jelentkező egyházi birtokosok azonosítása	69
1.4. A korai ómagyar helynévformák időbeli megoszlása	71
1.5. A korai ómagyar helynévformák szerkezeti felépítése	72
2. Kései ómagyar kor	79
2.1. Eltűnt és lappangó névformák a kései ómagyar korban	79
2.2. Denotátumfajták, földrajzi megoszlás a kései ómagyar korban	84
2.3. A kései ómagyar helynevekben jelentkező egyházi birtokosok azonosítása	85
2.4. A kései ómagyar helynévformák időbeli megoszlása	86
2.5. A kései ómagyar helynévformák szerkezeti felépítése	87
3. Középmagyar kor	97
3.1. Eltűnt és lappangó névformák a középmagyar korban	97
3.2. Denotátumfajták, földrajzi megoszlás a középmagyar korban	104
3.3. A középmagyar helynevekben jelentkező egyházi birtokosok azonosítása	108
3.4. A középmagyar helynévformák időbeli megoszlása	111
3.5. A középmagyar helynévformák szerkezeti felépítése	111
4. Újmagyar kor	118
4.1. Eltűnt és lappangó névformák az újmagyar korban	118
4.2. Denotátumfajták, földrajzi megoszlás az újmagyar korban	120
4.3. Az újmagyar helynevekben jelentkező egyházi birtokosok azonosítása	122
4.4. Az újmagyar helynévformák időbeli megoszlása	124
4.5. Az újmagyar helynévformák szerkezeti felépítése	125
5. Újabb magyar kor	141
5.1. Eltűnt és lappangó névformák az újabb magyar korban	142
5.2. Denotátumfajták, földrajzi megoszlás az újabb magyar korban	144
5.3. Az újabb magyar helynevekben jelentkező egyházi birtokosok azonosítása	147
5.4. Az újabb magyar helynévformák időbeli megoszlása	150
5.5. Az újabb magyar helynévformák szerkezeti felépítése	150
V. Összegzés	167
VI. Hivatkozott irodalom	182
1. Elsődleges források	182
2. Hivatkozott irodalom	183

I. Bevezetés

1. A földrajzi és nyelvi tájkép alakulásának egyes kultúrafüggő vonatkozásairól

A földrajzi és nyelvi tájkép alakulásának összefüggéséről már a 20. század közepének magyar névtani szakirodalmában is olvashatunk. Lőrincze Lajos (1947) a névélettani vizsgálati szempont középpontba állításával az ember és a táj kapcsolatának a földrajzi nevek keletkezésében, változásaiban, elmúlásában játszott szerepére, jelentőségére hívja fel a figyelmet (4). A Lőrincze által „műveltségi nevek”-nek tekintett helynevek esetében a táj egy részlete megnevezésének alapja az emberi beavatkozás által megváltoztatott földrajzi valóság (5–6, 14).

Az ember gyakran változtatja meg a tájat gazdasági céllal (termőre fordítja a terméketlen vidéket; erdőt telepít; halászhelyet létesít; állatot tart, ipari tevékenységet folytat, lakhelyet alakít ki, közlekedési útvonalakat hoz létre a tájban; stb.); a tájváltoztatás lehet azonban kulturális indíttatású is: az egyházi rendeltetésű építmények (templomok, kápolnák, rendházak, kolostorok, haranglábak, keresztek stb.) felállítása szembetűnően mutatja a földrajzi környezetben is azt, hogy egy, a szellemi tájékozódás irányát meghatározó intézmény erőteljesen van jelen az adott korszak emberi gondolkodásában (vö. Lőrincze 1947: 14–20, Davies 2002²: 417).

A középkori Európa kulturális egységét biztosító kereszténység földrajzi környezetet befolyásoló, s ennek következtében a táj változását tükröző helynevek megjelenését kiváltó hatása a legtöbb európai országban jelentkezett, s ma is fellelhető építészeti és nyelvi következményekkel járt. A kereszténységet meghonosító és elterjesztő egyházszervezet fenntartását a korban a feudális államrend keretei között a hívektől beszedett tized és a király, illetve a magánbirtokosok által az egyháznak adományozott földbirtokok jövedelme biztosította (Kristó 1999: 103–7, 2003: 150–1; Mállyusz 2007: 17–20). Az egyházi birtokok, melyek gyakran a környékbeli lakosságot a mezőgazdasági termelés új formáival megismertető mintagazdaságok is voltak (Kristó 2003: 258–60), maguk is az ember tájváltoztató tevékenységének eredményét tükrözték. A földrajzi környezet és a gazdasági körülmények ilyen jellegű megváltoz(tat)ása szükségszerűen vezetett a korszakban egy új, kettős beágyazottsággal bíró, az egyházi vonatkozású és a birtoklástörténeti helynevek csoportjához egyaránt tartozó helynévtípusnak, az egyházi birtoklást tükröző helyneveknek a jelentkezéséhez.

Az állam és az egyház egymás törekvéseit támogató kapcsolata kétségtelenül szoros volt a középkori Magyarországon is: a kereszténység a felettesek

tiszteletét és szolgálatát, az alattvalók védelmét szorgalmazó alapvető erkölcsi tanításai egybeestek a feudális társadalmi rendszer emberi kapcsolatokat szabályozó eszményeivel; az állam pedig azért, hogy földbirtokosnak tette meg és ismerte el az egyházat egy olyan felépítésű társadalmi rendszerben, amelyben a politikai hatalom a földmagántulajdonhoz volt kötve, legitimizálta az egyház világi hatalmát.

Mivel a nyelvi forma jellemzően egy bizonyos nézőpontot tükröz, s ezért felhasználható a figyelem irányítására, az egyház a középkori Magyarországon is joggal érezhette fontosnak szellemi vezetői, ezen keresztül politikai hatalma kiépítésének támogatására azt, hogy gazdasági erejének folyamatos növelése során birtokosi szerepkörét helynevekben is kellőképpen hangsúlyozza; a későbbiek során pedig okkal törekedett birtokosi szerepe helynévi emlékeinek fenntartására.

2. Az egyházi helynevek megítélése a névtani szakirodalomban

MEZŐ ANDRÁS több korábbi idevágó szakirodalmi vélekedés (pl. KNEZSA 1943; MIKESY 1967; SOLYMOSI 1976; BENKŐ 1987, 1993) összeegyeztetésével megalkotott meghatározása szerint magyar viszonylatban „egyházi helynévnek tekinthető minden olyan helységnev, amelyben nyelvileg kifejeződik valamilyen egyházi építményre vagy ezek részeire, az egyház tiszteleti nevére, az egyházhoz tartozó személyekre és szervezetekre való utalás”, azaz a szerző az egyházi helységnevek négy csoportjával számol: 1. egyházi épületekre, építményekre és részeikre utaló helységnevek; 2. patrocíniumi, a templom titulására utaló helységnevek; 3. az egyházhoz tartozó személyekre utaló helységnevek; 4. egyházi szervezetekre utaló helységnevek (vö. MEZŐ 1996a: 23–4, idézet: 24. l.; l. még 1997: 245 is).

MEZŐ ANDRÁS felfogása az egyházi vonatkozású helynevek típusait illetően nem feltétlenül tér el egyes külföldi szakirodalmi munkák vélekedésétől: lényegében azonos megközelítéssel találkozunk több, nagy-britanniai helységneveket bemutató összefoglaló jellegű munkában, amelyek a keresztény vonatkozású helyneveket a lexémák nyelvi eredete szerinti bontásban mutatják be (pl. REANEY 1960: 81, 123–7, 168, 195, 205–6; GELLING 2010³); illetve általában a vallással kapcsolatos toponimák egyik csoportjaként kezelik (pl. MATTHEWS 1972: 67–76); vagy önálló tematikus típusként tárgyalják (pl. CAMERON 1996: 124–32; QUINTON szerk. 2009). A hasonló szemléletű német előzményekre (pl. BACH 1953) pedig maga MEZŐ ANDRÁS is utal (1996a: 24).

Lényegében a MEZŐ ANDRÁS-féle meghatározást követi a névelemzés során több, az utóbbi években keletkezett, az egyházi helységnevekkel általánosságban foglalkozó hosszabb-rövidebb tanulmány (pl. MURÁDIN 2000, BÖLCSKEI 2008). E definícióból indulnak ki – s minden bizonnyal éppen MEZŐ ANDRÁS-nak a

templomcíméből alakult magyar történeti helységnevek nyelvi jellemzőit nagy igényességgel feldolgozó munkái (1992, 1996a, 1996b, 2003) hatására születtek – azok az újabb keletű írások is, amelyek a meghatározásban felsorolt négy helységnévtípus egyikének, a patrocíniumi településneveknek a tüzetesebb vizsgálatára vállalkoznak: ezek névrendszertani összefüggéseiről (HOFFMANN 1999a), területi változatairól (RÁCZ 1999), változásairól (BÖLCSKEI 2005, TÓTH 2006), keletkezési körülményeiről (TÓTH 2007) önálló tanulmányok formájában számolnak be. A templomcíméből alakult magyar helységnevek jellemzői több európai ország területén fellelhető azonos típusú településnevek sajátosságaival is összevetettek (TÓTH szerk. 2011, TÓTH 2012). Egyházi építményekre utaló helységneveink egyes tulajdonságairól néhány korábbi írás ad számot (pl. KÓNYI 1979; KRISTÓ 1983; MEZŐ 1966, 1979, 1981, 1991; HAJDÚ 1991; LÉVAI 1994). Az egyházhoz tartozó személyekre utaló településneveink közül leginkább azokról születtek tanulmányok, amelyek egyes egyházi szolgáltatóképeket azonosítottak (SOLYMOSI 1994, 1997), míg az egyházi szervezetre utaló névformák tárgyalása érintőlegesen maradt (SZŐKE 2013).

MEZŐ ANDRÁS lényegében tehát művelődéstörténeti mozzanatok figyelembevételével, lexikális alapon határozta meg az egyházi helységneveknek négy csoportját, ugyanakkor könnyű belátni, hogy a névadási aktus motivációja szerint, szemantikai alapon valójában két névtípussal számolhatunk. Az ide vonható helységnevek egyik típusa a település egyházi építményével kapcsolatos információt közöl: egyházi épületek jelenlétére, az egyház tiszteleti nevére, a templomcímre utal. A helységnevek másik típusa az egyház birtokosi szerepkörét állítja előtérbe: egyházhoz tartozó személyek, egyházi szervezetek tulajdonosi státusát tünteti fel.

Mint ez a fenti rövid szakirodalmi szemléből is kiderül, az egyházi építményekkel kapcsolatos információt közlő névformákról viszonylag sok, közöttük nagyszámú friss és korszerű szemléletű szakirodalmi tétellel rendelkezünk, ugyanakkor az egyház egykori birtokosi szerepkörével összefüggésben keletkezett névalakok jellemzőinek tárgyalása ez ideig háttérbe szorult. Jelen monográfia, nyomtatásban vagy digitális formában hozzáférhető releváns források (így például egyes történeti földrajzok, helynévtárak, helynévszótárak, földrajzinév-gyűjtemények, történeti és nyelvészeti munkák) megfelelő helynévanyagának feldolgozására alapozva az utóbbi névtípus nyelvi jellemzőinek és művelődéstörténeti jelentőségének tüzetesebb vizsgálatára vállalkozik, korszerű nyelvészeti és névtörténeti elméleti keretben.

3. A dolgozat felépítése

Az egyház (egykori) birtokosi szerepkörét tükröző hely(ség)nevek jelen feldolgozása hat fejezetből áll. Az első, a témát bevezető fejezet a középkori egyházszervezetnek a földrajzi és a nyelvi tájkép alakulására gyakorolt korabeli és hosszabb távú hatására irányítja a figyelmet, utalva az egyházi vonatkozású magyar helynevek típusairól eddig született legfontosabb szakirodalmi tételekre, valamint e kultúrtörténeti kötöttségű névtípus egyes európai országokban való megítélésére.

A második fejezet a vizsgált helynévtípus keletkezésének és elterjedésének körülményeit igyekszik felderíteni a történeti háttér megfelelő történettudományi szakirodalom alapján való megrajzolásával, bemutatva a világi egyházszervezet és a szerzetesrendi intézmények létrehozásának, kiépítésének lépéseit a középkori Magyar Királyságban, különös tekintettel az intézményrendszer működéséhez szükséges anyagi fedezetet részben biztosító egyházi birtokrendszer kiépülésének mozzanataira.

A harmadik, kutatómódszertani fejezet tárgyalja, hogy milyen jellegű forrásokból mely típusú helynevek kerültek be a névtörténeti elemzés alapjául szolgáló adatbázisba; bemutatja a denotátumtábla és a helynévtörténeti adattábla felépítését, az egyes szerkezeti elemek jellegének, funkciójának részletezése révén; valamint ismerteti az adatbázis felhasználhatóságát a helynévtörténeti vizsgálat kivitelezése során.

A nyelvi elemzést nyújtó negyedik fejezet öt részfejezete egy-egy nyelvtörténeti korszak (egykori) egyházi birtokosra utaló névformáinak névtani jellemzését nyújtja, a következő szempontok érvényesítésével: a vizsgálat kiterjed a névformák által jelölt denotátumok fajtáinak megoszlására; a denotátumok földrajzi elhelyezkedésének alakulására; a névformák első lejegyzésének időbeli megoszlására, a névtípus jelentkezésének és terjedésének mozzanataira; a névadási motiváció részleteire, a névformákban jelentkező (egykori) egyházi birtokosok azonosítására; a névformák lexikális, morfológiai, szintagmatikus sajátosságaira; a névformák keletkezésének és változásának típusaira; a lappangó és eltűnt névformákra; valamint egyes névformák sajátos, korszakfüggő jellemző jegyeire.

A nyelvi elemzés elméleti háttérét a nyelvtudományban mára előtérbe kerülő, nagy hatású elméleti irányzat, a (funkcionális) kognitív nyelvészet szemléletmódjának helynévi állományra történő alkalmazása adja, kapcsolódva az újabban megindult ilyen érdeklődésű nemzetközi transzdiszciplináris kutatások irányvonalához (vö. MARK–TURK–BURENHULT–STEAD eds. 2011). Sok hasznos szemponttal gazdagította a vizsgálatot a magyar helynevek komplex nyelvi elemzésére a közelmúltban kidolgozott modell (HOFFMANN 2007), illetve a magyar hely(ség)nevek vonatkozásában megalkotott változástipológia (TÓTH 2008).

Az ötödik, összefoglaló fejezet összeveti az egyes nyelvtörténeti korszakok vizsgált helynévformái vonatkozásában kapott eredményeket azzal a céllal, hogy kirajzolja azokat a változási tendenciákat, amelyek az (egykori) egyházi birtokost jelölő névformákat történetileg jellemzik; képet adva egy több vonatkozásban átmenetinek tekinthető, kultúrtörténeti kötöttségű helynévtípus időben változó sajátos jellegzetességeiről, általánosságban pedig a táj változó, kultúra- és művelődésfüggő emberi konceptualizációjáról. A feldolgozást hatodik fejezetként az elsődleges források listáját és a hivatkozott szakirodalmi tételeket tartalmazó bibliográfia zárja.

II. Történeti háttér: a világi egyházszervezet és a szerzetesrendi intézmények a középkori Magyar Királyságban

1. Árpád-kor

1.1. A kereszténység felvétele

A Kárpát-medencében frissen megtelepedett magyarságra a 10. század során a keleti és nyugati birodalmak egyaránt igyekeztek politikai befolyással bírni, s ehhez a hatalmi törekvéseiket támogató keresztény egyház hittérítő munkájának segítségét is igénybe vették. A Bizánc felől érkező keleti kereszténység hatása a magyarság szállásterületének keleti részén már a század közepén megmutatkozott: Bulcsú, majd Gyula és udvartartása is megkeresztelkedett; Gyula a görögkeleti keresztény hit alattvalói között való terjesztésére Konstantinápolyból magával hozta Hierotheosz szerzetest, akit Theophülaktosz pátriárka magyar püspökké szentelt. Bár a 11. század elején a bizánci uralkodó által támogatott Ajtony is megkeresztelkedett, és Marosvárbán, törzsi állama székhelyén görög rítusú monostort építtetett,¹ valamint térítőket is hívott be, a kereszténység meghonosítása valójában nagyon lassan haladt a térségben. Gyula lánya, a Géza feleségeként a nyugati országrészbe került Sarolt a veszprémi apácák görögkeleti kolostorának megalapításával az ortodox hitet, csekély mértékben, a Dunántúlra is eljuttatta (Kristó 1999: 75–76; 2003a: 83–84, 88; Mályusz 2007: 15).

A nyugati kereszténység hatásával a 970-es évektől számolhatunk, s ez kezdetben a magyar szállásterület nyugati részét érintette. A Sankt Gallen-i Bruno, akit a mainzi érsek a magyarok püspökévé szentelt, a passai egyházmegye által I. Ottó (936–973) kérésére biztosított kíséretével, Géza támogatását is élvezve, kezdetben komoly sikereket ért el a magyar előkelők megtérítésében. Ő keresztelhetette meg magát a nagyfejedelmet is. Pilgrim passai püspök mellett Frigyes salzburgi érsek is mutatott törekvéseket arra, hogy az új, pannóniai területet egyházmegyéje befolyása alá vonja (Kristó 1999: 76; 2003a: 85–86; Mályusz 2007: 15).

A saját hatalmát országában belháborúk során megszilárdítani kénytelen II. Ottó német-római császár (967–983) azonban apjához mérten kevésbé tudott arra törekedni, hogy politikai hatását birodalmán kívül is kiterjessze, így a magyarság tekintetében a kereszténység további lendületes terjesztését sem szorgalmazta. Mivel Géza inkább taktikai okokból, mintsem meggyőződésből

¹ Miután I. István serege Csanád vezetésével 1028-ban legyőzte Ajtonyt és katonáit, az itt élő barátokat Oroszlámosra telepítették át.

vette fel a keresztséget, a belső ösztönzés sem volt folyamatosan erős e téren. A megtorpanás után, 995 körül aztán kezdetét vette a nyugati térítés második hulláma, mely Adalbert prágai püspök és tanítványai, valamint a részint Gizella kíséretében az országba érkező német térítőpapok, illetve az István uralkodása idején működő itáliai misszionáriusok munkájának eredményeként több évtized során végül a latin rítusú kereszténység némelykor kényszer hatására való felvételének széles körű elterjedéséhez vezetett a magyarok között (Kristó 1999: 76–79; 2003a: 86, 88–89).

A kereszténység tanaiban, s az azokat közvetítő egyházban a fejedelmi család joggal ismerte fel egyeduralkodó megszilárdításának segítségét, ideológiai támaszát. A megtelepedés következtében a magyarság életkörülményei állandósultak, a létbiztonság a vándorlások korának nomadizáló életformájához képest megnőtt. Az új viszonyok között a nemzetségek gazdaságilag megerősödő, önállósuló ágainak vezetői igyekeztek egy-egy terület irányítását kisajátítani a maguk számára. A fejedelem központi vezető szerepe, a magyarság feletti egységes uralma veszélybe került. A keresztény vallás ugyanakkor egyedül a megkoronázott uralkodó hatalmát tekintette isteni eredetűnek, irányában az alattvalókat a papok feltétlen engedelmességre tanították. A nép előtt az egyház által hitelesített egyeduralkodó viszonzásképpen az egyház térnyerését tudta segíteni, az egyházszervezet kiépítésén keresztül. A király és az egyház aktuális érdekei egymás kölcsönös támogatását kívánták meg (Kristó 2003a: 86; Mályusz 2007: 15–17).

1.2. A világi egyházszervezet kiépítése

Egyes feltételezések szerint az egyházszervezet kiépítése már a 10. század végén kezdetét vehette az országban. Talán Géza fejedelem (972–997) érdeme a Dunántúl nagy részére kiterjedő veszprémi egyházmegye megszervezése;² bizonyosan hozzá köthető a pannonthalmi apátság építésének cseh bencés szerzetesek letelepítésével való megindítása; valamint egy négykaréjos, kis templom megépíttetése Székesfehérváron (Kristó 1999: 80; 2003a: 88–89).

Az egyházszervező tevékenységet megkoronázása után I. István (997–1038), Géza fia folytatta, aki végső soron megteremtette az egyházi közigazgatás magyarországi formájának alapjait. István uralkodásának kezdetekor a magánbirtok-rendszer még nem szilárdult meg az ország területén, s egyes népcsoportok érdekeivel ütközött is ennek kialakítása. Ilyen körülmények között az egyházszervezet létrehozása során a király nem tudta kizárólagosan a bajor mintát követni, s magánegyházi rendszert építeni ki, amelyben a templomot a

² Egyes források Gizella (985 k.–1065) szerepét emelik ki a veszprémi püspökség létesítése kapcsán, a működési feltételek biztosításához értékes adományai nagyban hozzájárultak (Kristó 1999: 80; 2003a: 89).

magánbirtokos földjén felépült, annak tulajdonában lévő, hasznot hajtó vagyontárgynak, a papot pedig földesúri alkalmazottnak tekintették. E helyett, itáliai mintára, István az ún. keresztelőegyházi szervezet kialakításába kezdett. E szervezeti formában az egyházi élet irányítása a független uralkodóként az egyház fejének is számító király által kinevezett püspökök kezében volt, s, közvetlenül vagy áttételesen, az egyházi intézmények eltartásáról is maga a király gondoskodott. A király tehát az egyházszervezet létrehozásán, fenntartásán és a püspökök kinevezésén keresztül jelentős befolyással bírt az egyházi életben (Mályusz 2007: 17).

Az Árpádok törzsi államának területén 1001-ig három püspökség létesült: a veszprémi (997 körül), a győri (1000–1001 táján) és az esztergomi (1001-ben). István király a Kárpát-medencei magyar szállásterület egésze feletti uralom megszerzését, az egységes keresztény magyar állam kialakítását célzó katonai és térítő tevékenysége során riválisai törzsi államainak felszámolásakor igyekezett az egyházszervezet megfelelő helyi intézményét is kialakítani. Így 1003 táján, Gyula leverését követően, megalapította az erdélyi püspökséget, melynek központja előbb Doboka, majd Gyulafehérvár lett. 1009 körül, délvidéki katonai sikerei, valamint Aba Sámuel megkeresztelkedése következményeként, újabb püspökségeket hozott létre Pécs, Kalocsa és Eger székhellyel. 1030 táján, Ajtony legyőzése után pedig felállította a csanádi püspökséget, Marosvár (Csanád) központtal. A bizonyosan István által kialakított egyházmegyék területe ennek megfelelően nagyjából egybeesett a korábbi törzsi szállásterületekkel, a püspökségek „legyezőszerűen nyúltak ki beljebb fekvő központjaiktól az országhatár felé”, magukba foglalva a határhoz közeli, lakatlan vagy gyér népességű vidékeket is (Kristó 1999: 80–81; 2003a: 107–109; 2003b: 62–65, idézet: 62).

Egyes vélemények szerint István egyházszervező tevékenységének eredménye a bihari és a váci püspökség létrehozása is; előbbi bizonyosan, utóbbi talán az egri egyházmegye területéből szakadt ki. Bizonyosnak tekinthető az is, hogy 1050-re az ország területén összesen tíz egyházmegye osztozott, ebből a két másodlagos alakulású, a bihari és a váci belső helyzetű volt, nem érte el az országhatárt. A tíz püspökség közül – a nyugat-európai országokat jellemző egyetlen érseki központ kialakulásával összevetve némiképp rendhagyó módon – kettő, az esztergomi és a kalocsai 1001 és 1050 között érseki rangra emelkedett. Az önálló központú magyar egyházszervezet kialakítása kétségtelenül megakadályozta a német birodalmi egyház hatásának túlzott érvényesülését a formálódó országban. A 11. századi főpapok, megfelelően képzett magyar réteg hiányában, ugyanakkor jellemzően idegenek (cseh, német, francia, itáliai származásúak) voltak (Kristó 1999: 81, 83–87; 2003a: 108–109, 152; 2003b: 65–66).

A későbbiek során az Árpád-házi királyok közül többen is folytatták az egyházszervezést. I. László (1077–1095) 1091 táján megalapította a zágrábi

egyházmegyét; a bihari püspökség székhelyét Nagyváradra, a kalocsai érsekség központját, a déli területekre irányuló térítőtevékenység élénkülésével összefüggésben, Bácsra helyezte át;³ az erdélyi püspökség székhelyének pedig Gyulafehérvárt tette meg. A nyitrai püspökséget, mely az esztergomi érsekségből szakadt ki, a 11–12. század fordulóján, Könyves Kálmán (1095–1116) uralkodása alatt állították fel. 1229-ben, II. András király (1205–1235) idejében létesült a szerémi püspökség, kettős székhelye Kő (Bánmonostora) és Szenternye (Szerém) lett. A már III. Béla (1172–1196) óta magyar fennhatóság alatt álló boszniai püspökség, a pápa döntése értelmében, 1247-ben, IV. Béla (1235–1270) uralkodása idején került át Diakóvár központtal a magyarországi egyháztartományba. Így alakult ki a középkori Magyarország 14 egyházmegyéből álló világi egyházigazgatási rendszere (Kubinyi 1999: 213; Kristó 1999: 81–82; 2003a: 132, 179, 258; 2003b: 66–67).⁴

Korán megjelentek az egyházmegye igazgatásáért felelős püspökök munkáját segítő testületek is. A püspöki székhelyeken már I. István idejében létrejöttek az első dómkolostorok, amelyekben világi papok és bencés szerzetesek közösségi formában éltek és dolgoztak. A 11. század második felében aztán a szerzetesek egyre inkább kiszorultak az intézménytípusból, s a dómkolostorok a püspökök tanácsadó testületeiként, illetve az egyházi közigazgatás adminisztratív központjaiként működő székeskáptalanokká alakultak át. A püspöki székhely egyháza (a székesegyház) mellett működő székeskáptalan tagjai a kanonokok voltak, élükön a prépost állt. A püspök és a székeskáptalan jövedelme nem különült el egymástól, a kanonokok szerény körülmények között éltek. A káptalani szervezet teljesebb kiépítése László király érdeme, ez irányú tevékenysége eredményeként a káptalani iskolák száma is megnőtt. A 12. század második felében aztán a prépostok kezdetek kikerülni a püspökök fennhatósága alól, a kanonokok a káptalan épületéből saját városi házaikba költöztek (Kubinyi 1999: 7–67, 213–223; Kristó 1999: 82; 2003a: 109, 132, 193–194).

A 11. század során, a korabeli frank gyakorlatot követve, a királyi család tagjai egyéb egyházak mellett működő társaskáptalanokat is alapítottak. Ezek közül a legjelentősebb a székesfehérvári prépostság volt, melyet maga István király létesített, s amely temploma királyi koronázó és temetkezési hely voltából

³ A térítőtevékenység egy feltevés szerint főként a bizánci császár által az Al-Duna vidékére telepített, Hódító Vilmos (1066–1087) elől menekülő angolokra irányult, akik, mivel nem kívánták a keleti kereszténységet követni, maguk kértek papokat Magyarországtól (Kristó 2003a: 135).

⁴ Abból a tényből, hogy az erdélyi, szerémi és boszniai püspökségek hivatalos elnevezése nem a székhely, hanem a felügyelt terület nevéből származik, Kristó Gyula arra következtet, hogy ezek elsődlegesen missziós püspökségek lehettek. Megemlíti még, hogy az újonnan birtokba vett régiókban további missziós püspökségek is alakultak (így pl. a milkói, nándorfehérvári, vidini püspökségek), melyek azonban jellemzően csak rövid ideig álltak fent (Kristó 2003b: 67).

adódóan az Árpád-dinasztia szakrális székhelye lett. A székesfehérvári prépost, bár nem tartozott az ország leggazdagabb egyházi birtokosai közé, tekintélye révén jelentős politikai befolyással bírt: hivatalból vehetett részt a tágabb és szűkebb királyi tanács ülésein, valamint az országgyűléseken. Több fehérvári prépost is viselt fontos állami tisztséget, s egyházi pályájukon gyakran jutottak el a püspöki kinevezésig. A fehérvári egyház magánegyház-jellegű intézmény volt, István saját kápolnájaként már alapításakor sem tartozott püspöki fennhatóság alá, III. Sándor pápa (1159–1181) idején pedig közvetlenül a pápa irányítása alatt állt. 11. századi alapítású a budai (óbudai) és a titeli társaskáptalan is, az előbbi Orseolo Péter (1038–1041 és 1044–1046), az utóbbit pedig László király és Lampert herceg közösen létesítette. A 12. században Álmos herceg Dömösön, II. Béla (1131–1141) Aradon alapított társaskáptalant. E királyi társaskáptalanok, a már említett székesfehérvári kivételével, az esztergomi érsek joghatósága alá tartoztak (Kubinyi 1999: 7–67, 101–105; Kristó 1999: 82; 2003a: 109, 132, 194).

A püspököknek azonban nemcsak székhelyükön, hanem a formálódó vármegyék központjában is volt segítségük már a 11. század elejétől kezdve. István uralkodása alatt egy-egy térségben a világi és az egyházi igazgatás intézményeinek kialakítása ugyanis többnyire párhuzamosan folyt. Az első vármegyék elődjének a király szórt területű magánbirtokait gondozó várispánságok tekinthetők. A várispánság központjául a vár szolgált, mely az ispán és munkatársai (az ispán helyettese, udvarispán, hadnagy, várnagy, a várnép felett álló tisztek) székhelye volt (Kristó 1999: 62–66; 2003a: 101–103; 2003b: 68–69).

Az ispán elsődlegesen gazdasági intéző volt, ugyanakkor, a király megbízásából, bizonyos közfeladatokat is ellátott (pl. helyi szintű bíráskodás, adó beszédése, a vasárnapi munkavégzés megakadályozása a templomba járás elősegítésére, a lakosság védelme háború esetén), melyek kivitelezésében saját emberei, a várispánság tisztségviselői voltak segítségére. Illetékességének köre ez utóbbi tekintetben a vár teljes környékére kiterjedt, függetlenül attól, hogy az ott található földterületek kinek a birtokában voltak. A várispánság, a várhoz rendelt királyi földek magángazdasága így aztán lassan vármegyévé, területi alapon megszervezett közigazgatási egységgé alakult át.⁵ A területiség elvére épülő állami közigazgatás megszervezésének szükségességére honi tapasztalataik alapján a Gizellával érkező német előkelők hívhatták fel István

⁵ A vármegyék fent jellemzett, a várispánságok 13. század végére bekövetkező elsorvadása után önállósuló típusára a szakirodalom „királyi vármegye”-ként hivatkozik. Az elnevezés részben azzal áll összefüggésben, hogy a vármegye területét alkotó földek jó része ekkor még a király birtokában volt, részben pedig azzal, hogy e vármegyék királyi magángazdaságokból lettek úgy, hogy a közigazgatási feladatokat is a király alkalmazottai kezdték ellátni, bennük tehát erős királyi fennhatóság érvényesült (Kristó 1999: 65; 2003a: 103; 2003b: 68–69, 81).

figyelmét, akik aztán gyakorta maguk kerültek a kialakuló új vármegyék élére első ispánként (Kristó 1999: 62–66; 2003a: 101–103; 2003b: 68–85).

Az ispáni várak ugyanakkor nemcsak gazdasági, közigazgatási, igazságszolgáltatási és katonai, de egyházi központok is voltak. Az első keresztelőegyházak István idejében a várak közelében épültek fel, a templom papja, a püspök közeli munkatársaként, egyenrangúnak számított az ispánnal, egyes ügyekben együtt is jártak el. Ahogy az ispánok középső helyet foglaltak el a közigazgatásban, úgy a vármegyék székhelyén épített templomok papjai, a főesperesek is középső helyzetűek voltak az egyházigazgatásban: az egyházmegyét irányító püspökök és a falusi plébánosok között helyezkedtek el a rangsorban. Feladatuk részben pasztorizációs jellegű volt, részben pedig a várkerülethez tartozó egyházakat felügyelték (Kristó 1999: 82–83; 2003a: 109, 132–133; 2003b: 67–68, 92–93; Mályusz 2007: 20–21).

A 11–12. század fordulójára megszilárduló főesperességek illetékességének köre a szervezet létrejöttének körülményei következtében nagyjából egybeesett a vármegyék ekkori területével. A két típusú igazgatási egység összefonódását jól mutatja az is, hogy a főesperességek közül sok a megfelelő korabeli vármegye nevével egyező megnevezést kapott, amelyet jellemzően a középkor második felében még őrzött, akkor is, ha közben a vármegye területe már átalakult. A főesperesek a 13. század elején aztán a püspöki központokba költöztek, s a székeskáptalan tagjaivá lettek (Kristó 1999: 154; 2003a: 194, 258; 2003b: 93–102).

A világi és az egyházi igazgatás különböző szintjeihez tartozó területi egységek határainak kijelölése nem egységes szempontok mentén történt. Kristó Gyula vélekedése szerint az önálló várispánságok esetében éppen az volt a célszerű, ha nagyon különböző típusú tájegységek vegyes gazdálkodásra lehetőséget biztosító földterületei tartoztak egybe, míg a közigazgatási egységként működő vármegyék egybefüggő területén nem meglepő, ha legfeljebb csak néhány tájtypust tudunk azonosítani (Kristó 2003b: 89–90).

Az István-kori egyházmegyék területe, mint fent a keletkezéssel kapcsolatban már utaltunk rá, lényegében a honfoglaláskor letelepedett törzsek szállásterületével esett egybe. Az egyházmegyék határainak kijelölésekor, a nomád térszemléletnek megfelelően, ezért a kisebb-nagyobb folyóvizeknek jutott fontos szerep. Az, hogy az elsődleges alapítású püspökségek határai korábbi terület egységek széleihez igazodtak, tudatos királyi döntés eredménye lehetett. István korában az egyházmegye egy vagy több teljes vármegyét foglalt magában, több püspökséghez tartozó vármegyével nem találkozunk (Kristó 2003b: 61–62, 71–73, 89).

Az egyházmegyék határai megalapításuk után viszonylag állandóak maradtak. A vármegyék határai ezzel szemben – részben az ország területén a korai, nagy kiterjedésű megyék szétagolódásával, a határvidékek közigazgatásba való bevonásával kialakuló újabb vármegyéknek köszönhetően,

részen pedig a várnépek szabad költözésének következményeként – sokat változtak az idők során. Az István-kori 29 valószínűsíthető vármegye a 12. század közepére mintegy 47-re gyarapodott, a 14. század végére pedig már 69 vármegyével és az etnikumok jó néhány önálló igazgatási egységével számolhatunk. Ez utóbbi állapotnak megfelelően 1400 táján a főesperességek száma szintén száz közelében volt (Kristó 2003b: 68–80, 88, 92–93, 101–102).

Az egyházszervezet alsó szintjének kiépítését gyérnek tartható falusi plébániahálózat kialakításával kezdte meg István. Rendelkezése értelmében 10 falu volt köteles egy templomot építtetni közös határukban. A ruhákat és oltárterítőket a király; a papot és a könyveket a püspök adta; az egyéb anyagi javakat (pl. birtok, szolgák, állatállomány) a falvak biztosították a társulási templom számára. Mindez komoly társadalmi összefogást igényelt az érintettek részéről, miközben, az anyagi terhek megosztása miatt, senki nem formálhatott tulajdonjogot a felépült létesítményre (Kristó 1999: 82; 2003a: 109; Mályusz 2007: 20).

A világi egyházigazgatás alapszerkezete – ha később az egyes szintekhez kapcsolódó intézmények száma szaporodott, viszonyrendszere bonyolódott is – a 11. század végére lényegében kialakult. Az egyházkormányzat élén a két érsekség állt, alattuk a püspökségek, valamint az ezek munkáját közvetlenül segítő káptalanok helyezkedtek el, majd a főesperességek, végül pedig a plébániák következtek a hierarchiában. Ennek megfelelően a világi papság legelőkelőbb rétegét, a felső klérust az érsekek, püspökök és prépostok alkották; a közbülső réteget a főesperesek, valamint a kanonokok tették ki; az alsópapságot pedig jórészt a plébánosok jelentették (Kristó 1999: 83; 2003a: 193–194).

1.3. Szemléletbeli, kulturális átalakulás

Nehezebb feladat volt a magyarság szemléletének megváltoztatása. A pogány kori nomádállam és a törzsi államok keretei között jól működő, ismert életviteli minták és viselkedési formák helyettesítése a nyugat-európai típusú keresztény, feudális államiság által megkívánt idegen normákkal a gondolkodásmód átalakítását kívánta meg. Mindenekelőtt meg kellett értetni a néppel, hogy a nemzetség, illetve a törzs közös tulajdonában és használatában lévő, rugalmasan kezelt határokkal bíró legelőterületek fennállása helyett az új államban a föld magántulajdont képez. Az egyéni tulajdonjog ráadásul a magántulajdonban lévő földbirtokon található ingóságokra is kiterjed. Ennek elérésére István mindkét törvénykönyvében található rendelkezés a magántulajdon sérthetetlenségével kapcsolatban (Kristó 1999: 137–141; 2003a: 148–152).

A nomád- és törzsi állam társadalmi alapegységei, a vérségi kötelékek szerint összeálló nagycsaládok, nemzetségek által megvalósított napi ügyvitel a területi alapon szerveződő állami közigazgatás intézményrendszerének

feladatává vált. A törvénykezés terén a törzsi szokásjog, a népjog helyett a király jogát érvényesítő nyugati típusú törvényhozás, illetve a korai egyházi jogalkotás egykorú rendelkezései által befolyásolt, a király és az egyházi, valamint a népet képviselő világi előkelők kompromisszumán alapuló, írásban rögzített törvények alkalmazása vált gyakorlattá (Kristó 1999: 54–58, 62; 2003a: 82, 83; 2003b: 55).

A Kárpát-medence természeti adottságai és a nyugatról érkező politikai hatások egyaránt gyökeres életmódváltást kívántak meg a magyarságtól. A 11. század során a téli és nyári legelők váltásán alapuló vándorló, nomád nagyállattartás szabadságát a föld-, kert- és szőlőműveléssel egybekötött, takarmánygazdálkodásra épülő istállózó állattenyésztés, a letelepedett életformát megkövetelő tervszerű gazdálkodás kötöttségei váltották fel. A szabad nomádok, ha a magántulajdonba került földterületen maradtak, az új tulajdonos által előírt munkára kötelezett szolgákká lettek (Kristó 1999: 141–148; 2003a: 156, 157–159).

A pogány szokásokat (pl. önbíráskodás, esküszegés, varázslás, leányrablás, sógorházasság, szabadosság) a király által hozott törvények elítélték és büntették, az új, keresztény erkölcsi értékek (pl. engedelmesség, hűség, becsületesség, könyörületesség, szerénység, igazságosság, türelem, jóindulat, szemérmesség) érvényesülésének kívánalma mellett. Törvény írta elő az új szertartási kötelezettségek (pl. vasárnapi misehallgatás, böjt, gyónás, temetkezés a templom kertjében) betartását is. A magyarságnak tehát, viszonylag rövid időn belül, erőteljes kulturális átalakuláson, akkulturáción kellett átesnie, hogy megbélyegzett pogány nomádokból a megállapodott nyugat-európai művelt keresztény országok által elfogadott, civilizáltnak tekintett Kárpát-medencei lakosokká legyenek (Kristó 1999: 107–111).

1.4. A szerzetesség

A 10. század legvégén megjelent az országban a szerzetesség is. Az első bencéseket, Adalbert prágai püspök társait és tanítványait Géza fejedelem hívta be és telepítette le Szent Márton hegyén (a mai Pannonhalmán). Monostoruk építésének befejezése, az apátság 1002. évi felszentelése István uralkodásának idejére esett. István alapította a bakonybéli, zalavári (1019), pécsváradi (1038) bencés monostorokat, s talán a zobori apátságot és a később a premontrei rendhez átsorolt somlómásárhelyi apácakolostort is. A legkorábbi bencés apátságok tehát az ország nyugati felében, főként az elsőként megalapított három egyházmegye területén létesültek, mely korábban az Árpádok törzsi szálláshelyét alkotta (Kristó 1999: 89–90; 2003a: 88–89, 109–110).

A 11. század későbbi évtizedeinek uralkodói szintén jórészt a nyugati országrészben létesítettek bencés monostorokat: I. András (1046–1060) Tihanyban (1055), I. Béla (1060–1063) Szekszárdon (1061), I. Géza (1074–1076) Garamszentbenedeken (1075), I. László (1077–1095) Somogyvárott

(1091) és, a hagyomány szerint, Bátán (1093) alapított apátságot. A keleti országrészben egyelőre kevesebb ilyen jellegű intézmény létesült: Aba Sámuel (1041–1044) Abasáróton, I. László Szentjobbon építtetett monostort, s talán László királyhoz köthető a kolozsmonostori apátság alapítása is. A monostorok sokszor a térítők munkát irányító püspökök székhelye közelében, ám viszonylag nehezen megközelíthető helyen épültek fel. Éppen helyzetük sejteti, hogy bennük sem missziós, sem egyházigazgatási tevékenységet nem folytathattak, az önálló, egymástól független bencés apátságokat az elmélyült hitélet színtereiként hozták létre (Kristó 1999: 89–90; 2003a: 133; Mályusz 2007: 25).

A korszakban jelentkező európai bencés reformmozgalmak különféle szellemi irányzatokként hatottak az éppen létesülő magyar monostorokban. A pannonhalmi, zalavári és szekszárdi apátságokban, elsősorban az apátok ismereteinek köszönhetően, a szerzetesi életmód aszketikus oldalát előtérbe állító itáliai reformtörékvéseknek volt nagyobb hatása. A gorzei reformirányzat, amely végső soron elismerte az uralkodó hűbérúri fennhatóságát a monostorok felett, a német területeken vált népszerűvé, mivel megfelelt II. Henrik német uralkodó (1002–1024) elképzelésének, aki a birodalmi egyházra tulajdonképpen saját magánegyházaként tekintett. A hűgával, Gizellával az országba érkező bajor papok ezt az eszményt jutatták el a bakonybéli, s talán a zabori monostorba is. A somogyvári apátság ugyanakkor a franciaországi Saint Gilles-apátság leányegyháza lett, s mint ilyen, a kolostorok központosított hálózatba rendezésére törekvő cluny reformirányzathoz kötődött legerősebben (Kristó 1999: 87–90; 2003a: 109–110).

A 11. században megjelentek az első magánalapítású bencés monostorok is: 1061-ben Ottó somogyi ispán Zselicszentjakabon, 1067 körül az Aba nemzetséghez tartozó Péter ispán Százdon, az Aba nemzetség más tagjai Feldebrőn, míg a Bárkalán nemzetség Szeren építtetett magánmonostort. A 12. században tovább szaporodott a magánkézben lévő, ún. nemzetségi monostorok száma az Atyusz nemzetség almádi (1121), az Abák széplaki (1143), a Hontpázmány nemzetség bozói (1130 k.), a Gutkeled nemzetség csatári, a Csák nemzetség vértesszentkeresztii monostorával. A 13. században alapította a Ják nem a jáki apátságot (1214), a Győr nem a lébényi bencés monostort (1206 k.). Bencés monostor működött, a fentiekén túl, Kőszínen, Visegrádon, Tatán, Csatáron, Murakeresztúron, a nyitrai Koloson, Lekéren, Babócsán és Szekszárdon is. A bencések számára, ha némelyiket átadni is kényszerültek, mintegy 80 apátságot létesítettek az országban, a 13. századtól azonban a rend kezében lévő intézmények száma fokozatosan csökkent, a megmaradt monostorok elnéptelenedtek, rossz állapotba kerültek (Kristó 1999: 90; 2003a: 194, 258; Mályusz 2007: 23–24; 197–199).

A magánalapítású monostorok létesítésének feltétele a világi magánföldbirtok rendszerének megszilárdulása volt. A főurak a hitbuzgalmuk jeléül alapított monostorokat magánvagyonukból a működéshez szükséges

földadományokkal és egyéb javakkal ajándékozták meg, cserébe azonban közvetlen ellenőrzési jogot gyakoroltak a monostor felett. Az is megesett, hogy a létesítménynek adományozott földterületeken korábban épült társulási egyházak álltak, melyeknek papját ezután a monostor apátja nevezte ki. E falusi plébánosok tehát végső soron a patrónus alkalmazottjaivá váltak, aki ennek megfelelően bánt velük: elmozdíthatta, elbocsáthatta őket munkakörükből. A kegyúr gyakran egy-egy felszabadított szolgáját taníttatta ki klerikussá, hogy befolyását eredményesen tudja érvényesíteni. A főúri alapításokat gyakran motiválta az a szándék, hogy a monostor, melynek temploma a kegyúr és utódai temetkezési helye volt, egyben a nemzetség önálló ágának központjaként, a család tekintélyének szimbólumaként is szolgált (Kristó 2003a: 194, Mályusz 2007: 23–32).

A kisebb földbirtokkal rendelkező köznemeseknek szerényebb magánegyházak alapítására volt lehetősége. Gyakorta sajátították ki a tulajdonukba jutott földterületen lévő, több faluközösséghez tartozó társulási templomokat, elsősorban azzal a céllal, hogy az egyházon keresztül befolyással bírjanak a helyi ügyek kimenetelére, mivel egy-egy egyház hatásköre kiterjedhetett más birtokosok településeire is. A 12. századra a püspöki és magánegyházak sajátos szövődéke hálózta be az országot (Kristó 2003a: 194, Mályusz 2007: 23–32).

A 12. században új monasztikus szerzetesrendek, a ciszterciek és a premonstreiek képviselői jelentek meg az országban. Az erősen központosított szervezettel rendelkező ciszterci rend kolostorai Magyarországon főként királyi alapításúak, a kegyúri irányítást ugyanis kevésbé fogadta el a rend. Első hazai monostoruk, II. Béla (1131–1141) tárgyalásait követően az ekkor még gyermek II. Géza (1141–1162) idejében, Cikádoron (a mai Bátaszék belterületén) létesült 1142-ben, ahová az osztrák Heiligenkreuzból érkeztek szerzetesek. III. Béla (1172–1196) Egres (1179), Zirc (1182), Pilisszentkereszt (1184), Szentgotthárd (1184) és Pásztó (1191) településeken létesített ciszterci monostorokat, amelyekbe francia szerzeteseket telepített le. 1183-ban kelt határozatának köszönhetően a magyarországi ciszterci monostorok ugyanazokkal a kiváltságokkal rendelkeztek, mint a franciaországiak (Kristó 2003a: 179, 194; Szentgyörgyi 2011: 14–21).

A 13. század során alapította Imre király (1196–1204) a kerci (1202), II. András (1205–1235) a toplicai (topuszkói) (1208) és IV. Béla (1235–1270) a péterváradi (1234) ciszterci apátságot, s ekkor került a renchez az ercsi monostor is (1253). Magánalapítású a Borsmonostoron (1197), Vérteskeresztúron (1214), Szepesen (1223), Gotón (Pozsegán) (1232), Pornón (1234), Zágrábban (1256/1274), Ábrahámon (1270) létesített ciszterci monostor és valószínűleg nemzetségi monostornak szánták a bélháromkúti (1232) ciszterci apátságot is. A ciszterci rend tagjai jelentékeny, addig terméketlen (így mocsaras, betörtetlen) területek szántóföldekké alakításával járó mezőgazdasági munkát folytattak, ami

monostoraik helyének kiválasztására is hatást gyakorolt. A rend női monostorai a középkorban Pozsonyban, Ivanicson, Veszprémvölgyben (1240 után) és Brassóban működtek (Kristó 2003a: 194, 258; Szentgyörgyi 2011: 7, 14–21).

A lelki gondozással is foglalkozó premontreiek első magyarországi prépostságát II. István (1116–1131) alapította Várad-előhegyen (Váradhegyfokon). A Kökényesradnót nemzetség tagjai a 12. század második felében létesítették premontrei monostorukat Garábon. A 13. század során további magánalapítású premontrei prépostságok jöttek létre az országban: az Ajnárdfi nemzetség által alapított zsámbéki, a Hontpázmány nemzetség által létrehozott bényei és sági, a Túrje nemzetség által létesített türjei prépostság. Premontrei monostor állt még Csúton és Csornán is (Kristó 2003a: 194, 258; Mályusz 2007: 201).

Népszerűségük tetőpontján a monasztikus rendekhez tartozó szerzetesek elsődleges feladata a kegyúr és rokonai lelki üdvéért való szüntelen imádkozás, valamint saját egyéniségük, lelki életük fejlesztése volt. A barátok a szellemi és testi tértelenség kiküszöbölésére szigorú napirendet követtek. A monostorokban a fegyelem a későbbiek során azonban meglazult; az intézmények a kegyúri család anyagi támogatásának hiányában elvilágiasodtak és elszegényedtek: a szerzetesek hivatásuktól elfordulva világi tevékenységekkel keresték meg az élelemre valót, az épületek állapota leromlott, a kolostorok elnéptelenedtek. A vallásosságnak az a formája, amelyet a monasztikus rendek képviseltek (közösségi ima, pompával körülvevett liturgia), a 13. század végére elveszítette vonzerejét (Kubinyi 1999: 240; Mályusz 2007: 201–205).

A lovagrendek közül II. Géza király (1141–1162) idején telepedtek meg Magyarországon a johannita (keresztes vagy ispotályos) lovagrend tagjai és a templomosok. Előbbiek legfontosabb rendházai Budán és Székesfehérvárott, utóbbiak központi rendháza Csurgón állt. II. Géza 1150 körül új lovagrendet is alapított, a stefaniták ispotályos kanonokrendjét, Esztergom-Szentkirály központtal. III. Béla (1172–1196) jelentős adományokkal látta el mind a fehérvári kereszteseket (akiknek javait 1193-ban össze is íratta), mind pedig a templomos lovagrendet. 1200 táján a Szent Lázár-rend kórházat működtetett Esztergomban. II. András (1205–1235) a Német Lovagrendnek a keresztes hadjáratok után Európába visszatérő tagjait rövid időre letelepítette ugyan a Barcaság területén, ám a pápa által is támogatott önállósulási kísérletük miatt végül kiűzte őket az országból. IV. Béla (1235–1270), a tatárjárás után egy esetleges második hadjárat kivédésére, nagy területeket adott johannita lovagrendnek a Kárpát-medence délkeleti részén, mivel azonban a lovagok várépítési kötelezettségüket elhanyagolták, hamarosan vissza is vette azokat (Kristó 2003a: 179, 194, 215, 234).

Érdekes jelenség, hogy a 11. századi Magyarországon a dominánsan latin rítusú kolostorok között a görög egyház monostoraival is találkozunk. A magyar királyok a keleti egyházat vezető bizánci császár politikai befolyásának

elutasítására felléptek ugyan a görög püspöki szervezet hazai kiépülése ellen, de magukat a görög rítusú monostorokat támogatták működésükben, mint ezt a veszprémi apácák kolostorának létrehozása, a marosvári görög szerzetesek Oroszlámosra történő áttelepítése, a visegrádi és oroszkozi görög monostorok I. András (1046–1060) által való megalapítása mutatja (Kristó 1999: 91; 2003a: 110).

A keleti egyházhoz való sajátos viszonyulás jelei később is jelen voltak. IV. István (1163–1165) rövid uralkodása alatt Bizánc politikai befolyása jelentősen megerősödött az országban. A gyermekként Bizáncban nevelkedő későbbi III. Béla király (1172–1196) 1193 után a szávaszentdemeteri monostort a jeruzsálemi Szent Theodosziosz lavrának adományozta, a görög egyházban tisztelt Rilai Szent Iván bolgár remeteszent kultuszát azonban az érsek ellenállása miatt nem tudta meghonosítani Esztergomban. Imre (1196–1204), a pápa kedvére téve, a magyarországi görög rítusú monostorokat egy püspökségbe szándékozott gyűjteni, amely közvetlenül a pápa fennhatósága alá tartozott volna, illetve latin apátokra bízta volna a monostorok vezetését és megreformálását. Imre terve végül nem valósult meg, de a görög egyház a 13. század során háttérbe szorult az országban (Kristó 2003a: 172, 179, 198–199, 259).

A 13. század során megjelenő, a nép között forgolódó kolduló és (fél)remete rendek népszerűsége hamar felülmúlta a világtól elzárkózó monasztikus rendekét. A kolduló rendek közül a domonkosok (1221) és a ferencesek (1229) közel egy időben jelentek meg az országban. Elsősorban a városokban telepedtek meg, ahol a feudális kiváltságokból kiszorult, egyszerű körülmények között élő néprétegek társadalmi renddel, s az ezt támogató vallással szembeni elégedetlenségének legyőzésére a legjobb terep kínálkozott. Műveltségük, szónoki képzettségük alkalmassá, életmódjuk hitelessé tette őket a néprétegek meggyőzésére (Kristó 2003a: 258–259; Mályusz 2007: 257–260).

A domonkos rend első kolostorai Győrben (1225), Esztergomban (1225), Székesfehérvárott (1230 körül), Pécsen (1238) és Budán (1250 körül) épültek; a Nyulak szigeti (margit-szigeti) apácakolostort 1259-ben alapította IV. Béla (1235–1270). Az első ferences rendi kolostor Esztergomban létesült, ezt követte a század folyamán a budavári, a győri, a nagyszombati, a nyitrai, a nyulak-szigeti, a pataki, pozsonyi, a radnai, a székesfehérvári, a szemennyei és a verőcei kolostor létrehozása. A kolduló rendek, mivel a barátok a rendbe és nem annak egy meghatározott kolostorába léptek be, nem kötötték helyhez a szerzeteseiket, hanem szabad mozgást tettek lehetővé számukra, sőt, olyan feladatokkal bízták meg őket, amelyek megkövetelték, hogy az egymástól távoli egyházi szervezeti egységeik együttműködjenek. II. András (1205–1235) idején domonkos rendi szerzetesek hirdették a kereszténységet Boszniában; Dél-Moldvában Milkó központtal kun térítőpüspökséget hoztak létre; s missziót indítottak a keleti magyarok felkutatására is. 1270 körül a domonkosoknak 30, a ferenceseknek 25

kolostora volt az országban, s a kolostorok száma mindkét rend esetében többszörösére növekedett a következő századokban. A mendikánsok közül az Ágoston-rend a 13. század legvégétől jelentékenyebb, a karmeliták három, bécsi fennhatóság alatt álló magyarországi (budai, pécsi, eperjesi) kolostorukon keresztül kevésbé erős hatást tudtak kifejteni (Kristó 2003a: 220, 223, 259; Mályusz 2007: 257–260).

A félremete karthauzi rend 1230 körül jelent meg az országban, bencésektől átvett ercsi monostorukat a tatárjárásig tudták fenntartani. Csak a század végén, 1299-ben, szepességi (menedékkövi) kolostoruk kialakításával jelentek meg újra Magyarországon. Széles körben való elterjedésüket azonban gátolta az a tény, hogy megtelepedésükkor már volt az országban egy hazai alapítású remeterend, a pálosoké. A pálos rendet a század közepén szervezte meg Özséb esztergomi kanonok, a korábban Bertalan pécsi püspök által felügyelt, Mecsekben élő remeték és a Pilis hegységben tartózkodó remeték egyesítésével. A rend első háza Szentkeresztben (Klastrompusztán) állt a Pilisben, a század végére központjuk a Budai-hegységben ekkor felépített Szent Lőrinc-kolostor lett (Kristó 2003a: 258–259; Mályusz 2007: 240–242).

1.5. Anyagi feltételek: tized és egyházi birtokok

A világi és a reguláris egyház működésének anyagi feltételei két forrásból származtak: a tizedből, amely az egyházat mint szervezetet illette meg és az egyházi birtokok bevételeiből, amelyek az egyházat mint feudális földesurat illették meg (Kristó 1999: 103; 2003a: 193; Mályusz 2007: 17–20). A két bevételi forrásból származó jövedelem aránya a középkor folyamán változott. A változás irányáról azonban megoszlanak a vélemények. Mályusz Elemér (2007: 19–20) a következő képet rajzolja róla: „Az egyház vagyonosodása [...] párhuzamosan haladt a feudalizmus megerősödésével. A fejlődés eredményéül a XIV–XV. században az ország birtokállománya 12,1%-a urának mondhatta magát [...], s bár hiányzanak a számítások, hozadéka országos viszonylatban akkor már a tizednél nagyobbra becsülhető”. Mályusz szemléletében (2007: 23) az elsősorban a tizedjövedelmekből fenntartott István-kori püspöki egyházak éppen a jómódúak által számukra az ellenőrzés jogköréért cserébe juttatott földbirtokadományoknak köszönhetően váltak magánegyházakká.

Kristó Gyula (1999: 103) ezzel szemben azt hangsúlyozza, hogy a legtöbb földbirtok már a 11. században az egyház tulajdonába került, s később csak kisebb mértékben gyarapodott, ezzel szemben a tized a lakosság számának növekedésével arányosan folyamatosan nőtt a középkor során. Megítélése szerint, ennek megfelelően, a 11. században az egyházi jövedelmek nagyobbik részét a földbirtokok járadéka tette ki; a későbbi századokban azonban az egyházi bevételek háromnegyede már a tizedből származhatott az országban. Az adományokból származó, ezért szórt jellegű egyházi földbirtokokon Kristó a

gazdálkodást nehézkesnek és költségesnek tételezi fel; s fontosnak tartja kiemelni, hogy az egyházi ingatlanvagyon „teljes területe még a középkor végén, legnagyobb kiterjedése időszakában sem érte el az ország területének 15%-át, ami európai mértékkel mérve alacsonynak számított” (1999: 106–107).

A tizedfizetés kötelezettségét I. István II. törvénykönyvében írta elő népe számára. A tized, az egyház fontosságának jeléül, a püspököket illetve, eltulajdonítása esetén a püspök vehetett elégtételt. A pannonhalmi apátság 1001-re keltezett interpolált oklevele szerint István király az alapításkor Somogy megye jövedelmének a püspököket illető tizedét adta át a monostor apátjának. A megkurtított bevételű püspök a későbbiekben ezért pert is indított az apátság ellen. Tizedet ekkor még mindenki köteles volt fizetni, rendi kiváltságok tekintetben nem érvényesültek. A tized eltitkolásáért büntetés járt. A püspök tizedjövedelméből gondoskodott a liturgikus könyvek készíttetéséről, beszerzéséről, a papi hivatásra szánt ifjabb generáció kineveléséről; cserébe a társulási egyházak papja kiválasztásának joga lehetővé tette számára a közvetlen irányítás megvalósítását (Kristó 1999: 104; Mályusz 2007: 17–19).

I. László rendelete értelmében a püspök az őt illető tized negyed részét egyházmegyéje papjainak volt köteles átadni. László király arról is rendelkezett, hogy a más püspökség területén legeltetett állatállományból a tizedet és a negyedet az otthoni papok kapják. Az alsópapság tehát a püspököktől nemcsak személyi, hanem anyagi függőségbe is került. Mindez a püspöki kar irányítási jogköre és tekintélye elismerésének növekedéséhez vezetett az alsópapság körében. László törvényei, a központosítás jegyében, az apátokat is a püspökök joghatósága alá tartozónak nyilvánították; a püspökök kiadásait pedig növelték: a pogányfelkelésekben megsérült templomok helyreállításakor, István rendeletének szellemében, csak a könyvek beszerzése volt az ő feladatuk, a régiségük miatt elpusztult egyházak újjáépítésének viszont már a teljes költsége a püspököket terhelte (Kristó 2003a: 131; Mályusz 2007: 21–22).

László tizedfizetésre kötelezte azokat a szabadokat, akik az apátok és a püspökök szolgálatába léptek. A király a tized beszedésének körülményeit is szabályozta. Jó termés esetén a tizedet önbevallás alapján a családfőtől, illetve a külön házban élőtől a püspök decimátorai hajtották be. Ha azonban a befizetendő mennyiség felett nézeteltérés kerekedett, a király és az ispán poroszlói, vagyis állami tisztségviselők segédkeztek dönteni a vitában (Kristó 1999: 104; 2003a: 131; Mályusz 2007: 21–23).

Kálmán király elrendelte, hogy a vám és adók után is tizedet kell fizetni a püspök részére, ugyanakkor a vámhelyek tulajdonosainak bevételei még a 14. században sem voltak tizedkötelesek. Kálmán a klérus tagjainak mezőgazdasági termékeit tizedmentesnek nyilvánította ugyan, de a negyedet ezek után is ki kellett adni az alsópapságnak. Időnként a világi papság középső rétege is rászorult felettese anyagi támogatására: 1156-ban, II. Géza uralkodásának idején az esztergomi érsek 70 falu tizedét volt kénytelen átengedni kanonokjainak,

hogy számukra napi kétszeri étkezést biztosítson. A 13. század során a káptalan tagjai aztán mind nagyobb részt szereztek meg a tized eredendően az alsópapságot illető részéből (Kristó 1999: 103–104; 2003a: 144, 194, 258; Mályusz 2007: 18, 21).

Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a középkori Magyarországon a jövedelmeknek csak bizonyos típusai voltak tizedkötelesek. A 11. században, amikor a tizedfizetés gyakorlata kialakult, a magyarság alapvetően mezőgazdasági tevékenységet folytatott. Megvoltak továbbá a különféle királyi jövedelmek (pl. vám, adó, pénzverés), amelyeket így szintén tized alá lehetett vonni. Nem voltak azonban jellemzően jelen a kézművesség termékei, a kereskedelem és az adásvétel egyéb formái, a magánbevételek. Ezzel magyarázható, hogy az országban még középkor második felében is csak a termények és az állatállomány után kellett tizedet fizetni, az iparcikkek és az adásvételből eredő bevételek után nem (Mályusz 2007: 22).

A tized mellett a másik fő bevételi forrás a középkor során a feudális földbirtokokból származó jövedelem volt az egyház kezében. Alapítóleveleink rendre beszámolnak arról, hogy egy-egy egyházmegye, prépostság, káptalan vagy apátság alapításakor a király vagy a kegyúr a működés feltételeit megteremtve mely ingatlanokat adta át az egyháznak. A királyi alapítású intézmények jellemzően gazdagabb adományban részesültek, mint az eredendően kevesebb földbirtokkal rendelkező főurak által létrehozottak. A király és a világi előkelők azonban nemcsak alapításkor, hanem a későbbiekben is gyakran adományoztak birtokokat egy-egy egyházi intézmény, rend számára. I. László például jelentős adományokkal látta el az István által alapított pannonhalmi, bakonybéli és pécsváradi apátságokat, III. Béla pedig a nyitrai egyháznak, a pannonhalmi apátságnak, a fehérvári kereszteseknek (akiknek javait 1193-ban össze is íratta) és a templomos lovagrendnek adományozott nagyobb birtokokat. A világi előkelők azzal a meggyőződéssel juttattak javakat, ún. lélekadományokat az egyházi intézményeknek, hogy ezekért cserébe az egyháziak közbenjáró imái megszerzik számukra és rokonaik számára az áhított örök lelki üdvösséget (Kristó 1999: 104–106; 2003a: 133, 150–151, 179, Mályusz 2007: 19–20).

Az adományokból összetevődő, szórt jellegű földbirtokai jövedelmeként az egyház elsősorban természetbeni juttatásokra, terménybevételre számíthatott. Az ingatlanokkal együtt egyházi tulajdonba került szolgák pedig – a püspökök, az apátság lakóhelyről, munkaeszközökről való gondoskodásáért cserébe – termékekkel és szolgáltatásokkal tartoztak az egyháznak. Mályusz Elemér az egyházi birtokok megszervezésének fontosságát a gazdasági élet fejlődése szempontjából abban látja, hogy a kisebb-nagyobb egyházi uradalmak, gazdaságok, eredményességüknél fogva, mintaként szolgálhattak a világi magánbirtokok kialakításának mikéntjéhez (Kristó 1999: 142–145; 2003a: 106; Mályusz 2007: 20).

Nagy jelentősége volt ennek már a 11. században is: az egyház nomád gazdálkodás helyett kezdettől fogva tervszerű gazdálkodást folytatott birtokain, mivel a számára szükséges termények, termékek előállítását csak ilyen formában látta biztosíthatónak. Egykor nomád életmódot folytató szolgáit pedig igyekezett rendeletekkel is földművelésre bírni: a szabolcsi zsinat (1092) a templomtól távoli falu lakóinak képviselőjében az istentiszteleten megjelenő hívet arra kötelezte, hogy három kenyeret tegyen le az oltárra, bizonyítva a falu földműves tevékenységét (Kristó 1999: 142–145).

Az egyházi birtokok gazdasági jelentőségét királyaink is felismerhették, hiszen több rendelkezésük is a már meglévő egyházi ingatlantulajdont védi. I. László összeíratta a bakonybéli (1086) és a pannonhalmi apátság (1093) birtokait; egy 1092-ben kelt zsinati intézkedésében pedig a püspöki törvényszéket hatalmazta fel arra, hogy az egyház számára megígért, de meg nem adott adományokat megszerezze. Kálmán király törvénybe foglalta, hogy Szent István az egyháznak juttatott adományai továbbra is az egyház tulajdonában kell, hogy maradjanak. III. Béla az aradi prépostság, a cégényi monostor és a fehérvári keresztesek javait foglaltatta oklevélbe (Kristó 2003a: 133, 144, 179).

Az egyház anyagi gyarapodását az egyházi előkelőségek gazdagodása kísérte. Az egyházi és a magánvagyon a főpapság esetében többszörösen összefonódhatott. A gazdag főúri családok befolyásuk biztosítására gyakran adták fiaikat egyházi pályára, akik közül sokan egész a püspökségig jutottak; a püspökök megtarthatták a hivatali idejük alatt szerzett egyházi javak negyedét. A püspökök nem egyszer túl is léptek törvényes jogaikon: az egyház szolgáit saját birtokuk művelésére használták fel, az egyházmegyéjük területén álló monostorokat igyekeztek megszerezni maguknak, az egyházi vagyont hagyatékként rokonaik kezére játszották át. A püspökök, a királyi alapítású apátságok lakói számára az egyházi bevételek kellő anyagi biztonságot, kényelmes életet teremtettek, a középső és alsópapság azonban jóval szerényebb lehetőségekkel kellett, hogy beérje (Kristó 1999: 107; 2003a: 258–260; Mályusz 2007: 19–20, 31).

Az egyházi földesúr szolgálatában állók legfelsőbb rétegét a *minister*, *liber*, *iobagio* néven említett, termék- és kisebb munkajáradékkal adózó kötött szabadok alkották. A középső réteg ipari termékekkel, szolgáltatásokkal tartozott az egyháznak; a legtöbb munkajáradék a legkevesebb joggal bíró szántókat és aratókat terhelte. Az egyházi birtokon korán, a 12. században áttértek a munkajáradékról a termékjáradékra, amelyet az egyházi szolgálatban álló népek prédiump gazdaságok helyett önálló kisgazdaságaikban termeltek meg. László kora óta a tolvajlásra ért szabad ember, ha a büntetés elől a templomba menekült, az egyház szolgájává lett. Az a pap, aki visszasegítette őt szabadságához, szintén az egyház szolgájává vált (Kristó 2003a: 128, 191–192; Mályusz 2007: 30).

Az egyház által birtokolt ingatlanok között, a szolgáltatónépek falvai mellett, a 13. században több jelentős város, városrész is feltűnik. Esztergomban az egyházi tulajdont az érseki város, valamint a káptalan kezében lévő városrész alkotta a latin-vallon kereskedők lakta királyi várossal szemben; Várad város káptalani földön épült ki; Győr egy része a település várossá nyilvánítása után is káptalani fennhatóság alatt állt; Óbudát Imre király a budai prépostságnak adományozta; Székesfehérvár belvárosában továbbra is egyházi előjogok voltak érvényben (Kristó 2003a: 250).

Az egyház anyagi megerősödése, társadalmi tekintélye, politikai befolyása a 13. századra az ország egységes központi irányításának veszélyeztetéséhez vezetett. Az országban elsőként az esztergomi érsekség kísérelt meg tartományurasságot kiépíteni. Lépésről lépésre szerzett kiváltságai (adómentesség, saját bíraskodás, egyházi nádor, a nemesfémhányászatból származó királyi jövedelmek tizede, a kamara hasznából való részesedés, a pénzverés felügyelete, a nemesi birtokok érsekségre hagyatékozhatósága, Esztergom megye tulajdonjoga, egyes emberek jogállásának megváltoztatása) a királyi hatalomtól való függetlenedést készítették elő. A század végének társadalmi és politikai tényezői miatt a kísérlet sikertelen maradt, tartományurasságot végül a hamarosan az egyházi fölé növekvő világi nagybirtok képviselői tudtak kialakítani Magyarországon (Kristó 2003a: 259–260).

1.6. Egyházi vonatkozású törvények

I. István mindkét törvénykönyvében találunk az egyházzal kapcsolatos rendelkezéseket. Az I. törvénykönyv elrendeli az egyházi javak védelmét; nyilatkozik a püspökök, papok munkájáról és védelmet nyújt személyüknek a nem egyháziak tanúskodása ellenében; kötelez a keresztény vallás és előírásainak megtartására, szól az istentisztelet alatt követendő viselkedési formákról, bünteti a pogány korszakból fennmaradt erőszakos cselekedeteket, megnyilvánulásokat. A II. törvénykönyv mondja ki, hogy minden tíz falunak közös templomot kell építtetnie; rögzíti a tizedfizetési kötelezettséget; továbbá hangsúlyozza, hogy a püspök által gondozott javak a tisztséghez és nem a tisztségviselőhöz kötődnek, egyének nem sajátíthatják ki őket (Kristó 1999: 138–139; Kristó 2003a: 96–97).

Későbbi Árpád-házi királyaink a Szent István-i reformokhoz való viszonyulásuk függvényében rendelkeztek egyházi ügyekről. Aba Sámuel a régi rend visszaállítására tett kísérlete során tervbe vette a püspökök megadóztatását és az egyháznak juttatott adományok visszavételét. I. Béla ugyanakkor az István korában még az egyház látogatását elősegíteni hivatott vasárnapi vásárokat, a templomba járás szokásának meggyökeresedésével, kötelező érvénnyel a szombati napra helyezte át, hogy a vásárnap kizárólag az istentisztelet napja lehessen (Kristó 2003a: 116, 123).

László király 1092-re keltezett I. törvénykönyvének 42 cikkelye egyházi vonatkozású rendelkezéseket tartalmaz. A törvenycikkek egy része az egyházszervezettel kapcsolatos kérdéseket tárgyal. Így védelmezi az egyházak vagyonát; szabályozza a tizedfizetést; az elpusztult templomok újjáépítésére kötelez; lépéseket tesz a papi nőtlenség elterjesztése érdekében; az apátokat a püspökök fennhatósága alá helyezi. A törvenycikkek másik csoportja a hitélet erősítését, a templomba járás szokásának élénkítését célozza meg. László előírta, hogy az istentiszteleteken az egyháztól távol eső településekről egy-egy képviselőnek jelen kell lennie; a templomukat elhagyó falvak lakosait pedig vissza kell kényszeríteni eredeti lakhelyükre. A templomból megfelelő indok nélkül hiányzók testi fenyítésében részesülhettek. László, vallási kérdésnek tüntetve fel az ügyet, az izmaelitákkal szemben az asszimiláció, a zsidókkal kapcsolatban az elkülönítés politikáját alkalmazta. A Lászlónak tulajdonított, valójában Salamon és/vagy Géza uralkodása alatt keletkezett III. törvénykönyv nyilatkozik az ispáni várban összegyűjtött, ki nem váltott szökött javakról (emberek, állatok), melyek kétharmada a királyt, egyharmada az ispánt illette, a püspök pedig tizedet kapott utánuk; továbbá kivette az egyházi személyeket a királybírák illetékessége alól (Kristó 2003a: 128–132).

Kálmán I. törvénykönyve megerősíti, hogy az István által az egyháznak juttatott birtokok továbbra is az egyház tulajdonában maradnak; kimondja, hogy a vámok és az adók után tized jár a püspököknek; rögzíti, hogy az egyházban világiak nem, csak a püspökök szerezhetnek hatalmat; előírja, hogy egyházi személy ne öltön világi ruhát; szokássá kívánja tenni a templom körüli temetőbe való temetkezést; ellenzi a boszorkányokkal kapcsolatos vizsgálatokat. A papi nőtlenség, illetve az izmaeliták és a zsidók megítélésében Kálmán lényegében László törvényeinek irányvonalát követte (Kristó 2003a: 144).

A Kálmán-kori zsinatok főként az egyházi fegyelem erősítését szolgáló határozatokat hoztak. Rendelkeztek a nők püspökök hivatalviselésének körülményeiről; a papoktól egyre határozottabban kívánták meg a nőtlenséget; az apát feladatává tették a kolostori vagyon megóvását; tiltották a papok keresztény értékrenddel össze nem egyeztethető cselekedeteit; elítélték, ha egyházi személy anyagi haszonnal járó világi tevékenységet folytatott vagy pénzért végezte el egyházi feladatait; kimondták, hogy egyházi személyek nem tanúskodhatnak, s világi bírákhoz sem fordulhatnak, mert az egyházi törvények vonatkoznak rájuk (Kristó 2003a: 144–145).

II. András az 1222. évi Aranybullában és egy ugyancsak ebben az esztendőben kelt kiváltságlevélben mentesítette az egyházat a királyi adók megfizetése alól. Az Aranybulla ugyanakkor az egyház érdekeit sértő rendelkezéseket is tartalmazott: megtiltotta a tized pénzben való szedését és korlátozta az egyház részesedését a sókereskedelemben. A püspökök részére, ahogy a világi előkelők számára is, az Aranybulla biztosította az ellenállási jogot: a törvényben foglaltakat megszegő királynak a hűtlenség vádját magukra

nem vonva mondhattak ellent. Egyes vélekedések szerint az egyház ekkor szerzett kiváltságai okán a felső klérus már-már rendi jogokkal bírt az országban. A kiváltságlevél leszögezi továbbá, hogy az egyháziak felett egyházi ügyekben kizárólag az egyházi bíróságok illetékesek dönteni; az egyházi rendbe szolga jogállású ember nem vehető fel; a papok hasznot hajtó illetéktelen tevékenységeket nem folytathatnak (Kristó 2003a: 213–214, 259).

Az Aranybulla 1231. évi megújítása már nem tiltotta a tized pénzbeli fizetését és a só ország belsejében való tárolását. Az új változat az egyház falvait kivette a megyésispán ítélkezési fennhatósága alól; mentesítette az egyházi népeket a király számára való szolgálattól; megerősítette az egyházi bíráskodás illetékességét az egyházi személyek és az egyházi ügyek esetében; peres ügyekben az egyház tanúbizonyságának kívánalmával kiemelt szerepet juttatott a hiteles helyeknek az igazságszolgáltatásban. Az ellenállási jog helyett az esztergomi érsek által való kiközösítés lehetősége kívánta a királyt a törvényben foglaltak betartására bírni. Az egyház II. András gazdaságpolitikájából származó korábbi sérelmeit orvosolni kívánó 1233. évi beregi egyezmény pedig visszaadta az egyháznak a só szállításával, tárolásával és értékesítésével kapcsolatos kiváltságait; akadályozta az izmaeliták és zsidók közhivatal élére kerülését; teljes adómentességet biztosított az egyházi személyeknek; s rögzítette az egyházi bíróságok illetékességi körét (Kristó 2003a: 218–221).

A Kálmán-kori zsinatokhoz hasonló törekvések vezethették az 1279. évi budai zsinatot is, amikor eltiltotta a papokat a világi fényűzéstől, kocsmatartástól, kereskedelemtől, verekedéstől, rablástól, nővel való együttlakástól; szigorított a szerzetesek életmódján; bizonyos fokú szellemi igényességet követelt meg a klerikusok rétegeitől: a plébánosoknak legalább egy liturgikus kézikönyvvel kellett rendelkezniük, a főespereseknek pedig járatosnak kellett lenni a kánonjogban, s ismeretekkel kellett bírni a hét szabad művészet területén is. III. András 1290. és 1298. évi dekrétumai megerősítették az egyház régi kiváltságait (javak védelme, tized szedése, vámmentesség, tanúbizonyság tétel stb.), s a király mellé állított főpapi tanácsosok révén, a rendképviselő korai megnyilvánulásaként, lehetőséget biztosítottak az egyház számára a kormányzati hatalomban való részvételre (Kristó 2003a: 259, 267, 269–273).

A magyarországi egyház helyzetét, lehetőségeit, megítélését nagyban befolyásolta, hogy királyaink, külpolitikai irányultságuknak megfelelően, milyen egyezségeket kötöttek a pápával. II. Géza 1161-ben ugyan lemondott arról, hogy a püspököket pápai engedély nélkül áthelyezze vagy hivataluktól megfossza, de ugyanezen megállapodás fenntartotta, hogy az érseki palást átadása a magyar király joga, továbbá, hogy a pápához a magyarországi egyház csak a királyon keresztül fordulhat. Kevéssel később, 1169-ben III. István feladta a királyi prépostok és apátok kinevezésének jogát, s a megüresedett püspökségi javak egyházi kézen való meghagyására is ígéretet tett (Kristó 2003a: 170–171, 175).

1.7. Műveltség

Az egyház különleges jelentőségéhez a korszakban az is hozzájárult, hogy a műveltség és annak terjesztése is a kezében volt. A legelső magyar iskola a korban jelentősnek számító könyvtárral is bíró Pannonhalmán létesült, a magyarországi klerikusok első hazai származású rétege itt végezte tanulmányait a 11. század elején; a nagyobbik Gellért-legendából pedig kiderül, hogy az 1030-ban alapított csanádi püspökségnek is volt iskolája, innen kerültek ki a dómkolostor első kanonokjai (Kristó 1999: 91–95).

A monostori, dóm-, káptalani és plébániai iskolákban alapszinten írást, olvasást, latin nyelvet és irodalmat, valamint zenét tanítottak, felsőbb szinten filozófiát, szónoklatot (amely magában foglalta a levelek és oklevelek írásának és a történelemnek az oktatását is), kevésbé részletesen pedig számtant, mértant és csillagászatot oktattak. A 13. században a kanonokok egy része, a káptalanok anyagi támogatásával, Párizsban vagy Bolognában tanult elsősorban római és egyházi (kánon-)jogot, majd hazatérve a királyi udvarban és a hiteles helyeken oklevelek készítésekor vette hasznát jogi ismereteinek. Néhányan közülük bölcséleti, teológiai, történeti munkákat is írtak; sőt, a fordítások készítése mellett, megindult az anyanyelvű irodalmi művek alkotása is (Kristó 1999: 91–95, 2003a: 260–262).

Az írásbeliség gyakorlati alkalmazásának fontos területe volt az oklevelek készítése, ennek kivitelezői a korszakban szükségszerűen az írástudó egyházi emberek voltak. A magyarországi oklevelezés első ismert darabja, a veszprémi apáca kolostor alapítólevele görög nyelven készült, s olyan irányvonalat képviselt, melynek a továbbiakban nem volt folytatása. Latin nyelvű oklevelezésünk nyugati mintát követve alakult ki: István első oklevelei a német-római császári oklevelekkel mutatnak rokon vonásokat. A német hatás László korára elhalványult, a vidéki egyházi központokban ugyanakkor megindult a királyi pecséttel ellátott magánoklevelek kiadása. Az oklevelezési gyakorlat széles körű elterjedésének következménye, hogy a 12. század derekán a királyi társaskáptalanok javadalmát élvező udvari papságot egybegyűjtő királyi kápolnán belül kiformalódik egy, a királyi okleveleket hivatalosan kiállító szerv. Ebben az oklevélkiadásért a királyi pecsétet őrző kápolnaispán felelt, az oklevelek szerkesztése a notarius, a tisztázati példány elkészítése a királyi káplánok, székeskáptalani papok feladata volt. III. Béla idejében az oklevélkiadó hivatal, elsősorban francia mintára, jelentősen átalakult: függetlenné vált a királyi kápolnától, ezáltal az azt felügyelő esztergomi érsektől, s létrejött az egyházi befolyástól kevésbé érintett, önálló királyi kancellária (Kristó 1999: 58–62; Kubinyi 1999: 7–67).

A magyarországi kereszténység erősítését, a keresztény Magyarország európai elismertetését célozhatta meg I. László azzal, hogy lehetőséget teremtett saját, hazai szentek tiszteletére. Egyetlen évben, 1083-ban öt szent

kanonizációjára is sor került az országban: Zoerard-András és Benedek remetéket szerzetesi életük helyszínén, Nyitrán avatták szentté; Gellért püspök kanonizációjára Csanádon került sor; és vélhetően VII. Gergely pápa támogatásával történt István király és fia, Imre herceg szentté avatása Székesfehérvárott. István, Imre és Gellért ünnepét 1092-ben a szabolcsi zsinat már számon tartotta; Gellértről feltételezhetően, Istvánról bizonyosan legenda is készült ez idő tájt. I. László királyt, pápai engedéllyel, III. Béla avattatta szentté 1192-ben. Ahogy László István politikai örökösének tekintette magát, Béla László tevékenységében találta meg saját törekvései előzményét. Erzsébet, II. András lánya kanonizációjára az 1230-as évek első felében került sor; Margit, IV. Béla lánya boldoggá avatása már 1276-ban megtörtént, szentté azonban csak 1943-ban nyilvánította a katolikus egyházfő (Kristó 1999: 99–103, 111; 2003a: 133, 179).

2. Késő középkor

2.1. Anjou-kor

A 14. század elején, az ország tartományi megosztottságának idején a tartományurak hatalmuk elismerését várták el a főpapoktól. Az oligarchák attól sem riadtak vissza, hogy a püspöki székhelyeket, apátságokat feldúlják, amit az egyház, mivel a világi birtokosokhoz képest később kezdett magánhadserg szervezésébe, nem tudott eredményesen kivédeni. Nem csoda, ha a felső klérus az anarchia megszűnésének reményében a pápa által is támogatott Károly Róbert királlyá koronázása mellett foglalt állást. Károly Róbertnek (1301–1342) a királyi hatalom megerősítése érdekében hozott intézkedései viszont sok esetben keresztetköttek az egyházi törekvéseket (Engel–Kristó–Kubinyi 2003: 30, 35, 51).

A püspöki kar a király több egyházpolitikai döntését is sérelmezte. Károly Róbert látszólag ugyan többször is kárpótolta a Csák Máté támadásai által megkárosított esztergomi érsekséget: a tartományúr birtokaiból előbb Komárom megyét adományozta az érseknek, majd ezt Barsra cserélte, végül azonban egyik megye sem került az érsekség irányítása alá. A király nemcsak, hogy nem védte meg az egyházat a főurak hatalmaskodásával szemben, de maga sem feltétlenül tisztelte az egyházi javak sérthetlenségét: a győri püspökséget kétszer is lefoglalta; a megüresedett főpapi székek jövedelmeit hosszú időn át magánál tartotta; több ízben is pápai adószedőket engedett be az országba, akik a magyar egyház tizedjövedelmének tizedét pápai tized címen pénzben begyűjtötték és elvitték, utóbb az összeg harmadát adóként a királyi kincstár kapta meg (Engel–Kristó–Kubinyi 2003: 48–51).

A sérelmek főként az egyház korábbi kiváltságainak megvonásával, az anyagi terhek megnövekedésével álltak összefüggésben. Károly Róbert a

püspöki gyűlés követelése ellenére sem erősítette meg az 1222. évi Aranybullát; nem támogatta a püspökök megyésispáni tisztségbe kerülését; a főpapi kinevezéseket a káptalani választást mellőzve saját rokonainak juttatta; arisztokraták helyett szívesebben bízta kolduló rendi szerzetesekre az egyházmegyék irányítását; világi törvényszék elé idéztette az egyházi embereket; megadóztatta az egyháziak saját jövedelmeit; nagyszámú fegyveres kiállítását követelte meg évről évre az egyháztól; a vezető klérus tagjaitól kinevezésükkor jelentős pénzösszeg megfizetését kívánta meg, hivatalviselésül idején újévi ajándékokat várt el tőlük. A hűségükért politikai befolyásra vágyó egyházfőknek csalódnia kellett a királyban (Engel–Kristó–Kubinyi 2003: 48–51).

I. Lajos (1342–1382) főpapjai többségükben magyarországi nagybirtokos családok sarjai voltak; a korszakban szinte valamennyi esztergomi érsek az 1330-tól 1349-ig a címet viselő Telegdi Csanád rokonságába tartozott. A főpapok a bárókkal együtt részt vettek a királyi tanácsban. Lajos kedvezett az egyházfőknek abban, hogy több megye esetében visszaállította az érsek, püspök örökös ispáni címét. Az elsősorban a köznemeseket védő 1351. évi dekrétumában ugyanakkor kimondta, hogy az örökösök nélküli nemesek nem hagyhatják birtokaikat az egyházra; megtiltotta, hogy az egyház peres ügyekkel összefüggésben fenyítésként a nemeseket kiközösítse; az egyházi birtokjog igazolását királyi, királynéi vagy bírói kiváltságlevélhez kötötte; továbbá elvette a törpekonventek azon jogosultságát, hogy birtokörökítéssel kapcsolatos okleveleket adjanak ki (Engel–Kristó–Kubinyi 2003: 82–83, 88, 90).

Károly Róbert idején az újonnan bevezetett királyi középpecsétet használó kápolnaispán vezetésével a királyi kápolna udvari hiteles helyként a kancelláriától független oklevélkiadó szervvé vált. A kancellária, melynek vezetője a bíraskodásban játszott fontos szerepet, több részleggel is rendelkezett: a gyűrűpecséttel hitelesített okleveleket kiállító tagozat a király bizalmas ügyeiben intézkedett; emellett felállította a király a titkos pecséttel ellátott okleveleket kiadó tagozatot is. Előbbi tagozatot I. Lajos 1371-ben megszüntette, feladatkörét az 1374-ben titkos kancelláriává alakított utóbbi tagozat vette át, melynek titkos pecsétje ekkor közhitelűvé vált. A királyi nagypecsétet pedig „megosztotta” I. Lajos: hátlapja Erzsébet anyakirálynéhez került, elülső lapját a királyi tanács nevében eljáró kancellár használhatta (Engel–Kristó–Kubinyi 2003: 44, 80–81).

I. Lajos kancelláriai reformja eredményeként jelentősen megváltozott a királyi kápolnaispánság feladatköre is: igazságügyi panaszok meghallgatására, a perekben eljáró bírák kijelölésére szakosodott intézmény lett. Élén továbbra is az udvari papság vezetője, a kápolnaispán állt, tagjai főként itáliai egyetemeken végzett klerikusok voltak. A kancelláriában ezzel szemben jellemzően hazai, jogi képzésben részesült világi írástudók, a deákok működtek. Az írásbeliség ismerete, használata ezentúl nem korlátozódott az egyházi emberekre. Az 1367-

ben alapított rövid életű pécsi egyetem létesítésében ugyanakkor meghatározó szerepet játszott az egyház (Engel–Kristó–Kubinyi 2003: 80–81, 83, 102).

A 14. század során visszaszerezték birtokaikat a bencések, premonstreiek és ciszterciek. A mintegy 20 kolostort fenntartó ciszterci rend anyagilag jobb helyzetben volt, mint a bencések vagy a premonstreiek (utóbbiaknak 1320-ból 39 prépostságuk ismeretes), ám kolostori iskolák hiányában nem neveltek ki fiatal szerzeteseket, így az utánpótlást a külföldről érkezett vagy a más rendből átlépő barátok jelenthették számukra. Megszaporodtak a domonkos és ferences kolostorok, növekedett az eretnokség letörésében élen járó kolduló rendek politikai jelentősége. A határvidéken lévő, a térítésben szerepet játszó egyházmegyék püspökei is egyre gyakrabban kerültek ki a kolduló rendekből. Károly Róbert az Arad megyei Lippán létesített ferences rendi kolostort (Engel–Kristó–Kubinyi 2003: 51, 83; Mályusz 2007: 197–201).

A pálosok renddé, pápai megerősítést nyerve, 1367-ben, I. Lajos uralkodása alatt váltak. A pápai kiváltságlevél kiemelte a remeterendet az egyházmegyékből, s azokon kívül létező, önálló szervezetté nyilvánította azt. A 14. században a pálos kolostorok száma több mint négyszeresére nőtt az országban. I. Lajos alapította nosztrai és pálosremetei monostorukat. A karthauziak a század során három kolostort létesítettek: a lechnicit, az Eger közelében fekvő tárkányit és a Veszprém megyei lövöldit. Utóbbit I. Lajos alapította, és a királyi, főúri adományok révén igen gazdagnak számított. A magyarországi karthauzi kolostorok nem alkottak önálló provinciát, hanem Alsó-Alemanniához tartoztak. Szükség esetén a konventből hiányzó szerzeteseket is innen kapták (Engel–Kristó–Kubinyi 2003: 83; Mályusz 2007: 238, 242).

Az egyházi birtokokon élő népek, a kondicionáriusok a 14. század végéig szolgálóállapotúnak számítottak, szabad jogállásukat a szabad költözés jogával először 1397-ben iktatták törvénybe. A jogilag immár egységes jobbágyság adóterhei között továbbra is ott volt az egyháznak járó tized, s bár I. Lajos az 1351. évi törvényben a nemesség kérésére úgy intézkedett, hogy a tizedet természetben köteles leróni a jobbágy, az egyház többnyire mégis pénz formájában szedte be azt (Engel–Kristó–Kubinyi 2003: 107–108).

A 14. század során több püspöki székváros és az ispáni várral együtt az egyházfők kezére kerülő település jellege jelentősen megváltozott. Ezek a helységek egyházi földesuruktól nem kaphattak meg bizonyos, csak az uralkodó által adható városi kiváltságokat, így gazdasági fejlődésük visszaesett, megrekedt, s ennek következtében alakulhatott ki a valódi város és a falu között köztes állapotot képviselő sajátos településtípus, a mezőváros. A középkor végére a püspöki székhelyek többnyire a valódi városok két jellegzetességét mutatták fel: káptalani iskoláik révén művelődési központokká váltak; egyre igényesebb klerikus lakosságuk révén pedig az iparcikkek, a külkereskedelmi áruk fizetőképes felvevőpiacát jelentették. A püspökök, nagybirtokosok lévén, a

korban rendelkeztek rezidenciával, amely jellemzően a püspöki székhelyen álló, a korábbi ispáni várból átalakult püspöki vár volt. Mivel a királyi tanács tagjai voltak, s gyakran töltöttek be magas állami tisztségeket, a fővárosban sokszor egy második rezidenciával rendelkeztek. Több püspök bírt néhány udvarházzal is mellékrezidenciaként, ezek jellemzően palotával épültek egybe (Kubinyi 1999: 213–223; Engel–Kristó–Kubinyi 2003: 115–116).

Az Anjou-kortól kezdve egyre gyakoribbá vált, hogy a gazdaságilag erős, városias jellegű településeken ispotály létesült. Az ispotályok alapítója a földesúr (pl. a király, püspök, egyházi testület), esetleg valamely ispotályos rend volt, később jellemzően a városi tanács felügyelte alá kerültek. Az ispotályoknak gyakran volt temploma, amelynek felszentelt papja egyben ispotálymester is lehetett. A legtöbb teljes jogú városban és püspöki székhelyen akár több, a jelentősebb mezővárosokban egy-egy ispotály létesült a középkorban. Ezek elsősorban szegényházként és öregek otthonaként működtek, s csak másodlagosan, a lelkigondozás mellett, foglalkoztak bennük betegápolással. Az ispotályokhoz tartozhatott fürdő is, ezek közül több valamely egyházi testület tulajdonában volt: a Budától északra található hévizek mellett például 1355-ben a margitszigeti apácák bírtak ispotályfürdőt. A pozsonyi klarisszák városi fürdőt birtokoltak. Az ispotályos szerzetesrendek közül Magyarországon is működött a társházakat a Szentlélek- és a Szent Antal-rend, s jelen voltak az ispotályok fenntartásával egyre kevésbé foglalkozó johanniták, stefaniták, valamint az egykor leprosoriumokat fenntartó Szent Lázár-rend is (Kubinyi 1999: 249–252, 253–267).

2.2. Zsigmond-kor

Zsigmond (1387–1437) uralkodói hatalmának megszilárdítása során komoly támaszként számíthatott az egyházra. Főkegyúri jogon a főpapi székeket híveinek juttatta, vagy betöltetlenül hagyta, s jövedelmüket, elsősorban a török elleni harcok költségeinek fedezésére, maga használta fel. Zsigmond halálakor több gazdag egyházi javadalom, így a kalocsai érsekség, a zágrábi és csanádi püspökség, valamint a vránai johannita perjelség bevétele is a királyi kincstárba folyt (Engel–Kristó–Kubinyi 2003: 137–138).

A magyar királyok azon jogát, hogy a főpapi méltóságok betöltése felett rendelkezve egyházuk irányítói legyenek Zsigmondnak sikerült megvédenie a pápával szemben, akivel viszonya akkor romlott meg, amikor az a trónkövetelő Nápolyi Lászlót támogatta vele szemben. A pápa magyarországi befolyásának megszüntetését célozta meg Zsigmond 1404-es rendelete, amelyben királyi jóváhagyáshoz kötötte a pápai intézkedések kihirdetését és elfogadását az országban, a hazai egyházi javadalmak adományozását pedig továbbra is a saját jogának ítélte. 1417-ben a konstanzi zsinaton a bíborosok kollégiumával meg is

erősítette, hogy az ország főpapjainak kinevezése a magyar királyok örökös joga, a pápa illetékessége pedig csak a formális megerősítésre terjedt ki e tekintetben. Zsigmond nemcsak cseh helytartóként, de minden bizonnyal magyar királyként is akadályokat gördített a pápai kamarának fizetendő adó beszolgáltatása elé is (Engel–Kristó–Kubinyi 2003: 137–138).

Saját céljaira ugyanakkor az uralkodó súlyos adóterheket rótt az egyházra: 1393-ban rendkívüli adót kellett fizetniük, 1397-től pedig az egyházi birtokosoknak éves bevételeik felével kellett támogatniuk a török elleni háborút. Hadjárat esetén a főpapok kötelezettsége volt a királyi hadsereg részére saját jövedelmükből, zászlójuk alatt zsoldosokat kiállítani. Bizonyos jelek arra mutatnak, hogy a főpapság a fondorlattól sem riadt vissza vagyona gyarapításakor: Lépes György erdélyi püspök három évig, amíg rossz pénz volt forgalomban, nem szedette be a jobbágyoktól a tizedet, majd utólag a teljes összeget követelte, jó pénzben. Látszólag ez (valójában inkább a jobbágyok szabad költözésének földesúri korlátozása) volt az oka az 1437. évi Budai Nagy Antal-féle felkelésnek (Engel–Kristó–Kubinyi 2003: 145, 151, 183–184).

Zsigmond a budai királyi palota közelében Szűz Mária tiszteletére kápolnát építtetett (Szent Zsigmond-egyházként is hivatkoznak rá), amely a kápolnaispánság alá tartozott, s mivel társaskáptalani formában működött, prépostja a kápolnaispán volt, kanonokjainak ellátására pedig a kápolnaispánság birtokai és oklevélkiadásból származó bevételei szolgáltak. Saját javadalommal a kápolna nem rendelkezett. 1430 körül a kápolnaispánság megszűnt, s a Mária-kápolna jövedelem nélkül maradt. A Hunyadiak korában a társaskáptalan újjáalakult, s több jelentős birtokokra tett szert (pl. előbb a dömösi prépostsággal, majd a széki apátsággal próbálták meg egyesíteni; később részesedett a kihalt Kórogyi család délvidéki birtokaiból; Csupor János erdélyi vajda végrendelete értelmében megkapott egy budai házat; majd a Fejér megyei Dinnyésméd birtokot is megszerezte), prépostja a legnagyobb egyházi birtokosok közé emelkedett. A bőkezű adományozás mögött meghúzódhatott az a szándék, hogy a királyi rezidenciához kapcsolódó szakrális teendőket elvégző káptalan működését biztosítsák; a prépostok életrajza alapján ugyanakkor az is elképzelhető, hogy egyben a vezető állású királyi tisztségviselők ellátására kívántak a székesfehérvári prépostság és az óbudai káptalan mellé új javadalmat létrehozni (Kubinyi 1999: 225–232).

A késő középkorban az egyházi földbirtok az ország területének mintegy 12%-át tette ki, ami jóval alatta maradt a nemesi, különösen az éppen ekkor formálódó főnemesi birtokok részesedésének. Az egyház politikai befolyása ezért nem volt túlzottan jelentős. A főpapok mágnásokkal összemérhető vagyonú kis csoportja (a két érsek, a 12 megyéspüspök és a vránai perjel) a királyi tanács tagjaként mindvégig részt vett az ország kormányzásában. A köznemesség felső rétegével azonos jövedelmű egyháziakat (a jómódú prépostokat, apátokat) ugyanakkor már nem tekintették prelátusoknak, így

tisztségük alapján kormányzati ügyekbe kevésbé volt lehetőségük beleszólni. A kisebb egyházi javadalmak fejei többnyire a király vagy a bárók iránti hűségük jutalmaként kapták hivatalukat, így velük ellenzékként nem kellett számolni (Engel–Kristó–Kubinyi 2003: 174).

Zsigmond az államhatalom központosítása irányába mutató kormányzati reformjainak eredményeként a királyi tanácsba az egyháziak közül nemcsak a főpapok, hanem, szakértelmük révén, egyéb klerikusok is bekerülhettek; s, bár a kancellárián a királyi pecséteket kezelő fő- és titkos kancellári pozícióban találkozunk még egyházi személyekkel a korban, az irodákat ténylegesen irányító alkancellárok már jellemzően a világi értelmiség köréből kerültek ki. A főkancellár felügyelete alá tartozott a király személyétől függetlenedett központi bíróság is, amely Zsigmond uralkodásának végére kialakult ki (Engel–Kristó–Kubinyi 2003: 139–144).

Egyes világi feladatokat ellátó egyházi intézmények, így például a hiteles helyek egyre gyakrabban alkalmaztak világi írástudókat, akik a hazai szokásjog és a latin nyelv ismeretét azonban még egyházi iskolákban sajátították el. A polgárság számára gyakorlati ismereteket nyújtó városi iskolák megjelenésével ugyanakkor megszűnt az egyház kizárólagos szerepe az alsóbb szintű oktatásban. Zsigmond kétszer is kísérletet tett arra, hogy Óbudán egyetemet hozzon létre (1395-ben és 1410-ben), ám az intézmény mindkét ízben csak rövid ideig működött (Engel–Kristó–Kubinyi 2003: 188–189).

Több bencés monostor ún. exempt, azaz a megyéspüspök joghatósága alól kivett apátságnak számított a korban. Ezek egy része közvetlenül az esztergomi érsek fennhatósága alá volt rendelve, ám a pápai megerősítések tanúsága szerint az ilyen jogállású apátságok listája időről időre változhatott. 1397-ben a bakonybéli, a bátai, a csanádi, a földvári, a kolozsmonostori, a lekéri, a ludányi, a pécsváradi, a somogyvári, a szekszárdi, a szentjobbi, a telki, a visegrádi, a zalavári, a zebegényi és a zobori monastorokat tekintik exempt apátságoknak. Két évvel később hiányzik a lekéri, a ludányi, a telki, a zebegényi és a zobori monostor a listáról, felkerül viszont a tihanyi apátság. Az exempt apátságok között királyi alapítású és magánkegyuraság alatt álló monastorok (pl. Madocsa, Zebegény) egyaránt előkerültek (Kubinyi 1999: 235–237).

Zsigmond német-római császárként (1433–1437), sőt, már a cím megszerzéséhez vezető úton, az európai kereszténység nagy tekintélyű uralkodójává, egyben védelmezőjévé kellett, hogy váljon. E tekintetben érdemei közé tartozik a kettős (1378), majd hármas (1409) egyházszakadás megszüntetése, az egységes római pápaság visszaállítása a konstanzi zsinat döntése értelmében (1417); a huszitizmus diplomáciai eszközökkel való felszámolása; ugyanakkor az elvilágiasodottnak ítélt nyugati egyház általános belső megújítását nem sikerült elérnie (Engel–Kristó–Kubinyi 2003: 161–167).

2.3. A Hunyadiak kora

Zsigmond halála után V. Albert rövid uralkodása (1437–1439) a rendiség eszméjének megerősödését hozta. Az az elképzelés, hogy a politikai döntéshozatalba a királyon és a tanácsán kívül a földbirtokosok azonos jogállású csoportjainak, a rendeknek is beleszólása van, sajátos módon kapcsolódik össze az európai kereszténységgel: a rendi állam „[v]alamely változatát a latin (római) kereszténység minden országában megtaláljuk, rajta kívül ellenben sehol sem találkozunk vele sem az ortodox kereszténység, sem az iszlám világában” (Engel–Kristó–Kubinyi 2003: 193–198, idézet 194).

A magyar rendi állam kezdetét 1439-től, a rendszeres országgyűlések megindulásának évétől számítják a történészek. Az 1439-es budai országgyűlésen a rendek lényegében elnyerték a király feletti ellenőrzés jogát, s Zsigmond reformjainak rájuk nézve kedvezőtlen elemeit eltörölték. Az Anjou-korban a király hatalmát biztosító jelentős számú várbirtok eladományozása következtében az uralkodó, aki ekkor már csak egy volt a legnagyobb birtokosok közül, kénytelen volt engedni a rendi követeléseknek. Innentől kezdve az abszolutizmus jelentkezéséig a központi hatalom az országgyűlésen megjelenő rendekkel és képviselőikkel egyezkedve hozta meg határozatait. Az 1439. évi országgyűlés, egyebek mellett, például határozatot hozott arról, hogy az egyházi javadalmak nem adóztathatók meg, s világiak sem kormányozhatják őket (Engel–Kristó–Kubinyi 2003: 193–198).

A magyarországi országgyűléseken az egyház valójában nem jelent meg külön rendként. A főpapok, akik a királyi tanács tagjaként eddig is részt vettek a politikai döntések meghozatalában, a főurakkal tartoztak azonos csoportba. A főpapok, bárók és a tekintélyesebb, de hivatalt nem viselő nagybirtokos nemesek országgyűlési meghívója személyre szólt. A nemesség többi része területileg választott képviselőket küldött, akik között elvétve kisebb egyházi birtokosokkal is találkozunk. 1445-től a városok küldötteit is meghívták az országgyűlésekre, ők azonban kevésbé tudták befolyásolni az eseményeket. A magyar rendi országgyűlést összességében a nemesség túlsúlya jellemezte, ami a korszak birtokviszonyaiból következett: az ország földterületeinek kétharmada fő- és köznemesi tulajdonban volt, emellett a városok és az egyház földbirtokai elenyészők voltak (Engel–Kristó–Kubinyi 2003: 193–197).

Hunyadi János kormányzósága alatt (1446–1452) és V. László (1452–1457) mellett betöltött országirányító tevékenysége idején egyházi személyek részt vettek a diplomáciában, a kancellária munkájában (Vitéz János váradi püspök); sőt, az 1456. évi nándorfehérvári ütközetrel összefüggésben a Délvidék lakosságából keresztes sereg szervezése és vezetése révén a honvédelemben is (Kapisztrán János olasz ferences rendi szerzetes). Szécsi Dénes prímás főként dél-magyarországi bencés apátokat összehívó 1449. évi szekszárdi gyűlése –

amelynek témája az esztergomi székesegyház javításához kivetett pápai adó elleni tiltakozás előterjesztése volt –, az érsek alá tartozó monostorok számának gyarapítására és azok összefogására tett kísérletként, talán a későbbi rendi reformtörekvések előhírnökének tekinthető (Kubinyi 1999: 233–237, 247; Engel–Kristó–Kubinyi 2003: 209–211).

Hunyadi Mátyás uralkodása során (1458–1490) a király és az egyház viszonya sokat változott. Kezdetben a Szentszék, és ennek következtében Szécsi Dénes esztergomi érsek-bíboros és a magyar püspöki kar, abban a reményben, hogy apja törökellenes tevékenységét folytatja majd, támogatta Mátyás trónra kerülését. 1459-ben egy kivételével valamennyi főpap hűségnyilatkozatot tett Mátyásnak, III. Frigyes császár ellenében támogatva őt a magyar trón megtartásában. Amikor a rendek az országgyűlésen garanciát kívántak arról, hogy Mátyás nem fog újabb rendkívüli adót kivetni, 1468-ban nyolc, 1470-ben már csak négy főpap vállalt kezességet a királyért. 1490-ben Mátyás fiának, Corvin Jánosnak a trónra kerülését a főpapok többsége már nem támogatta (Kubinyi 1999: 73, 86, 336–337; Engel–Kristó–Kubinyi 2003: 214–221, 226, 232).

Mátyás uralkodásának kezdetén a bárók (a király kormányzati tisztségviselői, akiket az uralkodó azért igyekezett vagyonhoz juttatni, hogy azok tisztségükben megfelelően tudjanak eljárni) és a mágánások (bárai tiszte nem viselő nagybirtokosok) tartották kezükben a hatalmat szimbolizáló várak 48%-át az országban, a király pedig, magánbirtokát is figyelembe véve, a várak 10%-a fölött rendelkezett. A várak 10,3%-a az egyház, 18,6%-a a nemesek, 13,1%-a pedig idegen vagy ismeretlen tulajdonos birtokában volt. Ilyen körülmények között Mátyás, ha hatalmát meg akarta szilárdítani, meg kellett, hogy tartsa egyházi befolyását (az 1458. évi országgyűlés megerősítette a király főkegyúri jogát), valamint olyan intézkedéseket kellett, hogy hozzon, amelyek gyengítik a nagybirtokosokat. Ez utóbbi ponton érdekei összetalálkoztak a köznemesség és a városok érdekeivel, akiket ezért kezdetben természetes szövetségeseinek tekintett (az 1458. évi országgyűlés több rendelete is kifejezetten a köznemesek érdekeit tartotta szem előtt). Arról, hogy Mátyás hogyan vélekedett a főpapság társadalmi szerepéről országában, egy a pápához írt 1465. évi leveléből kaphatunk képet (idézi Kubinyi 1999: 87): „E királyság főpapjai lelki ügyekben a vallás előjárói és igazgatói, világi ügyekben azonban ők alkotják a közhatalom alapjának legnagyobb részét” (Kubinyi 1999: 69, 239; Engel–Kristó–Kubinyi 2003: 217–221).

A nagybirtokos főpapoknak és báróknak a királyi tanács tagjaként korábban is volt lehetőségük beleszólni az ország ügyeibe. A bárókhöz viszonyítva az egyház ugyan kevés földbirtokkal rendelkezett, ám a városok és mezővárosok 17,4%-a egyházi kézen volt, s ezek jellemzően gazdag települések voltak. Jelentős bevételi forrást jelentett a főpapság esetében a tizedjövedelem is, melyet gyakran adtak bérbe, ezáltal is növelve a készpénzbevételüket. A magyarországi

püspökségek éves bevételét a korszakban mintegy 210 ezer forintba becsülik, ami közel egybe esett a rendes királyi jövedelmek összegével. Erősítette az egyház politikai befolyását az is, hogy céljaik alapvetően közös jellegét felismerve szükség esetén a püspökök, szemben a főurakkal, össze tudtak fogni érdekeik érvényesítésére. Szécsi Dénes például a politikai döntésekbe, akár Mátyás ellenében is, nagyon határozottan kívánt beavatkozni. A király azáltal, hogy főkegyúrként dönthetett az érsekek, püspökök személyéről ugyanakkor a saját hatalma támogatására is felhasználhatta az egyházat (Kubinyi 1999: 69–73, 87–88, 337; Engel–Kristó–Kubinyi 2003: 225).

Mátyás egyházpolitikájának egyik sarkalatos pontja ennek tükrében az volt, hogy igyekezett tőle függő főpapokat állítani az egyházmegyék élére. Az uralkodása alatt kinevezett püspökök között kevesebb volt a báró vagy nemes, több a polgári vagy jobbágyszármazású, mint a trónra lépését segítő püspöki karban. Megnőtt az idegen és az egyetemet nem végzett főpapok aránya a korábbiakhoz képest, csökkent ugyanakkor az egyház szabadságát biztosító kánonjogban járatos jogászok száma (Kubinyi 1999: 75–78, 90–91; Engel–Kristó–Kubinyi 2003: 225–226).

Mátyás a főpapi székeket időnként üresen hagyta, hogy az egyházmegyék bevétele az államkincstárat gyarapítsa. A protectionalis intézménye lehetővé tette a király számára, hogy egyes egyházi birtokokat, monostorokat a védelme alá vegyen, a védelmet pedig átruházza egy világi vagy egyházi személyre, azzal az indokkal, hogy annak birtokai úgyis a közelben vannak, így a védelem általa könnyebben megszervezhető. Mátyás a nyitrai püspökség kegyuraságát egy időre például Ország Mihály nádornak juttatta; a legfontosabb nyolc monostort pedig Vitéz Jánosnak adta. Az egyházra gyakorolt királyi nyomás eredményességét jelzi, hogy az uralkodó unokatestvérét, Dengelegi Pongrácz Lászlót kolozsmonostori apáttá választtatta; a zalavári apátságot pedig 1474-ben Angelo Aquilano orvosnak adta. 1480-ban Mátyás megkísérelte fiát, Corvin Jánost győri püspöknek kineveztetni (Kubinyi 1999: 83, 245, 253, 337; Engel–Kristó–Kubinyi 2003: 250).

A világi hatalom más egyházi szintén megnyilvánuló befolyásának kieszközlése is lehetett politikai jelentőségű. A szerzetesrendek nagyobb birtokokkal bíró monostorai felett való rendelkezési jog megszerzésére irányuló csatározások a király és a világi nagybirtok között folyó hatalmi harc gyakori megnyilvánulásai voltak. A tartományuraság kiépítésére törekvő Újlaki Miklós vajda például kegyúri jogon bírta a járdi és a vértesszentkereszt bencés apátságokat; féltestvérét nevezte ki a szentgergelyi, majd a széki bencés, később a pétervárad ciszterci monostorok apátjává; kancellárja, Debrentei Tamás révén a két utóbbi monostoron túl Szekszárd, valamint Pannonhalma és Nyitra fölött is befolyással bírt egy ideig; Tihanyban pedig egyik familiárisának testvére volt az apát. 1471 előtt Mátyás Vitéz János primáson és Tuz Osvát zágrábi püspökön keresztül próbált minél több monostorra szert tenni.

Hosszabb-rövidebb ideig érdekkörükbe tartozott a nyitrai püspökség, a pannonhalmi, szekszárdi, zobori, szentjobbi, bakonybéli, széki, pécsváradai és somogyvári bencés apátság, valamint a bozói és a sági premontrei prépostság. Uralkodása utolsó éveiben a király Pannonhalma és Tihany élére saját uradalma tisztségviselőit nevezte ki kormányzónak, így a két apátság birtokait tulajdonképpen a királyi uradalomhoz csatolta (Kubinyi 1999: 242–244, 247).

Mátyás az 1464. évi koronázás előtt a titkos pecsétet kezelő titkos kancellárián keresztül kormányzott, amely a kialakult gyakorlat szerint független volt a bárókból és főpapokból álló királyi tanácstól. Kettős pecsétet, így hagyományosan a királyi tanács befolyása alatt álló nagyobb kancelláriát Mátyás a koronázásig nem használhatott. Szécsit ugyan főkancellárrá nevezte ki, de az érsek valójában csak a bírói pecsét irodájára bírt hatással. A király különös jelenlétének bíróságát ugyanis a főkancellár irányította az országgyűlés által kirendelt hat nemesi ülnökkel, bár magát a bírói pecsétet a különös jelenlét helytartója őrizte. A király személyes jelenlétének bíróságát a titkos pecsétet kezelő titkos kancellár vezette, igaz, a nemesi ülnökök e bíróság munkájában is szerepet kaphattak (Kubinyi 1999: 74–75; Engel–Kristó–Kubinyi 2003: 222–223).

Koronázása után Mátyás nem állította vissza a nagyobb kancelláriát a megszokott formájában, hanem a titkos kancelláriával összevonva azt egy egységes kancelláriát létesített. Ennek vezetésével két egyenrangú fő- és titkos kancellárt bízott meg, akik a bírói és a gyűrűs pecsétek kivételével az összes pecsétért feleltek. Szécsi főkancellárt a király leváltotta, Várdai István kalocsai érsek és Vitéz János váradi püspök, későbbi esztergomi érsek lett a két kancellár. A kancellária vezetői tehát főpapok voltak, akik ilyen minőségükben a királyi tanácsban is részt vettek, így az általuk irányított intézmény is, Mátyás részéről a főuraknak adott engedményként, a tanács befolyása alá került. A tényleges kancelláriai munkát valójában Várdai irányíthatta, neki bíborosi címet is kijárt Mátyás a pápánál. A két királyi bíróság is egyesült személyes jelenlét néven, ez az iroda rendelkezett a továbbiakban a bírói pecséttel (Kubinyi 1999: 69, 75; Engel–Kristó–Kubinyi 2003: 223, 234).

A kancellária Mátyás uralkodása alatt még egy alkalommal átalakult. Megmaradt ugyan a két egyenrangú fő- és titkos kancellár, akik közül az egyik a mindenkori kalocsai érsek volt, ám a titkos pecsét egy tőlük és a királyi tanácstól is független kancellárhoz került. Mátyás használt egy kisebb titkos pecsétet is, amelyet egy, a kancelláriától független iroda kezelt, ezt többnyire két királyi titkár vezette. Az iroda 1475-től a királyi gyűrűs pecsét irodájává alakult. Az uralkodó intézkedéseit főként az udvartartás tagjai kiviteleztek; a pénzügyeket szakképzett hivatalnokok rendezték. A bírói pecsét továbbra is a személyes jelenlét helytartójánál, egy egyházi személynél volt, aki a nádor és az országbíró mellett a királyi kúria harmadik nagybírája volt. A bírósági ügyek iratait a kisebb kancellária jegyzői és a nádor, valamint az országbíró irodája közösen készítette

el; az ítéleteket a kúriai bírótársakkal együttműködve négy ítélőmester hozta. A bírótársak a szűkebb királyi tanács tagjai voltak (Engel–Kristó–Kubinyi 2003: 236–240).

A szűkebb királyi tanácsban a bárói tisztséget aktuálisan vagy korábban betöltő személyeken kívül, az egyházi nagybirtok oldaláról, a főpapok vettek részt, azaz a két érsek, a tizenkét megyéspüspök, a székesfehérvári prépost, a vránai johannita perjel, két horvátországi (a tinnini és a modrusi) püspök és a jelentősebb egyházi javadalmakkal bíró királyi főhivatalnokok. 1471 után a főpapok aránya a szűkebb tanácsban egyharmadról 50%-ra nőtt, mivel őket a bárókhoz képest erősebben kézben tudta tartani a király. A tágabb királyi tanácsnak a mágánások is tagjai voltak, ebben a főpapok aránya mindvégig egyharmad körül mozgott. A király a tanáccsal egyetértésben nevezhette ki az új főpapokat és bárókat; dönthetett nemzetközi kérdésekről. A tágabb tanács szavazhatott adó- és törvénymódosításokról. Birtokokat viszont a királyi tanácstól függetlenül is adományozhatott az uralkodó. Mátyás a nagybirtokosokból álló királyi tanács ellenállása esetén a nemesség érdekeit képviselő országgyűlést tudta felhasználni akaratának érvényesítésére, a rendeket tehát bizonyos mértékben ki tudta játszani egymás ellenében (Kubinyi 1999: 70, 80, 88–89; Engel–Kristó–Kubinyi 2003: 231–232; 263–267).

Az általános adóterhek növekedésével összefüggésben kipattant 1467. évi erdélyi lázadást követő birtokelkobzások eredményeként Erdélyben a vajdát és a székelyispánt illető honorbirtokokon kívül nagybirtok csak az egyház és a Hunyadiak kezén maradt. 1470 környékén Mátyás a pápai nuncius tudomása mellett adót vetett ki az egyházra, s rátette a kezét Vitéz János esztergomi érsek jövedelmeinek egy részére is. A költséges nyugati háborúk, a törökellenes honvédelemre való összpontosítás elmaradása felett érzett elégedetlenségen túl ezek az intézkedések is hozzájárultak a Vitéz-féle összeesküvéshez. Mátyás 1482-ben is megadóztatta a magyarországi egyháziakat, s Sziléziában is többször rótt ki adót a papságra (Kubinyi 1999: 82–83, 95–96; Engel–Kristó–Kubinyi 2003: 233–234).

Mátyás seregében a főpapok önálló bandériumokkal rendelkeztek, amelyek az egyházi személyek familiárisaiként számon tartott zsoldosokból álló, katonailag képzett csapatok voltak. A főpapi bandériumok létszámát nem az egyházi birtokhoz tartozó jobbágyporták száma (telekkatonaság), hanem a tizedjövedelem nagysága alapján határozták meg. A főpapok mozgósítás esetén személyesen is hadba vonultak csapataik élén, így például Hédervári László egri püspök a csehek, Várdai kalocsai érsek és Bátori Miklós váci püspök a török ellen harcolt (Kubinyi 1999: 88, 96–97, 337; Engel–Kristó–Kubinyi 2003: 218, 240).

Mátyás uralkodásának utolsó húsz esztendejében több, az egyházat érintő törvény is született. Az 1471-es országgyűlésen hozott cikkelyekről úgy tartják, hogy a középréteg, beleértve az egyházi középréteget is, érdekeit védik. Az

1481. évi törvény a görög-keleti vallású szerbeket, akik közül sokan Kinizsi Pál hadjárata után költöztek az országba, mentesítette a tized megfizetésének kötelezettsége alól. Az 1486. évi törvény, amely alapvetően bíraskodással kapcsolatos cikkelyeket tartalmazott, pedig előírta, hogy birtokügyekben a hiteles hely kiküldöttje, a megvesztegetések elkerülésére, kanonok (javadalmas pap) vagy szerzetes legyen; kimondta, hogy az egyházi személyeknek is hozzá kell járulnia a megye költségeihez; biztosította a főpapság befolyásának érvényesülését a bíraskodás egyes szinterein (pl. hűtlenségi perekben); megtiltotta, hogy birtokperekben egyházi fenyítéket alkalmazzanak; elrendelte, hogy a tizeddel kapcsolatos vitákban világi bíróság döntsön, s az ítélet ellen ne lehessen a pápához fellebbezni (Kubinyi 1999: 131; Engel–Kristó–Kubinyi 2003: 246–250).

Utóbbi rendelkezés már jól mutatja a király és a Szentszék megromlott viszonyát. Mátyást uralkodása kezdetén a pápa anyagilag is támogatta a török és a husziták ellenében. Nem nézte azonban jó szemmel Mátyás házasságát a politikai ellenfelének számító nápolyi király lányával, Beatrixszel. Tovább mélyítette az ellentétet, hogy 1487-ben Ancona városa, mely a pápai állam fennhatósága alá tartozott, fellázadt, és Mátyást választotta urának, aki ezt el is fogadta. Nem tetszettek a pápának Mátyás egyes hazai egyházpolitikai lépései sem (pl. Váradi Péter kalocsai érsek és királyi főkancellár bebörtönzése; a pápához való fellebbezés megtiltása). Mátyás pedig azt nehezményezte, hogy a Szentszék egyre inkább Ferdinánd császár pártjára állt vele szemben. A pápa Mátyással szemben azt is elérte, hogy a francia király II. Bajezid szultán hozzá menekült öccsét neki adja ki (Kubinyi 1999: 81–82, 337; Engel–Kristó–Kubinyi 2003: 261–263).

Több változás érzékelhető Mátyás belső egyházpolitikai döntéseiben is. 1471-ig nem volt jellemző, hogy a király egyházi javadalmak adományozásával fizette volna ki hivatalnokait, az ezután kinevezett püspököknek azonban mintegy kétharmada hivatali vagy diplomáciai tevékenysége fizetségül jutott egyházmegyéhez. Az uralkodó kezdetben szorgalmazta, hogy az egyes megyék örökös főispánja az a főpap legyen, akinek a székhelye a megyében van, így az államigazgatás alsó szintje a nagybirtokosok ellenében a tőle jobban függő egyháziak kezébe kerülhetett; a nyolcvanas évektől azonban, újabb keletű bizalmatlansága jeleként, több püspök örökös főispánságát szüntette meg. Uralkodása elejéről ismeretes Mátyás néhány egyháztámogató határozata: a veszprémi egyház kamarahaszna-adó fizetése alól való felmentése (1459); Szécsi érsek tizedjogának megerősítése (1459–1460, később visszavonva); az esztergomi egyház egykori kiváltságainak visszaadása (1464–1465). Később Mátyás egyre inkább a saját hasznára igyekezett fordítani a főpapságot: „Látszólag hihetetlenül eredményes volt ez a politika: a király ki tudta használni az egyház anyagi és katonai erejét, tehetséges, művelt klerikusokat tudott

szolgálatába vonni, és így az uralkodói hatalom gyakorlásának fontos eszközévé vált a püspöki kar” (Kubinyi 1999: 83–86, 91, idézet: 86).

Az egyház anyagi és katonai ereje csak részben származott a főpapoktól, másrészt a szerzetesrendeken nyugodott. A monasztikus rendek jelentős birtokkal rendelkező nagyobb monostorainak kegyura a korban legtöbbször a király, a kisebb monostoroké egy-egy nagybirtokos volt. 1464-ben II. Pius pápa megerősítette a bakonybéli, a bátai, a bulcsi, a csanádi, a földvári, a kolozsmonostori, a madocsai, a pécsváradi, a somogyvári, a szekszárdi, a szentjobbi, a tihanyi, a visegrádi, a zalavári és a zebegényi bencés apátságok exemptióját, amelyek így az esztergomi érsek fennhatósága alá tartoztak. A kegyúr, aki befolyással bírt az apát vagy a prépost megválasztására, a monostort ún. kommandába, bérbe is adhatta. Az apátság vagy prépostság élére állított kormányzó, aki gyakorta világi személy volt, a birtok jövedelméért cserébe vállalta, hogy ellátja az ott élő szerzeteseket, rendben tartja az épületeket. A világi kommandátorok alatt, még ha azok teljesítették is feladatukat, a szerzetesi fegyelem meglazult, a barátok létszáma lecsökkent. A csak kisebb birtokokkal bíró kolduló rendek erős belső demokratizmusa nem tette lehetővé, hogy a kegyúr a házfőnök megválasztásába beleszóljon (Kubinyi 1999: 235, 337–338, 239).

Mátyás uralkodói hatalma megerősítése érdekében az apátok kinevezésekor inkább politikai, mint egyházi szempontokat mérlegelt, továbbá kiterjesztette a kommandátor-rendszert is. Mindezzel hozzájárult a monasztikus monostorok hanyatlásához, ugyanakkor erősen támogatta a rendek belső reformtörekvéseit. 1478-ban a ciszterci rend központjából kért szerzeteseket a megürült hazai monostorokba, a nagykáptalan ekkor német területről jelentős számban küldött barátokat Magyarországra. Mátyás 1489-es kísérlete a bencés rendnek Angelo Pecchinoli pápai legátus közreműködésével történő megreformálására azonban kevés sikerrel járt. A szerzetesi élet szigorának visszaállítása lehetett az oka annak is, hogy az apáttal nem rendelkező monostorokat egy püspökséghez vagy társaskáptalanhoz rendelte az uralkodó, illetve átadta az egyik kolduló rend vagy a pálosok számára, lemondva ezzel a monostor feletti kegyúri befolyásról. Mátyás szerzetesrendeket érintő álláspontjának kettősségét Kubinyi (1999: 248) így jellemzi: „egyrészt az állam érdekét tekintve talán ő ártott a legjobban a monasztikus szerzetesi életnek, másrészt uralkodói kötelességének érezvén a szerzetesi élet megreformálását, hajlandó volt ezért intézkedni”. A belső rendi reformok téren az igazi eredmények azonban csak II. Ulászló uralkodása alatt jelentkeztek (Kubinyi 1999: 239–248, 338, 247–248; Engel–Kristó–Kubinyi 2003: 305; Mályusz 2007:).

Mátyás kezdeményezésére, Vitéz János aktív közreműködésével 1467-ben Pozsonyban egyetemet alapítottak, az intézmény azonban az érsek bukása után hamarosan megszűnt. A magyar ifjak továbbra is külföldön, így Bécsben, Krakkóban, a humanista műveltséget terjesztő itáliai egyetemeken végezhettek

felsőfokú tanulmányokat, s hazatérve főként papként vagy iskolamesterként tudtak megélni. Az országban működő káptalani, városi és falusi plébániai iskolák nevelték ki a hivatalnokokat, a jogászokat és az egyházi középírteget, utóbbi főként polgári származású személyekből tevődött össze. A humanizmus magyarországi terjedésével összefüggésben megjelentek az első humanista könyvtárak. Megindult a könyvnyomtatás: egyházmegyei (pl. esztergomi, zágrábi), szerzetesrendi (pálos rendi) breviáriumok és egyéb egyházi kiadványok jelentek meg nyomtatásban. Mátyás személyes tisztelete Mária, az ország patrónája iránt, akinek védnöksége alatt a király uralkodik, mutatkozható meg abban, hogy az uralkodó a Madonna képét verette az új pénzérmék egyik oldalára (Kubinyi 1999: 335–339; Engel–Kristó–Kubinyi 2003: 268–274).

2.4. Jagelló-kor

A Jagelló-korban a főpapokat továbbra is az uralkodó nevezte ki a királyi tanáccsal egyetértésben, figyelembe véve a saját, a döntésbe bevont nagybirtokosok és a pápa érdekeit egyaránt. A főpap azonnal az egyházmegye élére állt, a király pedig mint jelöltjét bemutatta őt a pápának, aki megerősítette a főpapot új hivatalában. A pápai kinevezés után kerülhetett sor a püspökké szentelésre. A korszak érdekes sajátossága, hogy egyre kevesebben éltek ezzel a lehetőséggel, a püspökök egy része „választott és megerősített” (de fel nem szentelt), más része „választott” (azaz pápai kinevezést sem nyert) preláthus volt; sőt, olyanok is akadtak közöttük, akik papnak sem voltak felszentelve (Kubinyi 1999: 92–93, 337; Engel–Kristó–Kubinyi 2003: 299).

Sajátosnak mondhatóak a korszakban a vatikáni–magyar diplomáciai kapcsolatok is. Az 1490-es években a pápa két magyar vonatkozású ügyben döntött: a Rodrigo Borgia bíboros kezén lévő pétervárad apátságot Váradi Péter kalocsai érseknek juttatta; II. Ulászló Brandenburgi Borbálával képviselőként keresztül és Aragóniai Beatrixszel titokban kötött házasságát pedig, több európai uralkodó család tagjainak érdekeit figyelembe véve, hosszas halogatás után végül felbontotta. A fokozódó török veszély miatt a Mohács előtti időszakban szorosabbá vált a diplomáciai érintkezés: a Szentszék nunciusa állandó jelleggel Budán tartózkodott, a magyar királyságot pedig követ, illetve ügyvivő képviselte Rómában. Az egymást követő pápák eltérő mértékben kívántak fellépni a török ellenében. A 16. század első felében a helyzetet tovább bonyolította, hogy miközben Európa látszólag egységesen törökellenes háborúra készült, az egyes országok egymás között hatalmi játszmákat is folytattak. Mindez többször megakadályozta, hogy a Szentszék szándékai szerinti hatékonysággal segítse Magyarországot a törökkel szemben (Kubinyi 1999: 107–121).

A Jagellók alatt a püspöki kar felét magyar köznemesi származású főpapok adták, mintegy hatodik polgári vagy jobbágyi származású volt, tizedük külföldről érkezett. Mátyás idejéhez képest változatlanul csak a püspökök fele

járt egyetemre és kevés volt közöttük a kánonjogász; a püspöki kar több mint fele ugyanakkor már nem csak egyházi jövedelmeiből élt, hanem hivatali viselt a királyi udvarban. Az uralkodó egyre többször éppen a hivatali tevékenységet jutalmazta főpapi kinevezéssel, míg a püspökök egy másik csoportja politikai megbízhatóság alapján, vagy egy-egy arisztokrata család megnyerése céljából kapta meg címét. A más országban is uralkodó késő középkori királyaink és a királynék kíséretének tagjaként hazánkba érkező külföldi klerikusok gyakorlati okokból sok esetben bekerültek a felsőpapság rétegébe. A Jagelló-kor főpapsága azáltal, hogy a politikai ellenfelek között egyensúlyozott, jelentős irányító szerephez jutott az országban (Kubinyi 1999: 91–94, 135–137; Engel–Kristó–Kubinyi 2003: 299).

Az általánosságban gyenge kezűnek tartott Jagellók uralkodása alatt az ország tényleges irányítója tulajdonképpen a kancellári tisztet betöltő főpap volt. A korszakban ezt a tisztséget előbb Bakócz Tamás esztergomi érsek, majd a rendek változás iránti követelésére 1499 után vele párhuzamosan Szatmári György püspök, 1515 körül pedig gróf Frangepán Gergely kalocsai érsek töltötte be. A kancellária által II. Ulászló nevében kiadott oklevelek jó része valójában a kancellár és a királyi tanács határozatainak keresztül a megerősödött világi nagybirtokosok döntéseit tartalmazta. Tovább bonyolódott a helyzet II. Lajos trónra lépése után, amikor Bakócz és Szatmári egyaránt megtartotta kancellári címét, mellettük azonban 1518-tól Szalkai László váci püspök is királyi kancellárként szerepelt (Engel–Kristó–Kubinyi 2003: 342–343, 375).

Az államigazgatásban egyre jelentősebb szerepet játszottak a kérvények intézésére és egyes diplomácia feladatok ellátására szakosodott, jogi ismeretekkel rendelkező királyi titkárok is, akik aztán később jellemzően magas egyházi tisztségekhez, kormányzati pozíciókhoz jutottak. Királyi titkár vezethette a királyi gyűrűspecsét irodáját is, amelyre a kancelláriának nem volt befolyása, mivel az közvetlenül a király irányítása alatt állt. Több alkalommal kerültek egyházi személyek (pl. Tuz Osvát, Szegedi Lukács, Ernuszt Zsigmond, Várdai Ferenc, Beriszló Péter püspökök, Vémeri Zsigmond prépost) a csekély jövedelmei ellenére nagy tekintéllyel rendelkező kincstartóság élére is. 1498-ig nagyobb birtokokat az uralkodó csak a prelátusok és bárók tanácsának hozzájárulásával adományozhatott. 1516-ban a kiskorú II. Lajos nevében az országot irányító kormánytanácsban a nagyurak mellett ott volt Bakócz és Frangepán érsek, Szatmári, Szalkai és Várdai Ferenc püspök. Az 1518. évi országgyűlésen a főpapok közül Bakóczot, Frangepánt, Szatmárit és Várdai Ferencet választották be a királyi tanácsba, 1524-ben pedig Szalkai érsek, Erdődi Simon zágrábi, Várdai Ferenc erdélyi és Várdai Pál egri püspökök lettek a tanácsstagok. Az érsekek és püspökök egy-egy belpolitikai esemény befolyásolására érdekeiknek megfelelően gyakran léptek rövid időtartamú szövetségre egyes nagyurakkal, különféle ligákat alkotva (Engel–Kristó–Kubinyi 2003: 343–344, 359, 375–379).

Nem változott Mátyás korához képest a főpapok egyházi bevételi forrásainak összetétele sem. A magánkézben lévő nagybirtokok kisebb része, a várak 10%-a (ebből 75% volt püspöki vár) volt csupán az egyház tulajdonában, de a püspöki városok és mezővárosok gazdagsága és a tizedjövedelem révén a főpapok igen jelentős vagyónra tettek szert, amely haláluk után legtöbbször az államkincstárat gyarapította. Így Tuz Osvát zágrábi püspök és Bakócz Tamás prímás mintegy 40 ezer forintot, Szatmári prímás 60 ezer forintot hagyott állami szükségletekre. Az uralkodók azonban gyakran a végrendeletben foglalt összegnél is nagyobb részt sajátítottak ki az elhunyt főpapok hagyatékából az állandó kincstári hiány mérséklésére (Kubinyi 1999: 69, 87, 95; Engel–Kristó–Kubinyi 2003: 299–302, 345).

A korabeli nemesség nem is nézte jó szemmel a hatalmas egyházi vagyonokat, ezért az 1490-es években és az 1500-as évek elején az országgyűléseken sorra szavazták meg azokat a törvényeket, amelyek az egyházi javadalmak halmozását, a külföldiek egyházi javadalmakba való beiktatását tiltották; az egyházi bíráskodás illetékességi körét szűkítették, a római fellebbezést és a pápai legátusok bíráskodását gátolták; a tizedfizetést az egyház kárára szabályozták. A köznemesség azt is kiharcolta, hogy Ernuszt Zsigmond püspököket kincstartói, Bakócz Tamás érseket kancellári tisztségében egy időre félreállítsák; valamint, hogy a főpapok és a bárók mellett nemesi ülnökök is részt vegyenek a bíráskodásban. Az 1525. évi rákosi országgyűlésen felfüggesztették a tized fizetésének kötelezettségét, Szalkai érsek a hatvani országgyűlésen azonban elérte, hogy a tized továbbra is járjon az egyháznak (Engel–Kristó–Kubinyi 2003: 302, 349–353, 386–388).

A jobbágy a termésből gabona- és bortizeddel tartozott az egyháznak. Az egyház tizedjövedelmeit bérbe is adhatta, a bérlők között egyre több volt a nemes. A városokban nem lehetett idegen bort eladni, így a borkereskedelem gyakran szembeállította a szőlősheggyel rendelkező városokat és a tizedborokat jó áron eladni kívánó püspököket. Mivel a földesurak, akik a bortermés kilenced részét és az egyház, amely a bortermés tized részét kapta meg kocsmáztatási joggal bírtak, a helyi termelők csak az év adott részében értékesíthették saját boraikat. A kalocsai érsekség 1521. évi bevételeinek közel harmada származott a kocsmáztatásból. A dézsmajegyzékek tanúsága szerint a gabonatized mennyisége megyénként igen különböző lehetett. Egyes egyházi birtokokon állattartás is folyt: Várdai Ferenc erdélyi püspök erdejeiben a 16. század elején jelentősebb mennyiségben makkoltattak sertést. A belkereskedelem vonatkozásában a püspöki székhelyek közül Nagyváradot és Székesfehérvárt a korszakban jelentős vásáros helyként említik (Engel–Kristó–Kubinyi 2003: 287, 294–296, 321).

A főpapság és a szerzetesrendek továbbra is jövedelmeik alapján voltak kötelezve arra, hogy bizonyos számú katonát kiállítsanak. Az 1498. évi törvény értelmében a püspökök, a johanniták, a legnagyobb monasztikus monostorok és

káptalanok összességében mintegy 7000 lovas kiállítására voltak kötelezve, a következő megoszlásban: a püspököknek 4400, a szerzeteseknek 1350, a káptalanoknak 1250 lovast kellett biztosítani. Az egyes egyházi intézmények vonatkozásában részleteiben is meghatározott katonaállítási kötelezettségek teljesítése néhány (pl. az egri) püspökség esetében a bevételekből nem volt finanszírozható, így a kivitelezés elmaradt. Azon egyházak jobbágjai, amelyek ötven embernél kevesebbet tudtak volna kiállítani, „hadakozópénz”-t fizettek a vármegyének, s az állította ki a fegyvereket. Az egyházi bandériumtartók zsoldosaik ellátására jogot formálhattak a királyi adó felére, amit jellemzően maguk szedtek be (Kubinyi 1999: 70, 97–98, 241; Engel–Kristó–Kubinyi 2003: 302, 308, 346–348).

Az 1498. évi törvény ugyanakkor arra is lehetőséget nyújt, hogy az egyháziak bandériumállítási kötelezettségeinek mértéke alapján az egyes egyházi birtokosok jövedelmeinek nagyságára következtessünk. Míg a püspökök bevételei a világi nagybirtokosok jövedelmeivel vetekedtek, a leggazdagabb apátok a nemesség felső, középső rétegében jellemző összegek felett rendelkeztek. A katonaállítási kötelezettség alapján a főpapok közül a legnagyobb jövedelemmel az érsekek, a győri, veszprémi, váci, csanádi, szerémi és nyitrai püspökök, valamint a fehérvári prépost rendelkezhetett. Jómódúnak számított az esztergomi, egri, erdélyi, nagyvárad, pécsi, fehérvári, bácsi, dömösi és titeli káptalan. A legjelentősebb szerzetesi birtokosok a johanniták vránai perjele, a pannonthalmi, pécsvárad, szekszárdi és zabori bencés, a pétervárad, ciszterci apátok, valamint a lövöldi karthauzi perjel voltak. A korszakban a pápának küldött jövedelembevallások jelentősnek mutatják továbbá a tapolcai, zalavári, szentjóbbsi, széki és béla bencés, a leleszi premontrei, a szentgotthárdi ciszterci apátságok, valamint a glogoncai ágostonos prépostság bevételeit is (Kubinyi 1999: 240–242).

A ténylegesen felállított, jól képzett egyházi csapatok egy része a mohácsi vereség előtti időszakban állandó jelleggel a végeken állomásozott, ami nem mondható el a bárók bandériumairól. Kubinyi (1999: 99) vélekedése szerint „A Jagelló-korban a királyi végvári katonaságon kívül gyakorlatilag az egyházi bandériumokon nyugodott az ország védelme”. A könnyen mozgatható bandériumokból álló, jelentős létszámú állandó hadsereg és a kettős végvári rendszer egyébiránt hosszú időn keresztül hatékony védelmet nyújtott a törökkel szemben, ám fenntartása rendkívül költséges volt az ország számára. A török elleni hadviseléshez anyagi támogatást időről időre, saját érdekeire való tekintettel, a pápaság és, kisebb mértékben, Velence nyújtott a magyar királyságnak, ám a zsoldfizetés és a végvárak karbantartása így sem volt folyamatos (Kubinyi 1999: 98–99, 111; Engel–Kristó–Kubinyi 2003: 302, 338–339).

A főpapok személyesen is részt vettek a törökellenes harcokban. A püspököknek védelmezniük kellett a török határ közelében fekvő birtokaikat, de

az ország hadseregének irányításában is szerepet kaptak. Tomori Pál kalocsai érsek az Alsó-részek főkapitányaként Nándorfehérvár 1521. évi eleste után ugyan rövid ideig késleltetni tudta, hogy jelentős török haderő törjön Magyarországra, a mohácsi csatavesztést azonban nem tudta elkerülni. 1526-ban az alsópapságot is hadba hívták; Mohácsnál a főpapok közül Tomori és Szalkai érsek, valamint öt püspök esett el (Kubinyi 1999: 96–97; Engel–Kristó–Kubinyi 2003: 371, 393).

Az egyházi középréteghez a székes- és társaskáptalanok kanonokjai, a gazdagabb városi, mezővárosi plébánosok tartoztak. Bár a javadalmak jövedelmezősége nagyban különbözött egymástól, a jelentős arányban polgári származású, városi vagy mezővárosi iskolákban képzett személyekből álló egyházi középréteg anyagi helyzete a birtokos nemesség felső rétegének vagyoni állapotához állt közel. A kanonokok bevételeit a káptalani birtokjövedelmekből, a székeskáptalani tizedből, valamint a hiteles helyi tevékenység díjából való részesedés képezte. A városi plébániák jellemzően ingatlantulajdonnal bírtak, s mivel nem tartoztak a püspök vagy a főesperes fennhatósága alá, alsó fokú egyházi bírászkodásra is jogosultak voltak (Engel–Kristó–Kubinyi 2003: 303, 397).

Az egyházi középrétegbe a kegyúr személyes támogatásával lehetett bekerülni. Ő mutatta be jelöltjét az egyházi vezetőknek, akik aztán döntöttek a kinevezésről. A király vagy egy megbízottja (pl. az illetékes püspök, prépost) kegyurasága alá tartoztak a székes- és a nagyobb társaskáptalanok. Hűséges hivatalnokainak a király gyakran adományozott kanonoki méltóságot fizetségként. Ezt már csak azért is megtehetette, mert a kanonokoknak sem feltétlenül kellett felszentelt papoknak lenni. A kisebb társaskáptalanok felett jellemzően magánkegyúr örködött. A korban szinte valamennyi város és sok falu maga választotta plébánosát (Engel–Kristó–Kubinyi 2003: 303–304).

A főként jobbágycsaládokból származó alsópapsághoz tartoztak a kisebb javadalmak birtokosai; a székesegyházi karpapok; a plébánosok alá rendelt, állásukból bármikor elbocsátható káplánok és számos vidéki plébános. Nagyjából velük azonos vagyoni helyzettel rendelkeztek az iskolamesterek, akik inkább világiak voltak, de sokan közülük valamely alsó egyházi rendbe tartoztak, így ugyan megházasodhattak, de a klerikusok kiváltságait is élvezhették (Engel–Kristó–Kubinyi 2003: 304).

A nemesség és a jobbágyság közötti jogállásúak voltak az úgynevezett egyházi nemesek, az Árpádok egyházi lovas jobbágyságának leszármazottai. Helyi jellegű nemességgel rendelkeztek: az állami adót és egyes földesúri járadékokat fizetniük kellett, ugyanakkor a megyére emlékeztető szervezettel és függetlenséggel is bírhattak a nemesekhez hasonlóan. Több püspökségnek, a nagyobb monostoroknak alakult ki egyházi nemesi széke a késő középkorra (Engel–Kristó–Kubinyi 2003: 316).

Bár a papság a középkor nagy részében adómentességet élvezett, a török veszély árnyékában egyre gyakrabban kényszerült hozzájárulni anyagilag is a honvédelemhez. Az 1518. évi országgyűlés határozata szerint a bandériumot nem tartó egyháziak jövedelmük 10%-át kellett, hogy adó formájában befizessék az államkincstárba. Az 1521. évi országgyűlés az állatokra és egyes ingóságokra is ki kívánta terjeszteni az adót, s a szerzeteseket is fizetésre kötelezte. Igaz, később a király a pálosoknak engedményeket adott. Mohács előtt a nemesfémből készült egyházi tárgyak jó részét az egyházi vezetők tudomásával az ország javára összegyűjtötték (Kubinyi 1999: 95–96).

A monasztikus szerzetesrendek egymástól független monostorait vezető apátokat (premontrei prépostokat) elvben választották, valójában a kegyúr határozta meg, hogy kire bízza az intézményt. Egyes rendek inkább választott házfőnökökre (perjel vagy gvárdián) bízta az irányítást. A ferences, domonkos és Ágoston-rend kolostorai az ország területével egybeeső rendtartományokhoz tartoztak, ezeket a rendi tartományfőnök és a tartományi káptalan irányította (Engel–Kristó–Kubinyi 2003: 304).

A 15. század végén a hat legnagyobb apátság (a pannonhalmi, pécsváradi, szekszárdi, zabori bencés, a péterváradai ciszterci és a lövöldi kartauzi apátságok) a monasztikus rendek egyikéhez tartozott. A század közepétől a monasztikus rendek monostorainak élére a kegyúr pénzügyi vagy politikai megfontolásból egyre gyakrabban állított nem rendtag egyházi vagy világi kommandátort, aki a monostor jövedelméért cserébe vállalta, hogy gondoskodik a szerzetesekről és az épületek állagáról. Ezt az ígéretet azonban nem minden kommandátor tartotta be, ami szerzetesi fegyelem meglazulásához, a kolostorok elnéptelenedéséhez vezetett (Engel–Kristó–Kubinyi 2003: 305).

A Jagellók uralkodása idején sikerre vezettek a bencés és a premontrei rend belső megreformálását célzó törekvések. A bencés reform Tolnai Máté nevéhez fűződik, aki miután királyi hivatalnoki pályája végén nyugellátásként megkapta a pannonhalmi apátságot, belépett a rendbe, kapcsolatain keresztül elérte, hogy az apátságok többségét Pannonhalma alá rendeljék, és főapátként hozzálátott a szerzetesi élet újjászervezéséhez. A premontrei reformot Majtényi Uriel és Fegyverneki Ferenc kezdeményezte. Az eredmények azonban a török hódítás és a reformáció előretörése miatt nem lehettek tartósak (Engel–Kristó–Kubinyi 2003: 305).

A kolduló rendek általában nem bírtak földtulajdonnal; kolostoraik a városokban, illetve egy mágnás úr székhelyén voltak; a polgári életformához kötődtek; rendi főiskolákat tartottak fent; többségében polgári származású szerzeteseik teológiai képzett, gyakorlott szónokok voltak, akik a nép között forgolódva megismerkedtek a fennálló társadalmi rendet bíráló nézetekkel is. Az egyes kolduló rendek kolostorainak egész Európára kiterjedő hálózatát és a kolostorok között szabadon mozgó szerzetesek tevékenységét a pápaság rendszeresen felhasználta céljai elérésére. A demokratikus szervezetű kolduló

rendeken belül ellentét az apostoli szegénység állapotának megtartását hirdető eredeti, szigorú szabályok követői és kisebb javakat megengedő rendtagok között volt. A ferences rend ennek megfelelően obszerváns és konventuális ágakra szakadt; előbbinek a 16. század eleji Magyarországon 1700 szerzetese volt, akik 70 kolostorban éltek. Az obszerváns ferences hitszónokok egyes társadalomkritikai észrevételei megjelentek az 1514-es parasztháború ideológiai tételei között is (Kubinyi 1999: 240; Engel–Kristó–Kubinyi 2003: 306, 309, 363).

A nem túl sok magyarországi apáca kolostor közül a két legjelentősebb, a margitszigeti domonkos és az óbudai klarissza zárda a királyi család alapítása volt, s főként nemesi származású apácák éltek bennük. A 15–16. század fordulóján nem lehetett erős az intézményi fegyelem az apáca kolostorokban sem: Bakócz Tamás bíboros a bencés apácák elítélhető életmódja miatt adta át 1511-ben a somlóvásárhelyi monostort a szegedi premontrei apácáknak, akik közül húsz költözött át a Dunántúlra, ők főként polgári származásúak voltak. A városias jellegű településeken beginaházak is létesültek. A jellemzően özvegyasszonyokból, nemesi lányokból lett beginák nem tettek ugyan fogadalmat, de az apácákhoz hasonló módon éltek, s leggyakrabban a ferencesek lelki gondozása alatt álltak (Engel–Kristó–Kubinyi 2003: 306).

Egyetem továbbra sem működött Magyarországon, a felsőfokú tanulmányokra vágyó magyar ifjak leginkább a bécsi, krakkói és itáliai intézményeket látogatták, gyakorta hazai főpapok anyagi támogatását élvezve. A magyarországi főpapok és kanonokok humanista műveltségéről árulkodnak rájuk maradt írásaik: így például Váradi Péter kalocsai érsek levelei, Szalkai László esztergomi érsek és Hagymási Bálint kanonok latin nyelvű költeményei. A humanista érdeklődésű egyházi személyek között tartják számon továbbá Csulai Móré Fülöp és Gosztonyi János püspököket, valamint Oláh Miklós esztergomi érseket, akik valamennyien királyi titkárként is működtek egy ideig (Engel–Kristó–Kubinyi 2003: 396–398).

A latin nyelvű vallásos irodalom virágzása elsősorban a szerzetesrendekhez kötődik. Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát obszerváns ferencesek prédikációgyűjteményeket és teológiai munkákat adtak ki; Szalkai Balázs az obszerváns ferences rend, Gyöngyösi Gergely a pálos rend történetének megírásához járult hozzá jelentős mértékben. A vallásos tematika magyar nyelven a leginkább a latinul kevésbé tudó apácák számára készített kéziratok kódexekben jelentkezik, de szerepet kapott a magyar nyelv a pálosok egymás közti levelezésében, sőt az oklevelek készítésében is. A II. Ulászló által megteremtett békés időszakban a gazdaságilag megerősödő városokban és mezővárosokban számos templom épült fel, főként késő gótikus stílusban; a főpapi építkezések közül pedig a korszak jelentős alkotásaként kiemelendő a reneszánsz stílusú esztergomi Bakócz-kápolna (Engel–Kristó–Kubinyi 2003: 398–402).

A Jagelló-kor végére esett a lutheri reformáció tanainak magyarországi megjelenése. Az új hitvallás tételei különösen erősen hatottak a birodalomból érkező német származású udvaroncoknak köszönhetően Mária királyné udvarában, illetve a külföldi tanulmányok után visszatért diákok ismeretei révén a hazai német, főként az erdélyi szász városi polgárság körében. A wittenbergi egyetem népszerű célponttá vált a tanulni kívánó fiatalok számára. Bár a pápaság török ellen nyújtott anyagi segítségét nagyra értékelő köznemesség nem rokonszenvezett a lutheri tanítással, az új hit követőit csak ritkán büntették az országban (Engel–Kristó–Kubinyi 2003: 402–403).

III. Módszertani kérdések: források, anyaggyűjtés, a helynévi adatok tárolása és rendezése

1. A helynevek forrásai, az anyaggyűjtés szempontjai

Az egyház egykori birtokosi szerepkörét tükröző magyar helyneveket nyomtatásban vagy digitális formában hozzáférhető, különféle műfajú, releváns történeti és nyelvészeti forrásokból láttam célszerűnek összegyűjteni. A névadatok diakrón szempontú összevethetősége miatt szándékoltan különböző korszakok névanyagát tárgyaló történeti földrajzok (pl. a Györffy-, Csánki- és Fekete Nagy-féle kötetek), okmánytárak (pl. AO.), helynévtárak (pl. LexLoc., Lipszky, FE., MDH., Hnk.), helynévszótárak (pl. KMHSz., FNESz.), földrajzinév-gyűjtemények (pl. egyes ún. megyei kötetek), történeti és nyelvészeti (pl. LGy.) munkák adatai alapján első lépésben adatbázist készítettem, amely a további kutatás alapjául szolgált.

Az anyaggyűjtés során arra törekedtem, hogy az adatbázisba felvett hely(ség)nevek megfeleljenek az alábbi két kritériumnak: 1. a névforma által jelölt hely(ség) egykori egyházi birtoklásának ténye a források alapján igazolt legyen, illetve 2. a névalak legalább egyik névrésze nyelvileg is azonosítsa a tulajdonost; pl. *Szurdokpüspöki* (1261/271: *Zurdukpispuky*; Gy. 3: 127) az 1260-as–80-as években az egri püspök birtoka volt (a *Szurdok*- bővítményrész a közeli Szurdok-völgyre vonatkozik; Gy. 3: 128, FNESz. 2: 603).

Kívül maradtak az elemzendő helynevek korpuszán ugyanakkor azok a névformák, amelyek 1. olyan lexémát tartalmaznak, amely egybeesik ugyan egy egyházhhoz tartozó személyt, illetve egyházi szervezetet jelölő szóval, ám a konkrét névbe a lexéma nem egyházi vonatkozású terminusként (hanem pl. személynévként) került be (pl. a *Monok* településnév pusztá személynévből keletkezett, a személynév alapja a régi *monoh* 'barát, szerzetes' főnév; FNESz. 2: 155); 2. egyházhhoz tartozó személyt, illetve egyházi szervezetet jelölő lexémát foglalnak magukban, ez azonban nem a hely birtokosára utal, hanem a hellyel valamilyen egyéb kapcsolatban lévő személyt, intézményt azonosít (pl. a *Papos* településnév azt mutatja, hogy a név adásakor a helységnek papja volt; FNESz. 2: 317); 3. formailag egybeesnek ugyan tényleges egykori egyházi birtoklásra utaló hely(ség)nevekkel, ám névköltözés eredményeként jelentek meg (pl. Piskó első lakosai a korábban *Püspöki*-ként ismert Drávapiskóból érkezhettek; FNESz. 2: 352); 4. népetimológia során, illetve hatósági névredezés útján váltak azonos vagy (részben) hasonló alakúvá tényleges egykori egyházi birtoklást jelölő hely(ség)nevekkel (pl. az *Opáka* településnév

egy ‘szikla, krétás mészkő, márgapala’ jelentésű szláv közszóból keletkezett pataknévre vezethető vissza, s hatósági névmagyarosítás eredményeként lett 1905-re *Apátka* formájúvá; FNESz. 1: 105); 5. olyan hely(ség)et jelöltek, amelyben volt ugyan egyházi intézmény, ám nem bizonyítható, hogy a névben megjelölt intézmény egyben a hely(ség)nek a tulajdonosa is volt (pl. a Tisza menti Monostorsápon bencés monostor állt; Cs. 1: 31, *Monostor-Sáp* a.); 6. a magánegyházrendszer emlékét őrzik, s az egyházi intézményt alapító nemzetség, kegyúr nevét foglalják magukban (pl. Tomajmonostorán állt a Tomaj-nem bencés rendi nemzetiségi monostora; Gy. 3: 142); 7. egyházi szolgáltatófalvakat jelöltek (pl. a garamszentbenedeki apátság tulajdonában lévő Ártánd település lakói ártányokkal adóztak; FNESz. 1: 118); valamint 8. bármely egyéb szemantikai tartalommal bírnak, bár olyan hely(ség)eket azonosítottak, amelynek egyházi birtoklása adatolt (pl. a somogy megyei *Andacs* a veszprémi püspöké volt; Fényes 1851: 24).

A fentiekből nyilvánvaló, hogy, bár a vizsgálatba vont névformák az esetek döntő többségében valamely jellegzetes, az egyházhoz tartozó személyt, illetve egyházi szervezetet általánosságban jelölő lexémát (is) tartalmaznak, a pusztán lexikális alapon való adatgyűjtés könnyen vezethet tévedésekhez. A névformák egy része egyéni mérlegelést igényel.

A *monostor* lexémát vagy annak birtokos személyjeles változatát nemzetség- vagy személynév mellett tartalmazó névformák az Árpád-korban például többnyire úgy keletkeztek, hogy egy adott helyen a területet birtokló nem vagy annak képviselője nemzetségi monostort építtetett, melyről a környező település metonimikusan kapta a nevét. Györffy sokszor részletezően be is számol róla, hogy kié volt eredetileg a terület, ahol a nemzetségi monostor épült, és azt aztán a nem ágai hogyan, milyen részletekben örökölték a továbbiakban, illetve elmondja, hogy ki lett a tulajdonos a nemzetség kihalása után. A nógrádi Kökényesmonostort például a 13. század elején alapította a francia származású Kökényes-Rénold nemzetség a premontrei rendi Garábmonostor filiájaként, majd 1322-ben a király a nemzetség kihalását vélelmezve a monostort és a környező települést a Kácsik nem egy képviselőjének adományozta (Gy. 4: 262). A birtok ilyenkor tehát jellemzően magánkézen volt és maradt, nem került a névben jelzett egyházi intézmény tulajdonába. A baranyai *Monostor* település (korábban *Pél*, 1289/1291: mon. *B. Michaelis de Peel*, de 1332–5: *Monustur*; Gy. 1: 343) a Majs-nem közeli Szent Mihály-monostoráról vette a nevét (FNESz. 2: 331, *Pélmonostor* a.). Azaz ezekben az esetekben az épületről való metonimikus névadás példáival, nem pedig birtoklástörténeti településnevekkel kell számolnunk.

Kolozsmonostor településről (+1263/324/580: *Colusmonustura!* ~ *Monustur* ~ *Monustura*; Gy. 3: 353) ugyanakkor tudjuk, hogy a 13. században a helyi Szent Mária bencés apátságé volt, s az apátság kerül elő tulajdonosként Kolozsvár város 1377. évi határleírásában is, melyet I. Lajos készíttetett a város

polgárainak kérésére (Gy. 3: 355; Cs. 5: 322, *Kolozsvár* a.). A helység egyházi intézmény által való birtoklásának ténye nyelvi formában is jelentkezik a korszakban: 1355: *Monusturfalua* (Cs. 5: 308). Bodrogmonostor település birtokosa egy időben a közeli ciszterci apátság volt (Cs. 2: 195, *Bodrogmonostor* a.). E két utóbbi esetben a *monostor* lexéma tehát birtoklástörténeti alapon került a névformákba.

Egy-egy esetben az egyházi intézmény birtokosi voltát a névformában nem az intézményre általánosságban utaló lexémával, hanem annak a helységnévnek a segítségével fejezték ki a névadók, amely azt a települést jelölte, ahol a tulajdonjoggal rendelkező intézmény volt. Így a Györffy szerint 1326-ban *Jásti föld*-ként ismert esztergomi terület a Veszprém megyei jásti bencés apátság birtoka volt (Gy. 2: 293); a somogyi Budavárimuszt település (1416: *Budauarimuzth*) pedig a budai káptalan tulajdonában állt (Cs. 2: 630, *Muszt* a.). Ugyanakkor egy, a gyulafehérvári káptalan birtokában lévő, az Ompoly folyó mellett található falu jövedelmét, Györffy adatai szerint, 1288 körül Regulus kanonok bírhatta, akiről a települést *Regulustelké*-nek nevezték (1299/1580 u.: *Ompey* sive *Regulusthelk*!; Gy. 2: 181, *Regulustelke [Ompoly]* a.). Ez utóbbi helység tehát az előbbi településhez hasonlóan káptalani birtok volt ugyan, nevében mégsem az egyházi intézmény tulajdonosi joga tükröződik, hanem egy konkrét, egyébként egyházi hivatal viselő személynek, a haszonélvezőnek az emléke őrződött meg.

Az egyházhoz tartozó személyt jelölő lexémák egy része személynévként is élt a múltban. Györffy a szentantali uradalom határleírásában szereplő *Apát bükke* névformával ([1266]/266/274: *Apat Byky*; Gy. 3: 254, *Szentantal* a.) kapcsolatban elmondja, hogy ez bizonyára IV. Béla jegyzőjének, [Putha fia] Apath-nak az emlékét őrzi, akinek Zsarnószeg közelében lévő erdejét jelölhette (Gy. 3: 264–5, *Zsarnószeg* a.). Ebben a példában az *Apát* lexéma tehát személynévi értékben szerepel.

A történeti névadatok pontos formájának azonosítását időnként filológiai természetű problémák nehezítik. Györffy György történeti földrajzában egy adott hely ugyanabból az oklevélből származó nevét például nem mindig teljesen azonos formában találjuk meg. A szerző egy 1299/411/413-as datálású határleírásból például a „t-m *Apathy*” alakot idézi magának a helynek a leírásakor (Gy. 4: 226, *Apáti* 1. a.), ugyanakkor „t-m *Apathi*” formát ad meg ugyanerre a helyre vonatkozóan a Nógrád város határának birtoklásában beállt 13. század végi változások tárgyalásakor (Gy. 4: 281, *Nógrád [-vár, Novograd]* a.).

Néha az is megesik, hogy a különböző nyomtatott munkák azonos forrásdokumentumra (is) hivatkozva némiképp eltérő névformákat adnak meg egy-egy hely(ség) adatsorában: Gyöngyöspüspöki 1261/271-es datálású adata Györffynél *Gunguspiispuki* formában tűnik fel (Gy. 3: 127), a FNSz. ugyanebből az esztendőből, a Györffy által is használt forrásra hivatkozva,

Gunguspispuky alakot közöl (1: 547); Barátsokoró adatsorában Csánkinál 1252-es dátum alatt *Brath* forma szerepel (Cs. 3: 545), Györffy, részben a Csánki által is megjelölt forrásra támaszkodva, +1252 [1270] datálás mellett *Barath* alakot ad meg (Gy. 2: 580).

Az azonos esztendőre datált különböző névformák jelentkezésének ugyanakkor az is lehet az oka, hogy a szerzők különböző forrásművekből idézik az adatokat. Továbbra is Barátsokoró adatsoránál maradva, az 1262-es adat Csánkinál *Baratsucorov* (forrás: ÁÚO. III. 29.; Cs. 3: 545), Györffynél *Baratsucurov* formájú (forrás: PRT. II. 318.; Gy. 2: 581); míg 1339-ből, különböző okleveles forrásokból, Csánki *Barathy* (Cs. 3: 545), Györffy pedig *Barath* névalakot adatol (Gy. 2: 581).

Györffy György történeti földrajzában időnként olyan magyar nyelvű névformákat ad meg címszóként, amelyek létezésére csak közvetett adata van az Árpád-korból. Így például a Győr vármegyei Barátival keletről határos települést jelölő 1261/411: *Cruciferorum* (Gy. 2: 605) latin adat mögött magyar helynevet sejtve, magyar megfelelőként, nyilván analogikus alapon, a *[Keresztes]* névalakot tünteti fel címszóként. A magyar névformák latin névalakok alapján való kikövetkeztetésének eljárásával a KMHsz.-ban is találkozunk, l. pl. a baranyai +1015/+158//403/PR.: *Scena abbatis* nevű hely magyar nyelvű *[Apát]-széna* megjelölését (1: 34).

A források latin névformái alapján valószínűsíthetően létező egykori magyar névalakok kikövetkeztetésének gyakorlatával az adatbázis készítése során magam is éltem. A Hunyadiak korában a Heves megyei Mezőtárcány és Füzesabony között fekvő település magyar neve 1291: *Buda*, illetve 1494: *Kysbwda* formában kerül elő, Csánki azonban 1339: *Buda Episcopi* (Cs. 1: 59) névalakot is adatol, mely alapján feltételezhető ugyanakkor a *[Püspök]buda* névforma (talán csak az írásbeliségre korlátozott) használata is. Hasonló példát nyújt a Kolozsvártól északnyugatra található Mákó helység esete is. Csánki szerint a Hunyadiak korában az erdélyi püspök települése volt. Magyar nyelvű adatai *Mákó* formájúak (legkorábbról 1397: *Mako*, Cs. 5: 379–80), ám 1299-ben, illetve 1437-ben jelentkezik a *Mako episcopalis* névalak is (Cs. 5: 379–80), amely magyar megfelelője *[Püspök]mákó* lehetett. A latin névformák alapján az adatbázis készítése során általam kikövetkeztetett magyar névalakok főként a differenciáló jelző, illetve a földrajzi köznévi utótag jelenlétében, minőségében térnek el a forrásokban ténylegesen fellelhető magyar névformáktól.

További filológiai bizonytalanságot eredményez, hogy Csánki Dezső történeti földrajzában létezőnek mond néhány olyan települést a Hunyadiak korában, amelyekre csak korábbi és későbbi adatokat hoz. Eljárása indokoltnak mondható a névvel jelölt denotátum korszakbeli létezésének igazolása tekintetében, ám a korban használt névformá(k) vonatkozásában kevésbé informatív. Így például a Tabtól délnyugatra fekvő, a tihanyi apátság birtokában lévő Apáti település Csánki által idézett névadatai 1275-ből (*Apaty*), illetve

1536-ból valók (*Apaty*; Cs. 2: 587); a Valkó megyei Derzspapfalva egyetlen adata 1275-ös datálású (*Derspopfolua*; Cs. 2: 304).

Csánki Dezső (1890–1913) és Fekete Nagy Antal (1941) a Hunyadiak korának történeti földrajzát közreadó kötetei ugyanakkor kétszeres értelemben is hasznos forrásmunkáknak tekinthetők: nemcsak 14–15. századi névformákat nyerhetünk belőlük, hanem a kiadás korabeli helységekkel való azonosítás következményeként 19. század végi, 20. század első feléből való névadatokkal is gazdagíthatjuk az adatbázist. A későbbi névadatok pontos formájával kapcsolatban azonban néhol elbizonytalanodhatunk. Fekete Nagy Antal Trencsén megyéről szóló monográfiája bevezetőjében szól például *Trencsénapáti*, *Trencsénpüspöki* és *Bánpüspöki* nevű birtokokról (FN. 5, 58), ezeket a névformákat azonban sem történeti forrásokból, sem pedig saját korából nem adatolja a kérdéses helyeket jelölő nevek számbavételekor.

2. Az adatbázis tartalma, felépítése, szerkezete

A készített adatbázis az egyes helynevek kapcsán a következő adatokat tartalmazza: az azonosító szám; a címszóként álló helynév; a helynév lehetséges alak- és névváltozatai; a jelölt denotátum fajtája; a jelölt denotátum lokalizációja a megye, valamint egy jelentősebb közeli településhez viszonyított helyzet megadásával; a releváns helytörténeti események (így például, amennyiben ismeretes, az egyházi birtokos azonosítása, az adományozás körülményeinek, egyes birtoklástörténeti változásoknak a leírása); továbbá a jelölt denotátum mai neve, illetve, ennek hiányában, ha a forrásokból kideríthető, az egykori névformát esetlegesen ma is őrző környékbeli denotátumok megnevezései a denotátum táblába kerültek.

Azonosító	Helynév	Névváltozat	Denotátumfajta	Megye	Lokalizáció	Helytörténet
5	Apátfalva		település	Borsod	Bél mellett Ék-re	Bélt, amelyhez közel esik, Mónosbél néven is említik. A KMHSt. (1: 50)
6	Apátkőzhida		hely	Baranya	Medvizi határában	Gy. (1: 340, Medvizi [Medvizi] alatt): Medvizi (egy nagyobb birtokost Szi
7	Apát tava		hely	Baranya	Dráva birtokon	Gy. (1: 371, Rád [Dráva] alatt): I. László egy, a Dráva sátságán lévő birtok
8	Apát zátonya		halászhely	Bodrog	Tóti határában	Gy. (1: 730-1, Tóti alatt): Apát zátonya egy 1326. évi, Tóti bizonyos teru
9	Apát-völgy		völgy	Baranya	a Pécs mellett Boda	Gy. (1: 255-6, Boda, Uki- alatt): A király udvarnokok Bodáját (Lukácsa
10	Apát 1.		település	Abauj	Forrtól Ény-ra, a Vas	Gy. (1: 62) a következőket írja: a település előbb az Aba-nem, illetve a
11	Apát 2.	~ Apátifölde	település	Abauj	Szinától Ék-re	Gy. (1: 138-9, Zsupl[cs] Apát, -földre alatt) és a KMHSt. (1: 34, 307) felhív
12	Apát 3.		fold	Baranya	Bár és Csele mellett	Gy. (1: 271): Bár falu határájában Csele felől említik. A föld a Cselén t
13	Apát 4.	kettéválásával	település	Bars	a megye ÉK-i részén, i	Gy. (1: 425-6): 1075-ben adományozta a garamszentbenedeki apátságn
14	Apát 5.		település	Bihar	a megye Ny-i részén,	Gy. (1: 594-5): Bihar megye területén 5 Apát nevű falu feküdt, melyek
15	Apát 6.		település	Bihar	Váradtól D-re	Gy. (1: 594-5): Bihar megye területén 5 Apát nevű falu feküdt, melyek
16	Apát 7.		település	Bihar	a megye ÉK-i részén, i	Gy. (1: 594-5): Bihar megye területén 5 Apát nevű falu feküdt, melyek
17	Apát 8.		település	Bihar	a megye ÉK-i részén,	Gy. (1: 594-5): Bihar megye területén 5 Apát nevű falu feküdt, melyek
18	Apát 9.		település	Bihar	pontosabban nem lelt	Gy. (1: 594-5): Bihar megye területén 5 Apát nevű falu feküdt, melyek
19	Apát 10.	~ Aranyán	település	Bodrog	Bodrogtól D-re; Zomb	Gy. (1: 706-7, Aranyán [Besenyő, Apát, Nagyrák] alatt): A 11. század
20	Apát 11.		település	Borsod	a megye DNY-i részén	Gy. (1: 752): 1067 körül kapta meg a szárdi apátság Szihalom egy részét,
21	[Apát pataka]	~ Bükk-sevnicz folyó		Bars	a Garam jobb oldali m	
22	[Apát]-széna		hely	Baranya	Kövesdi határában	
23	Barát		település	Csanád	Makófalvától Ny-ra	Gy. (1: 847): 1274-ben a Csanád nb. Makófalviak és Tomposiek ösei oszt
24	Barátgyűspöki		település	Bihar	a megye É-i részén, al	Gy. (1: 655-6, Püspöki 2. [Barát] alatt): Az erdélyi püspöki birtoka volt,
25	Barátúr	~ Barát	település	Baranya	Pécsről É-ra; 1981. ber	A FNESt. (1: 167, Barátúr alatt) adatai szerint a helynév a falu egykori bi
26	Barátimányágy		település	Borsod	a megye D-i részén, a	KMHSt. (1: 202): Nyárágy település K-i részét Barátimányágy néven is en
27	Pap 1.	~ Papi 1.	település	Abauj	Forrtól Ény-ra	Győrffy (1: 128-9) a névből következően papi birtoknak tartja. A 13. sz
28	Pap 2.	~ Papi 2.	település	Arad	a megye Ny-i részén,	Győrffy (1: 183) a névből következően egyházi birtoknak tartja. Csáki (
29	Pap(i) 3.		település	Baranya	Dunaszekcsőtől Ny-ra	Gy. (1: 355) arra hívja fel a figyelmet, hogy a Zebugun név (egy nemes r

1. ábra: Denotátum tábla

A helynévtörténeti adatok táblája a névforma és a denotátum azonosító számát, a denotátumot jelölő névalakok lejegyzésének évét, az esetleges módosítások évét, magukat a történeti helynévi adatokat, a névformák forrásának megjelölését, az egyes névalakok kapcsán pedig helyesírás- és hangtörténeti, lexikális, morfológiai és szintagmatikus, keletkezés- és változástörténeti jellemzőket tartalmaz.

Azonosító	Denotátum	Keletkezés	Módosítás	TörténetiAd	Forrás	Helyesírás	Lexika	Morfológia	Keletb	Névváltozás
361	1	1264 +1264/XIV.		Abba, lac.	Gy. 1: 297					
362	2	1332 1332-7		Apachya	EH. 56	á, c	14	pusztá köznév		
363	2	1333 1333-5/PR.		Apacha ~ Apati	Gy. 1: 170; Cs. : á, c	á, c	14	pusztá köznév	33	
364	2	1481 1481		Apacnya	Cs. 1: 766	á, c	14	pusztá köznév		
365	2	1484 1484		Apachya	Cs. 1: 766	á, c	14	pusztá köznév		
366	2	1485 1485		Apacnya, pred.	Cs. 1: 766	á, c, -ja birtok	14	pusztá köznév		
367	2	1488 1488		Apacza	Cs. 1: 766	á, c	14	pusztá köznév		
368	2	1709 1709		Opatitzá	Gy. 1: 170					komplex változás (település
369	2	1808 1808		Új-Arad	L					új név keletkezik egy új telep
370	3	1342 1342		Apatahalas ad i. A.	4: 288	á, o	14 és 15	jelölt birtokos sz	11	
371	4	1347 1347		Apathfaya, p.	Cs. 1: 602, A. S: á, t, á, j		14 és 15	jelölt birtokos sz	11	
372	4	1642 1642		Apafján	FNESt. 1: 104, i		32 és 11	jelöletlen birtok		rezemantizáció
373	5	1330 1330/771		villa Abbatis; v	Gy. 1: 756, Cs. 1					
374	5	1338 1338		Apathfalva	Cs. 1: 168, Kázi á, t		14 és 11	jelölt birtokos sz	11	
375	5	1405 1405		Molnosbeel	Cs. 1: 169	é	18 és 21	minőségjelzős sz		névrészcse (jelző)
376	5	1423 1423		Molnosbeel	Cs. 1: 169	é	18 és 21	minőségjelzős sz		névrészcse (jelző)
377	5	1456 1456		Beel	Cs. 1: 169	é	32	pusztá személyn		ellipszis jelző előtag elmarad
378	5	1483 1483		Molnosbeel	Cs. 1: 169	é	18 és 21	minőségjelzős sz		jelző előtaggal való kiegészít
379	5	1808 1808		Apátfalva, op L	t		14 és 11	jelölt birtokos sz		névcse
380	5	1808 1808		Belapátfalva	Gy. 1: 756		21 és 22	minőségjelzős sz		jelző előtaggal való kiegészít
381	6	1077 [+1077-95]~1		Apátkőzhida	DHA. 79 ~ Gy. 1: á, o, i		14 és 18	jelölt birtokos sz	11	
382	6	1077 [+1077-95]~1		A Pakazhida	DHA. 79, Gy. 1: o, i		névélt, értel	névélt és desze		transzszemantizáció (Apát >
383	6	1077 [+1077-95]~1		Apakoshida	DHA. 79	o, z	35 és 18	jelölt birtokos sz		transzszemantizáció (Apát >
384	6	1077 [+1077-95]~1		A Ragashida	DHA. 79		névélt, értel	névélt és jelölt		deszsemantizáció és névélt
385	7	1077 [+1077-95]~1		Apattoa	DHA. 78-9, Gy. á, a, hiátus		14 és 11	jelölt birtokos sz	11	

2. ábra: A helynévtörténeti adatok táblája

2.1. Az azonosító szám

Az azonosító szám funkciója, hogy összekösse a denotátumokat leíró adattábla egy sorát a helynévadatokat közlő adattábla megfelelő soraival, s ezáltal együtt tartsa az azonos denotátumot jelölő valamennyi történeti és jelenkori névformát. Bevezetésére azért volt szükség, mert a címszóként álló névformák önmagukban, a történeti névanyagban gyakori homonímia és a gyakran jelentkező névváltozatok miatt, ezt a funkciót nem tudták volna ellátni.

2.2. A címszó

A címszóként álló helynév a történeti névformákból kialakult modern, illetve a történeti névformák alapján kialakított modernizált, a mai helyesírási szabályok szerint lejegyzett sztenderd névváltozat. A sztenderdizációt jelen esetben megkönnyítette, hogy a történeti névformákat felépítő közszoói lexémák köre behatárolható (l. a továbbiakban), s e lexémák nagy többsége a mai köznyelvnek is része, mai formájukat tehát ismerjük. Ugyanez mondható el a névformák grammatikai jellemzői tekintetében is. Segítette a sztenderdizációt az is, hogy sok, vizsgálatba vont névforma kései forrásművekben, (közel) modern alakban is jelentkezik, illetve egészen a mai napig fennmaradt; továbbá névrendszerünk elemét képezi számos, a vizsgált névalakokkal bizonyos tekintetben rokonítható névforma is. Így a hangtani és névszerkezeti modernizálás, azaz a mai köznyelvi formának megfelelő helynévalak kialakítása viszonylag biztonságosan elvégezhető.

Mivel a monografikus bemutatás fókuszában az egyházi birtoklás tényének névformabeli kifejeződési lehetőségei és körülményei állnak, fontosnak tartom, hogy adott esetben az azonos denotátumot jelölő különböző típusú névformák, illetve egy-egy, a vizsgált típushoz tartozó helynévnek az idők során jelentkező alakváltozatai is megjelenjenek a címszó elemeiként. Az adatbázisban ezért, szükség esetén, egy denotátum vonatkozásában több címszóval dolgozom. Fő-, azaz első címszóként azon névalak modern(izált) formája áll, amely legkorábban jelentkezik az áttekintett forrásokban az adott denotátum jelölőjeként. Ez gyakran a vizsgált névtípushoz tartozó szerkezetileg (leg)egyszerűbb névalak, pl. a 1211: *Barath* > 1251/263/398: *Barathy* (Cs. 3: 545, Gy. 2: 580) névformákkal kezdődő adatsor esetében a **Barát** alak; a 1319: *Popt* > 1330/477: *Bekaspab[d]* kezdetű adatsor esetében a **Papd** forma (Gy. 1: 355, Cs. 2: 514–5). Ritkábban a kérdéses névtípushoz sorolható szerkezetileg összetettebb forma jelenik meg elsőként a forrásokban, így pl. a 1261/271: *Gunguspispuki* > 1301: *Pyspuky*

változással induló adatsor esetében a címszó a **Gyöngyöspüspöki** névformával kezdődik (Gy. 3: 127).

Ha az idők során, mint a fenti példákban is, a kérdéses helynév névszerkezeti vagy lexikális változás(ok)on esett át, az eltérő névformákat, szintén modern(izált) alakban, névváltozat(ok)ként a címszó részeként megadom. Az esztergomi érsekség a Csallóköz nyugati részén fekvő egyik falva például legkorábban *Püspök* néven jelentkezett forrásainkban (1256: *Puspuk*), később *Püspöki* (1338: *Pyspiky*), majd *Pozsonypüspöki* (1910) néven volt ismert (Cs. 2: 786; FNESz. 2: 371, *Pozsonypüspöki* a.). A címszó a fentiek értelmében a **Püspök ~ Püspöki ~ Pozsonypüspöki** névváltozatokat jeleníti meg. Más esetben a földrajzi köznévi névösszetevő hiánya, illetve jelenléte jelentkezik különbségként. Így egy Baranya megyei, Valpó közelében fekvő település előbb 1479: *Apathy* (Cs. 2: 468), majd 1481: *Apathyrew* (Cs. 2: 468) néven jelenik meg forrásainkban, ezért **Apáti ~ Apátirév** címszó alá vettem fel.

Az is előfordul, hogy, önállóan vagy egyéb változások mellett, a névalkotó lexémák egyike változik meg. A városszalónaki pálosok Felsőőr közelében található települése előbb 1698: *Barátfalu*, később 1773: *Baráth Major* néven kerül elő (ma Mönchmeierhof; FNESz. 1: 166, *Barátmajor* a.). Ennek megfelelően az adatbázisban **Barátfalu ~ Barátmajor** címszó alá került. A váradi püspökség (és székeskáptalan) által birtokolt, Nagyváradtól északnyugatra fekvő Püspöki (1273/392/477: *Pyspuky*, Gy. 1: 655) a 19. században elején 1808: *Püspöki (Várad-)* (L. 1: 544), végén 1882: *Bihar-Püspöki* (FNESz. 1: 213) néven került be az iratokba (ma Episcopia Bihorului; FNESz. 1: 213), így az adatbázisban **Püspöki ~ Váradpüspöki ~ Biharpüspöki** címszó alatt szerepel.

A lexikális változás eredményezhet típusváltást: az egyházi birtoklásra utaló névforma más szemantikai tartalommal bíró névalakot cserél le, illetve fordítva, az egyházi birtoklásra mutató névforma más szemantikai tartalommal rendelkező névalaknak adja át a helyét. Címszóként az adatbázisban ilyenkor mind a két típusú helynév szerepel, az adatolás sorrendjében, l. pl. a nógrádi **Füzegy ~ Apáti** (1075/+124/+217: *Fizeg* > *1388: *Apaty*; Gy. 4: 242), illetve a Hunyad megyei **Apáti ~ Oroszfalu ~ Orosz ~ Rus(z)** (1367: *Apaty* al. nom. *Vruzfolu* > 1390: *Oruzfalu* > 1513/515: *Oroz* > 1520–1521: *Oroz* al. nom. *Rws*; Gy. 3: 289, Cs. 5: 119) településnevek esetét.

Egy-egy helység kapcsán időnként arra is van példa, hogy forrásaink olyan korai latin nyelvű névalakot közölnek, amely mögött jó eséllyel a vizsgált névtípushoz tartozó magyar helynév állhatott, ezt azonban nem jegyezték fel a korabeli írnokok. Ilyenkor a latin adat alapján rekonstruálható magyar névalakot, az esetlegesen létező egyéb magyar névformák mellett, szögletes zárójelben tüntetem fel a címszóban, az adatolás időrendjének megfelelő helyen. Györffy a későbbi Csicsóholdvilág (1808: *Holdvilág [Csicsó-]*, L. 2: 56) Árpád-kori adatai között magyar nyelven csak a 1309/Cod.: *Hulduualach* (Gy. 2: 165) formát

tünteti fel, felhossa ugyanakkor a település jelölésére használt latin é.n. [1315–25]/402, 1332–6/Pp. Reg.: *Abbatis* (Gy. 2: 165) névalakot, melyet *Apátfalva* formában ad meg magyarul. Az adatbázisban általam feltüntetett címszó a fentiek értelmében tehát **Holdvilág** ~ [**Apátfalva**] ~ **Csicsóholdvilág**. Szögletes zárójel jelöli a csak latinul jelentkező névrészt a címszóként álló névformán belül, pl. a garamszentbenedeki apátság Bars megyei Apáti települése kettéválásával létrejött [**Kis**]apáti és [**Nagy**]apáti esetében (KMHsz. 1: 155, 195, Gy. 1: 425).

A bizonytalan címszavakat kerek zárójel jelzi. A címszó bizonytalansága, melyre legtöbbször forrásaink is utalnak, lehet szemantikai természetű: a névforma értelmezésének nehézsége miatt annak a vizsgált névtípushoz való tartozása nem egyértelmű, pl. a +1264/[XIV.]: *Abba*, lac. (Gy. 1: 297) névalakkal összefüggésben a KMHsz. felveti a lehetőséget, hogy a névforma az 'apát' jelentésű latin szó felhasználásával egy *Apát(i)* ~ *Apát-tó* helynév fordításának az eredménye is lehet (1: 27), de a névalakkal kapcsolatos bizonytalanság jelzésére maga is (**Abba**) címszót ad meg, ez került tehát az adatbázisba is. A címszó bizonytalansága ugyanakkor lehet alaki természetű is, pl. a „mg. And. f. Iwan, c. Nic. f. Babus, Math. f. Petri, Ben. f. Egidii, Nic. f. Thome de *Popi*” (Gy. 4: 511) személynevekben jelentkező, származási helyet azonosító „de *Popi*” összetevő mögött *Pap* és *Papi* helységnév egyaránt húzódhatott, így az alaki bizonytalanság jelölésére **Pap(i)** címszót vettem fel az adatbázisban.

2.3. A denotátumfajta

Denotátumfajta tekintetében az adatbázis főként települések neveit tartalmazza, de több ok miatt sem zárhattam ki az egyéb típusú denotátumokat jelölő névformákat a vizsgálatból. Először is, a névvel ellátott denotátum minősége a névforma huzamosabb ideig való állandósága mellett is változhatott az idők során. Így például a mai Csanádapáca a Hunyadiak korában, *Apáca* néven, a helységek között kerül elének (1458: *Apacza*, Cs. 1: 648), Lipszky ugyanakkor pusztaként tartja számon (1808: *Apácsa praedium*, L. 1: 17); a Zala megyei Pölöske és Bak települések között fekvő Barátokfalva a 16. század elején Csánki adatai szerint helység, a 19. század végén puszta volt (1513: *Barathokfalwa*, 1897: *Barátokfalva* puszta; Cs. 3: 32). Ráadásul a vizsgált névtípus egyes jellemző nyelvi vonásai a nem települést jelölő névformák esetében jobban kirajzolódnak, így l. például a jelölt birtokos szerkezetek magas arányát a mikrotoponimák körében (pl. 1326: *Apathharazta*, erdő, Gy. 3: 380; 1344: *Remethegorongia*, tó, KMHsz. 1: 231; 1329: *Kereztushege*, domb, Gy. 3: 345).

Az adatbázisban található névformák által jelölt denotátumok között, a településeken túl, találhatunk például berket (pl. 1275: *Bratiberuk!*; Gy. 3: 86), birtokot (pl. 1476: *Papeghaza*; Cs. 1: 633–4, *Hunyadi család* mint birtokos a.),

dombot (pl. 1211: *Apatfeereh ~ Appatfeereh*; Gy. 2: 433), erdőt (pl. 1329: *Kereztuserdeu*; Gy. 2: 71), folyót (pl. +1294/471: *Praepostpataka ~ Praepostpataka*; Gy. 2: 507), földet (pl. é. n.: *Káptalan föld*; Cs. 1: 170, *Buska* a.), gyümölcsöst (pl. 1272/419: *Dekan Gemulshe*; Gy. 1: 81), halászhelyet (pl. 1326/353: *Apatzatuna*; Gy. 1: 731), halmot (pl. 1342: *Apatakala*; AO. 4: 288), határpontot (pl. 1390: *Kethremethege*; Cs. 5: 121, *Pala* a.), havasi erdőt (pl. +1263/324/580: *Leske ~ Apathaasa [Apathoasa]*; Gy. 3: 362, Cs. 5: 373–4), hegyet (pl. 1295/296: *Remetehy*; Gy. 4: 67), helyet (pl. [+1077–95]>+158//403/PR.: *Apatkuzhýda ~ Apatkuzhyda*; Gy. 1: 340), pusztát (pl. 1481: *Apathitelek*; Cs. 2: 192), szőlöst (pl. [1269]: *Pyspukmal*; Gy. 4: 634), telket (pl. 1413: *Papfelde*; Cs. 1: 103, *Mártonföldre* a.), településrészt (pl. 1500 k.: *Káptalangyőr*; Cs. 3: 541, *Győr város* a.), tavat (pl. 1326: *Apathlaba*; Gy. 3: 380), utcát (pl. 1913: *Barát-utca*; Cs. 5: 320, *Kolozsvár* a.), várat (pl. 1266: *Apachasumlo*; Cs. 3: 254, *Szőllős a*) a.), vizet (pl. [1335]/335: *Popewreme*; Gy. 3: 196), vízfolyást (pl. 1310: *Popaga*; Gy. 1: 616), völgyet (pl. 1268: *Apatwelge*; Gy. 4: 271). Egy-egy esetben a denotátum fajtáját a forrás nem azonosítja, e.g. 1289: *Popteluky* (Gy. 2: 200).

2.4. A megye megjelölése, a lokalizáció

A megye megjelölése, amelyben a jelölt denotátum található; illetve az egy jelentősebb közeli településhez, földrajzi objektumhoz viszonyított helyzet megadásával történő lokalizáció az adatbázisban a forrásmunkák denotátum-leírását követi. Az egyes denotátumok elhelyezkedésének meghatározása tekintetében azért célszerű a forrásművek szemléletére alapozni, mivel azok következetesen az általuk tárgyalt korszak megyebeosztásával és településállományával számolnak, s viszonyítási pontnak a korban meglévő nagyobb helységeket, jelentősebb földrajzi objektumokat tekintik. Az erdélyi Piski (ma Simeria) település helyzetét Csánki Szászvároshoz és a Sztrigy folyóhoz mérten adja meg: Szászvárostól nyugatra, a Sztrigy folyó mellett található helységgént lokalizálja a települést (Cs. 5: 125); Györffy (3: 298) és a FNESz. (2: 352) ugyanakkor, 20. század végi térszemléletet alkalmazva, Déva városát és a Maros folyót tekinti viszonyítási alapként, s így lokalizálja a települést: „helység [...] a Maros középső folyása mentén Dévától kelet-délkeletre”. Az ómagyar kori, borsodi Keresztes földről a KMHsz. azt írja, hogy az a megye déli részén, a Nyárágy mellett feküdt (1: 152); a FNESz. ugyanakkor a hely utódját, a mai Mezőkereszttest a magát időközben várossá kinövő Mezőkövesdtől kelet-északkeletre fekvő helységgént azonosítja (2: 131).

Az egyes települések helyzetét helynévszótáraink tehát jellemzően egy korszakbeli jelentősebb helységhez égtáj segítségével való viszonyítás útján, illetve egy nagyobb folyó megjelölésével adják meg. A mikrotoponimákkal jelölt objektumok elhelyezkedésének meghatározása többnyire a helység

azonosításával történik, amelynek határában a kérdéses objektum található, pl. 1415: *Remetekapu*, Tordától nyugatra (Cs. 5: 725–6, *Peterd* a.); 1452: *Apathfelde*, a Vas megyei Pecöl környékén (Cs. 2: 733). Az adatbázisban magam is a lokalizáció ezen tipikus formáit követtem. Egy-egy denotátum esetében a pontosabb lokalizáció a források alapján nem adható meg, pl. 1481: *Apathitelek* (Cs. 2: 192).

Természetesen feltüntettem, ha az egykori megyei hovatartozás nem volt tisztázott, vagy éppen változott az idők során. A mai Szurdokpüspöki település például Heves, illetve Nógrád megyéhez is tartozott (vö. Gy. 3: 127–8, *Püspöki* 2. (*Szurdok-*) a., Cs. 1: 68–9, *Püspöki* a., FNESz. 2: 603). A fent már említett mai Csanádapácát Csánki Békés megyei településként veszi számba, bár megjegyzi, hogy volt, amikor Csanád megyéhez számították (1: 648, *Apácza* a.); Lipszky Csanád megyében tartja számon (L. 1: 17); ma ismét Békés megyéhez tartozik ugyan, ám a megkülönböztető jelző a korábbi megyei hovatartozást mutatja (FNESz. 1: 305, *Csanádapáca* a.).

2.5. Helytörténeti események

A releváns helytörténeti események vonatkozásában forrásaink sok esetben konkrétan megnevezik az egyházi birtokost. Tulajdonosként előkerül, többek között az abaszéplaki apátság (pl. 1427: *Apathy*; Cs. 1: 203, FNESz. 2: 571, *Széplakapáti* a.), az adorjánpusztai apátság (pl. 1332–7: *Apati*; FNESz. 2: 485, *Somogyapáti* a.), az al mádi monostor (pl. 1468: *Monostorapathy*; Cs. 3: 28, FNESz. 2: 156), a bácsi káptalan (pl. 1332–7/PR.: *Pysky* ~ *Pyky* ~ *Pisqui*; Gy. 1: 231, Cs. 2: 160), a bátai apátság (pl. 1267/1380: *Apaty*; Cs. 2: 468, FNESz. 1: 175, *Bátaapáti* a.), a bélháromkúti apátság (pl. 1338: *Apathfalva*; FNESz. 1: 187, *Bélapátfalva* a.), a borsmonostori apátság (pl. 1476: *Zanthozakan* aliter *Barathzakan*; Cs. 3: 629), a bozói monostor (pl. [1260 k.]/388: *Apaty*; Gy. 3: 175), a bulcsi apátság (pl. 1367: *Apaty* al. nom. *Vruzfolu*; Gy. 3: 289, Cs. 5: 119), a csanádi püspökség (pl. 1900: *Püspöklele*; FNESz. 2: 101, *Maroslele* a.), a dédesi (szentléleki) kolostor (pl. 1313/339: *Poprethe*; Gy. 1: 799), az egri káptalan (pl. 1275: *Bratiberuk!*; Gy. 3: 86), az egri püspökség (pl. 1261/271: *Mezeupispuky*; Gy. 1: 801), az erdélyi püspökség (pl. 1281: *Baratpyspuky* ~ *Barathpyspuky*; Gy. 1: 655), az esztergomi érsekség (pl. [1294] V. 18/294: *Puspuky*; Gy. 4: 287), az esztergomi érsek dézsmaszedői (pl. 1286/412: *Desmasteluk!*; Gy. 2: 494), a fehérvári káptalan (pl. 1332–7: *Monachy* ~ *Monoy* ~ *Monohy*; Cs. 2: 508), a fehérvári örkanonokság (pl. 1511: *Custos-földje* ~ *Byal*; Gy. 2: 351, *Bial* a.), a garamszentbenedeki apátság (pl. 1253: *Apatj*; Gy. 1: 425), a győri káptalan (pl. 1773: *Kaptalon Viss*; FNESz. 2: 410, *Répcevis* a.), a győri püspökség (pl. 1413: *Pispiky*; Cs. 2: 787, *Püspöki* a., FNESz. 2: 386, *Püspökmolnári* a.), a heiligenkreuzi apátság (pl. 1345: *Olsomunuhuduor* ~ *Olsomunuhuduor*; Gy. 4: 158, Cs. 3: 683, FNESz. 1: 166, *Barátudvar* a.), az

ittebei prépostság (pl. 1221: Pp/Reg: *Popi*; Gy. 3: 320), a jászói konvent (pl. 1297: *Prepostfelde*; Gy. 2: 546), a jászói prépostság (pl. 1286: *Apati ~ Supch*; Gy. 1: 158), a kalocsai érsekség (pl. 1882: *Érsekhalma*; FNEsz. 1: 429), a kapornaki apátság (pl. 1895: *Nemes-Apáti*; FNEsz. 1: 86, *Alsónemesapáti* a.), a kercki monostor (pl. 1290 > 413: *Apathwlge*; Gy. 3: 554, 558, *Pánád* a.), a kolosi apátság (pl. 1910: *Apátkolozs*; FNEsz. 1: 105–6), a kolozsmonostori apátság (pl. +1263/324/580: *Apathida ~ Apathyda*; Gy. 3: 342, 5: 327–8), a körüi monostor (pl. 1318: *Kewrymunustra*; Gy. 3: 110), a lébényi apátság (pl. 1808: *Barátföld*; L. 1: 36), a leleszi prépostság (pl. 1332–7/PR.: *Kereztes*; Gy. 1: 632), a nagyszebeni prépostság (pl. 1345: *Prepostfolva*; FNEsz. 2: 374–5, *Prépostfalva* a.), a nyitrai püspökség (pl. 1410: *Pisspek*; FN. 178, FNEsz. 2: 680, *Trencsénpiüspöki* a.), az óbudai apácakolostor (pl. 1382: *Monostorszeg*; Cs. 2: 157), az óbudai prépostság (pl. [1269]: *Popmal*; Gy. 4: 634), a pannonhalmi apátság (pl. 1222: *Apaty*; Cs. 3: 59, FNEsz. 1: 736, *Kisapáti* a.), a pécsi káptalan (pl. 1332–5/PR.: *Baratur ~ Barat*; Gy. 1: 281, Cs. 2: 471), a pécsi püspökség (pl. 1937: *Püspökbóly*; FNEsz. 2: 385), a pécsváradi apátság (pl. 1902: *Apátvarasd*; FNEsz. 1: 106), a pilisi apátság (pl. 1476: *Apathmarothya ~ Apathwrmarothya*; FNEsz. 1: 106), a pozsonyi káptalan (pl. 1773: *Pap Kőrmősd*; FNEsz. 2: 316–7), a sári (abasári) monostor (pl. 1391/391: *Apathy*; Gy. 3: 119), a somlónásárhelyi apácakolostor (pl. 1908: *Apáczatorna*; FNEsz. 1: 104), a százdi apátság (pl. 1261/271: *Apati*; Gy. 1: 752), a szekszárdi apátság (pl. 1331/331/334: *Apati*; Gy. 3: 67), a szentgotthárdi apátság (pl. 1907: *Apátistvánfalva*; FNEsz. 2: 386), a szentjobbi apátság (pl. 1326/327/XVIII.: *Apaty*; Gy. 1: 594), a szentlászlói kolostor (pl. 1395: *Remethefalua*; Cs. 2: 519), a szeri monostor (pl. 1329/378/388: *Apaty*; Gy. 1: 271), a tihanyi apátság (pl. 1093: *Apathur*; Cs. 3: 29), a tordai apátság (pl. *1221/550: *Apathi*; Gy. 1: 594), a váci püspökség (pl. 1900: *Püspökszilágy*; FNEsz. 2: 386), a váradi káptalan (pl. 1692: *Pap Tamasi*; FNEsz. 2: 317), a váradi örkanonok (pl. 15. sz.: *Kusztoszfalva*; Cs. 1: 625, *Szóllós* a.), a váradi püspökség (pl. 1279: *Pyspukymal*; Gy. 1: 683), a veszprémi káptalan (pl. 1488: *Papkezy*; Cs. 3: 246, FNEsz. 2: 316), a veszprémi püspökség (pl. 1696: *Papvásár*; FNEsz. 2: 318, *Papvásári-szőlőhegy* a.), a zalavári apátság (pl. 1335: *Apathy*; Cs. 3: 28, FNEsz. 2: 794, *Zalaapáti* a.), a zebegényi monostor (pl. 1292–97: *Pap ~ Papy*; Gy. 1: 355), a zobori apátság (pl. 1349: *Apaty ~ Kartholc*; Gy. 4: 404), a zselicszentjakabi apátság (pl. 1258: *Apaty*; Cs. 2: 587). A felsorolt intézmények rendi hovatartozásából következik, hogy főként az ágostonos, bencés, ciszterci, pálos, premontrei rendek, valamint a templomos és ispotályos keresztesek bírtak olyan településsel, földrajzi objektummal az országban, amelynek nevében tükröződött, hogy az valamely egyházi intézmény, szervezet tulajdonában van, illetve volt.

Ritkábban utalnak forrásaink az adományozó személyére, az adományozás évére, körülményeire, következményeire, vagy éppen az egyházi birtok

eladományozásának tényére. Györffy György beszámol róla, hogy a Heves megyei Tiszapüspökit 1261-ben Szent István adta az egri püspökségnek, annak alapításakor, a Tisza halászatával együtt, későbbi birtoklástörténete azonban bizonytalan (1261/271: *Tizapispuky*; Gy. 3: 127–8). Az egyházi birtokbavételt, illetve a tulajdonviszony megszűnését a helynév megváltozása is követhette. A nógrádi Fülektől délre fekvő Hatvan az esztergomi érsek tulajdonába került, aki be is népesítette (1246/383: *Hatuan* > [1294] V. 18/294: *Puspuky*; Gy. 4: 287), a füleki vár ura azonban rövidesen feldúlta a települést. A kerci monostor birtokaként feltűnő küküllői Apátvölgye település később, [Hermán nb.] Lack székely ispán tulajdonaként, *Iklód* néven bukkan fel (1290 > 413: *Apathwlge* > 1347: *Iclod*; Gy. 3: 554).

Egy-egy esetben arra lehetünk figyelmesek, hogy egy adott időszakban több, egymáshoz közeli hely is a vizsgált névtípushoz tartozó nevet visel, melyek gyakran utalnak azonos vagy összetartozó egyházi birtokosokra. A kolozsmonostori bencés apátság Apáthida nevű településének 1326. évi határjárása, többek között, Apátlába, Apátharaszta határhelyekről ír, melyek nyilván szintén az apátság birtokában voltak (1326: *Apathharazta* erdő, *Apathlaba* tó; Gy. 3: 380). A Hunyadiak korában feljegyzett, egymás közelében található Keresztes helység és Keresztesmező hely a jeruzsálemi ispotályos keresztesek tordai társházával összefüggésben kapta a nevét (Cs. 5: 686, *Torda* város a., FNESz. 1: 719, *Keresztes* a.). A gömöri Püspöki település (a későbbi Sajópüspöki) az Árpád-korban az esztergomi érsek faluja volt, mellette feküdt Dézsmástelek helység, amelyet előbb az esztergomi érsek dézsmaszedői birtokoltak, majd az érsek tulajdona lett (1263: *Pyspuky*, Gy. 2: 536; 1286/412: *Desmasteluk*!, Gy. 2: 494).

2.6. A helynevek nyelvi elemzését szolgáló adatok

Forrásaink néhány alkalommal a téma szempontjából releváns etimológiai megjegyzéssel élnek. Ezek egy része arra vonatkozik, hogy a helynév alapjául szolgáló szó köznévi vagy személynévi értékben került-e a névformába. A Mohács vidékén található Monaka település névvel összefüggésben a FNESz. úgy nyilatkozik, hogy az származhat közvetlenül a régi magyar *monoh* 'barát, szerzetes' főnév *monak* alakváltozatából (amely egyébként a régi szerb-horvátban is élt ebben a formában és jelentésben), de az is lehetséges, hogy a szóból előbb személynév lett, s az szolgált a helynév alapjául (2: 155, *Monok* a.). Az Árpád-kori Abaúj megye nyugati részén található Papolc település neve végső soron a szláv *popъ* 'pap' szóra vezethető vissza, amely valószínűleg személynévi áttételen keresztül került be a helységnévbe (FNESz. 2: 317). Más esetben arra találunk utalást a forrásműben, hogy a latin nyelvű oklevélbe esetleg fordítás útján került be egy-egy egyházi birtoklásra mutató helynevünk. A KMHsz. az +1264/[XIV.]: *Abba*, lac. (Gy. 1: 297) latin névforma kapcsán

felveti a lehetőséget, hogy az az 'apát' jelentésű latin szó felhasználásával egy magyar *Apát(i)* ~ *Apát-tó* helynév fordításának az eredménye lehet (1: 27).

A vizsgálat típushoz tartozó névtörténeti adatok nyelvi felépítésének elemzése során kitérhetünk névformákban jelentkező lexémák számbavételére. A lexémák egy része értelemszerűen magát az egyházi birtokost azonosítja általánosságban. Anyagunkban leggyakrabban a következő lexémák kerülnek elő ebben az értékben: *apáca*, pl. 1373: *Tothapacha* (Cs. 2: 98); *apát*, pl. 1438: *Apátfalva* (FNESz. 1: 688, *Karancslapujtő* a.); *barát*, pl. 1332–5/PR.: *Barat* ~ *Baratur* (Gy. 1: 281, Cs. 2: 471); *bíboros*, pl. 1392–3: *Byborusberch* (Cs. 307, *Kolozsakna* a.); *dékán*, pl. 1418: [*Dékánhalm*] (Cs. 1: 748, *Veresegyház* a.); *dézmás*, pl. 1338: *Dezmasweulgzada* (Gy. 2: 494); *egyház*, pl. 1411: *Eghazfewlde* (Cs. 3: 326); *érsek*, pl. 1520: *Ersekzaka* (Cs. 2: 207); *káptalan*, pl. 1773: *Kaptalon Viss* (FNESz. 2: 410, *Répcervis* a.); *keresztes*, pl. 1329: *Kereztushege* (Gy. 3: 345); *kustos*, pl. 1496: *Kwsthosbardya* (Cs. 2: 590); *monoh*, pl. 1359: *Monohfeulde* (Cs. 3: 36, *Bezeréd* a.); *monostor*, pl. 1493: *Monosthory* (Cs. 1: 481); *pap*, pl. 1332–7: *Popd* (FNESz. 2: 316); *prépost*, pl. +1294/471: *Praepostpataka* (Gy. 2: 507); *presbiter*, pl. 1075/+124/+217: [*Presbiter-hegy*] (Gy. 1: 893, *Csany* a.); *püspök*, pl. 1808: *Püspökfördője* (FNESz. 2: 385, *Püspökfürdő* a.); *remete*, pl. 1601: *Remethe Homorod* (FNESz. 1: 604, *Homoródremete* a.).

A vizsgálatba vont kétrészes névformákban a felsorolt szavakon túl szerepet kapnak alaprészként egyes településtípust, térszínformát, növényzetet, építményt jelölő köznévi elemek, pl. 1338: *Apathfalva* (Cs. 1: 168), [1269]: *Pyspukmal* (Gy. 4: 634), 1326: *Apathharazta* (Gy. 3: 380), 1305>411: *Barathkut* (Gy. 4: 350); továbbá helynévi lexémák is, pl. 1409: *Apaczawasarhel* (Cs. 3: 215, *Vásárhely* a.), 1550: *Kaptalan Thoty* (FNESz. 1: 685). Bővítményrészként gyakran mondhatók a népnévi, pl. 1449: *Olahremethe* (Cs. 1: 397, *Remete* a.), foglalkozásnévi, pl. 1319: *Keralpopa* (Gy. 1: 546), helynévi, pl. 1261/271: *Tizapispuky* (Gy. 3: 127), személynévi, pl. 1275: *Derspofolua* (Cs. 2: 304), 1905: *Igazpüspöki* (FNESz. 1: 621, *Igazpüspöki* a.), szentnévi, pl. 1351: *Scentmihalremetey* (Cs. 5: 728) és melléknévi, pl. 1368: *Nagbarath* (Cs. 3: 545), 1330/477: *Bekaspab[d]* (Gy. 1: 355) lexémák.

A vizsgált típushoz tartozó egy- és kétrészes helynevek morfológiai és szintaktikai szerkezete változatos lehet. Az egyrészes névforma szerepét betöltheti toldaléktalan, pusztán köznév, pl. 1272–90: *Pop* (Cs. 1: 523), 1093: *Apathur* (Cs. 3: 29); a névalkotó szerepű toldalékmorfémákat tekintve pedig találkozunk anyagunkban *-i* képzős: pl. 1221: *Pp/Reg: Popi* (Gy. 3: 320), 1322: *Pispeky* (FN. 177–8); *-d* képzős: pl. 1280: *Popd* (Cs. 3: 445); *-di* képzős: pl. 1349: *Popdi* (Cs. 2: 56); *-s* képzős: pl. 1567: *Barathos* (FNESz. 1: 166) és fosztóképzős: 1410: *Apathlan* (Cs. 3: 599) névalakkal is. A kétrészes névformák lehetnek minőségjelzős, kijelölő jelzős szerkezetek, pl. 1311: (*Papi* ~) *Papifalu* (Cs. 1: 418), 1400: *Popizenthpeter* (Gy. 3: 320, Cs. 2: 120),

1261/271: *Tizapispuky* (Gy. 3: 127); jelölt birtokos jelzős szerkezetek, pl. 1406–9: *Papfalua* (Cs. 1: 722, *Egregy vár a.*), esetenként a birtokos személyjel korábbi, *j* nélküli formáját alkalmazva, pl. 1319: *Keralpopa* (Gy. 1: 546), 1326: *Apathharazta* (Gy. 3: 380); továbbá jelöletlen birtokos jelzős szerkezetek, pl. 1570: *Apátfalu* (FNESz. 1: 497, *Garamapáti a.*), 1692: *Pap Tamasi* (FNESz. 2: 317). Egy-egy névforma morfológiai, szintaktikai szerkezete hangtörténeti változások eredményeként felismerhetetlenné vált, pl. 1332–7: *Pisky* (Cs. 2: 57). Elhomályosult *-n* határozóraggal bíró egyrészes helynév az 1765: *Apathin* (FNESz. 1: 105) névforma. Nem azonosítható a névátvételekben esetlegesen jelentkező idegen képző sem a magyar névhasználók számára, pl. 1453: *Paporcz* (Cs 1: 359), 1491: *Papesd* (Cs. 5: 121).

A Hoffmann István (2007) által azonosított öt keletkezéstörténeti alapkategória mindegyikére találunk példát anyagunkban. Jöhettek létre a vizsgált névtípushoz tartozó helynevek szintagmatikus szerkesztéssel jelzős szerkezetből, pl. 1312: *Poptelke* (Gy. 2: 84), 1261/271: *Mezeupispuky* (Gy. 1: 801); morfológiai szerkesztéssel helynévképzővel, pl. 1332–7: *Monachy ~ Monoy ~ Monohy* (Cs. 2: 508); jelentésbeli névalkotás során metonimikus névadással, pl. 1256: *Puspuk* (Cs. 2: 786); szerkezeti változással deetimologizáció eredményeként, pl. 1339: *Pysky* (Gy. 1: 726); továbbá névátvétellel, pl. 1453: *Paporcz* (Cs 1: 359).

Szintén megfigyelhető a vizsgált névanyagban szinte valamennyi olyan változástörténeti alapkategória, amelyet Tóth Valéria változástipológiája (2008) azonosított. Így találkozunk névdifferenciálódással, pl. 1332–7: *Apacha ~ Pacha* > 1373: *Magyarapacha, Tothapacha* (Cs. 2: 98); névintegrálódással, pl. 1427: *Kerestus, Komplos* > 1458: *Kereztheskomlos* (Cs. 1: 300, *Komlós és Komlós(-pataka)* helységek a., FNESz. 1: 773–4, *Komlóskeresztes a.*), 1482: *Naghap(p)athy, Kysapathy* > 1489: *Apathy* (Cs. 3: 28); névcserével, pl. 1428: *Arran ~ Araan* > 1612: *Baratt faluba* (Cs. 2: 733, FNESz. 1: 166, *Barátfalva a.*); jelzői előtaggal való kiegészüléssel, pl. 1808: *Papfalva* > 1913: *Nádaspapfalva* (L. 1: 495, FNESz. 2: 170), 1292–7: *Marok* > 1799: *Püspök Marok* (FNESz. 1: 424, *Erdősmárok a.*); földrajzi köznévi utótaggal való kiegészüléssel, pl. 1897: *Apáti* > 1956: *Apátipusztá* (Cs. 3: 493, Gy. 3: 403); jelzői előtag elmaradásából eredő ellipszissel, pl. 1630: *Szeplak-Apathy* > 1890: *Apáti* (FNESz. 2: 571, Cs. 1: 203); földrajzi köznévi utótag elmaradásából eredő ellipszissel, pl. 1436 k.: *Apáczaegyháza* > 1436: *Apacza* (FNESz. 1: 305, *Csanádapáca a.*, Cs. 1: 648); névelem > névrész cserével, pl. 1491: *Pyspeky* > 1497: *Pyspekfalwa* (FNESz. 2: 680, *Trencsénpiüspöki a.*, FN. 178); névrész > névelem cserével, pl. 1415: *Borothfalua* > 1567: *Barathos* (FNESz. 1: 166, *Barátos a.*); redukcióval, pl. 1446: *Apathy* > 1450 k.: *Apat* (Cs. 2: 189); bővüléssel, pl. 1256: *Puspuk* > 1338: *Pyspiky* (Cs. 2: 786, FNESz. 2: 371, *Pozsonypüspöki a.*), 1544: *Baratffalwa* > 1550: *Baráthokfalwa* (FNESz. 1: 166, *Barátudvar a.*), 1452: *Erseklel* > 1499: *Erseklely* (Cs. 3: 506, *Lél a.*); névelemcserével, pl. 1221: *Popi* > 1260: *Poph*

(FNESz. 2: 316, *Papd* a.); névrészcserevel, pl. 1466: *Apáczakuta* ~ *Apáczaegeyháza* > 1525: *Apáczateleke* (Cs. 1: 648), 1439: *Monohlehota* > 1493: *Barathlehota* (FN. 96), 1808: *Püspöki (Várad-)* > 1882: *Bihar-Püspöki* (L. 1: 544, FNESz. 1: 213); deszemantizációval, pl. 1261: *Pyspyky* > 1415: *Pysky* (Cs. 1: 654); reszemantizációval, pl. 1296–7: *Pochwasara* > 1696: *Papvásár* (Cs. 3: 246, FNESz. 2: 318, *Papvásári-szőlőhegy* a.); transzszemantizációval, pl. 1468: *Apathyda* > 1469: *Apahyda* (Cs. 5: 327–8).

Találkozunk ugyanakkor a helynévváltozási alaptípusok sajátos kombinációival is. Így van példa jelzői előtaggal és földrajzi köznévi utótaggal való együttes kiegészülésre: 1346: *Zentmiclos* > 1376: *Keresztuszentmikloslaka* (Cs. 2: 646); jelzői előtaggal való kiegészüléssel kísért redukcióra: 1481: *Paptheleke* > 1760–2: *Füzes Papterek* (Cs. 1: 584, FNESz. 1: 488); alternatív névformák névrész > névelem cserével kísért összevonására: 1433: *Magasy* al. nom. *Apathfelde* > 1447: *Apathymagasy* (Cs. 2: 773); névrészek felcserélődésére: 1487: *Kereztheskomlos* > 1799: *Komlós Keresztesi* (Cs. 1: 300, *Komlós* helység a., FNESz. 1: 773–4, *Komlóskeresztes* a.); névdifferenciálódással és névelemcserével kísért bővülésre: 1536: *Barathe* > 1894: *Alsó-Barátin, Felső-Barátin* (Cs. 2: 589); névdifferenciálódással kísért földrajzi köznévi utótaggal való kiegészülésre: 1470: *Nywl* > 1897: *Kis-, Nagy- és Káptalan-Nyulfalu* (Cs. 3: 554); településnév > határnév jelentésátértékelődésre a jelzői előtag ellipszis során való elmaradásával kísért földrajzi köznévi utótaggal való kiegészüléssel: 1416: *Barat Pyspeki* > 1886/906. térk.: *Püspöki halom* (Cs. 1: 599, *Püspöki* a., Gy. 1: 656); deszemantizációval kísért földrajzi köznévi utótaggal való kiegészülésre: 1446: *Pysky* > 1719: *Puskihát* (Cs. 1: 654, Gy. 1: 512); valamint alternatív névformák váltakozó jelentkezésére: 1332–7: *Abafaya* ~ *Abbafaya* > 1355: *Apaty*, 1359: *Apathy* > 1364: *Apaty* ~ *Abafaya*, 1380: *Apathy* ~ *Abafa* > 1402: *Apathy* > 1408: *Abafaya* al. nom. *Apathy* > 1411: *Abafaya* > 1412: *Abafalua* > 1414: *Abafaya*, 1430: *Abbafaya*, 1450 k.: *Abafaya*, 1459: *Abafaya*, 1913: *Abafája* (Cs. 5: 691). Ezeknek a változásoknak egy része minden bizonnyal a rendelkezésünkre álló lejegyzett adatok hiányossága következtében ilyen összetett.

3. Az adatbázis felhasználhatósága

Felhasználhatóság tekintetében, a fentiek értelmében, az adatbázis kettős kutatási célt szolgál. Az azonos azonosító számmal ellátott adatsorok esetében lehetőség van arra, hogy lekérdezés segítségével szótári szócikk formájában jelenítsük meg az információkat. Egy-egy ilyen szócikk a következőképpen épül fel: a címszóként álló névforma az esetleges névváltozatokkal, a denotátum fajtájának azonosítása, lokalizáció, történeti névadatok (az év, a betűhív névforma és a forráshely megjelölésével), releváns helytörténeti események, a

denotátum mai elnevezése (amennyiben kideríthető). Az egyes névadatokkal összefüggésben azonosított lexikális, morfológiai, szintaktikai, keletkezés- és változástörténeti jellemzők típusainak adatbázisbeli kódolása pedig lehetővé teszi a névformák nyelvi elemzését. Mivel ilyen típusú lekérdezéseket az egyébként könnyen elérhető és széles körben ismert Access adatbázis-kezelő program meg tud valósítani, ezért informatikai háttérként ezt használtam. Az adatbázis megfelelő alapnak bizonyult egy, az egyház egykori birtokosi szerepkörét tükröző magyar helyneveket korszerű elvek mentén bemutató névtörténeti monográfia szövegének elkészítéséhez.

IV. Az egyház birtokosi szerepkörét tükröző helynévformák nyelvi elemzése

1. Korai ómagyar kor

1.1. Latin és magyar nyelvű helynévformák a korai ómagyar korszakban

A korai ómagyar kor vonatkozásában anyagunkban 186 olyan denotátumot azonosíthatunk, amelyet a korszakban, legalább időlegesen, egyházi birtokosra utaló helynévformával (is) jelöltek. 159 (85,48%) denotátum esetében a kérdéses névformák első lejegyzése magyar nyelvű, míg 27 (14,52%) denotátum kapcsán a megfelelő névformák első alkalommal latin nyelven jelentkeztek. A 27, első előfordulásakor latinul adathozható névvel jelölt denotátum közül 5 esetében magyar elnevezés egyáltalán nem jelentkezik anyagunkban.

A hivatalos írásbeliségben előkerülő latin nyelvű helynévi adatok mögött a mindennapi névhasználatban azonban minden bizonnyal magyar nyelvű névformák húzódtak meg. Egészen kivételesen jelentkezhetett azonos időpontban a két különböző nyelvű névforma, pl. 1086: *Villa Andree episcopi ~ Villa Endree Pyspuky* (Veszprém; Cs. 3: 229).⁶ Ennél gyakoribb, hogy a latin formának megfelelő magyar alak a későbbiekben került elő, pl. 1330/1771: *v(illa) Abbatis* > 1338: *Apathfalva* (Heves; FNESz. 1: 187, *Bélapátfalva* alatt); [1291–1294]: *Abbati*, v. > 1319/1414/XVI.: *Apathi* (Bihar; Gy. 1: 594, Cs. 1: 602). Arra is van példa, hogy a latin forma már a korai, a magyar alak pedig csak a kései ómagyar korból adathozható, pl. 1257>1365 u.: *abb-is* > 1367: *Apaty* al. nom. *Vruzfolu* (Hunyad; Gy. 3: 289; Cs. 5: 119); 1292: *heremiti* > 1377: *Remethe* (Zágráb; FNESz. 2: 407).

⁶ Az illusztratív helynévi adatok felsorolásakor az elsődleges források alapján közlöm a lejegyzés évszámát, a betűhív névformát dőlten szedve, továbbá zárójelben megadom a névforma által jelölt denotátum megyebeli elhelyezkedését a korszak adminisztratív beosztásának megfelelően, valamint jelölöm az adat forrásbeli fellelhetőségének pontos helyét (a forrás rövidítése, a kötet, az oldalszám és, szükség esetén, a címszó segítségével). A denotátum fajtáját csak akkor tüntetem fel, ha az nem település volt. Az elsődleges források azonosítására használt rövidítések feloldását l. a dolgozat végén. A lejegyzési évszám jelölésének módja a forrásokat követi: a másolatban ránk maradt oklevelek esetében az eredeti és a másolati példány keletkezésének évszámát perjel (/); többszörös másolat esetében az első és az utolsó példány keletkezési évszámát kettős perjel (//) választja el; az interpolált okleveleket az évszámok közötti nagyobb jel (>); a hamisított okleveleket az évszám előtti plusz jel (+) azonosítja; a keltezetlen oklevelek feltételezhető keletkezési idejét szögletes zárójelbe ([]) tett évszám mutatja. A bizonytalan olvasatú névformák után kérdőjel (?) áll. A nyelvi változást a nyelvi adatok között megjelenő nagyobb jel (>), a nyelvi alakváltozatokat a tilde (~) jelöli, a szokásos módon.

Más esetekben a latin névforma egyszeri előfordulása, s a helynév magyarul nem jelentkezett. Ilyenkor is feltételezhető azonban a megfelelő magyar névalak használata a korai ómagyar korban, pl. az 1261/1411: *Cruciferorum* (Győr; Gy. 2: 605) latin alak denotátumát a magyar anyanyelvű névhasználók *Keresztes*-ként ismerhették; az 1347: *Rivulus abbatis* latin helynév magyar megfelelője *Apát pataka* lehetett (folyó, Bars; KMHsz. 1: 34). Kivételesnek tekinthető a vegyes nyelvű névforma, amely ugyanakkor igazolja is a mögöttes magyar névalak létezését, pl. az +1015/+1158//1403/PR.: *Scena abbatis* latin név alapján az *Apát-széna* magyar forma következtethető ki (hely, Baranya; KMHsz. 1: 34). Nem lehetünk azonban mindig teljesen bizonyosak a latin alak mögött húzódó magyar névforma szerkezetében, pl. az +1264/[XIV.]: *Abba*, lac. (tó, Baranya; Gy. 1: 297) latin helynévnek megfelelő magyar alakokat *Apát(-i)* ~ *Apát-tó* formában adja meg a „Korai magyar helynévszótár” (1: 27). Az 1326: *Villa Domini Episcopi Nitriensis* latin kifejezés alapján akár a *Püspökúrfalva*, sőt, kevesebb valószínűséggel, a *Nyitrapüspökúrfalva* magyar névalakok is rekonstruálhatóak lennének az ómagyar korra, a későbbiek során ugyanakkor a kérdéses helynév magyarul 1418: *Pyspekfalva* (?), 1720: *Püspök Falva*, sőt 1863: *Püspökfalu* (Nyitra; FNEsz. 2: 385, *Püspökfalu* alatt) formában jelentkezik.

A latin és a magyar névformák viszonya egészen sajátos is lehetett a korszakban. Anyagunkban előfordul, hogy a latin kifejezések mögött a hasonló vonatkozású, tipikusnak tekinthető magyar helynévformák alapján sejthető meg a később jelentkező magyar alak szerkezete, pl. 1252: t. *abb-is S. Martini de Sacro Monte Pannonie* > 1274: *Apati*, t., v. (Pest; Gy. 4: 509); 1288: *in villa cruciferorum de Torda* > 1322: *Kereztes* (Torda; Cs. 5: 714, FNEsz. 1: 719, *Keresztes* alatt). A későbbi magyar helynév szerkezete, szemantikai tartalma azonban a latin formával összehasonlítva mutathat kisebb-nagyobb eltéréseket, pl. 1232: *cruciferorum S. Regis*, v. > [1260 k.]/XV: *Kereztesfelde*, p. (Nyitra; Gy. 4: 406); 1269: *Terra episcopi Nitriensis* > 1439: *Monohlehota*, poss. (Trencsén; FN. 96). Az is megesik, hogy a latin névforma szemantikailag független az egyházi vonatkozású magyar helynévtől, pl. 1255: *Sauli*, t. és 1286: *Andree*, t. > 1286: *Saulfelde!*, *Andreasfelde!* > 1297: *Prepostfelde*, t. (föld, Gömör; Gy. 2: 546). A később megfelelő magyar formában is jelentkező egyházi vonatkozású latin névalak olykor más típusú szemantikai tartalommal bíró helynevet vált fel, pl. 1225: *Boroethnik* > 1280: *Probstroph* > 1329: *villa Praepositi* > 1345: *Prepostfolva* (Szeben; FNEsz. 2: 374–5, *Prépostfalva* alatt).

Arra is akad néhány példa anyagunkban, hogy a latin névforma későbbi lejegyzésű, mint a neki megfelelő magyar alak, pl. +1263/1324/1580: *Apathida*, p., v. ... *Apathyda*, v. > 1280/1717: *Pons Abbatis* (Kolozs; Gy. 3: 342, 5: 327–8). Más esetekben a latin névformák a magyar alakokkal összevetve nemcsak későbbi lejegyzésűek, hanem eltérő szerkezetűek is, pl. 1253: *Apatj*, t. > 1335: p-

um *maioris et minoris Apati* (Bars; Gy. 1: 425, KMHsz. 1: 155, 195); 1291: *Buda* > 1339: *Buda Episcopi* (Heves; Cs. 1: 59).

Latin lejegyzésű névalakokkal, illetve magyar helynévformák latin nyelvű visszaadásával jellemzően csak a korai ómagyar korban találkozunk, a kései ómagyar kortól kezdve a latin helynevek hiányoznak anyagunkból. A fentiek alapján a hivatalos írásbeliségben jelentkező latin nyelvű névformákat a továbbiakban nem különítjük el a korszakban magyar nyelven lejegyzett névalakoktól, hanem a latin kifejezések alapján rekonstruálható magyar formában vesszük őket figyelembe az elemzés során.

1.2. Denotátumfajták, földrajzi megoszlás a korai ómagyar korban

Korai ómagyar kori anyagunkban az egyházi birtokosra utaló helynévformával (is) jelölt 186 denotátum többségében település (145 példa), de földet (8 példa), helyet (8 példa), erdőt (6 példa), tavat (3 példa), vízfolyást (2 példa), szőlőst (2 példa), völgyet (2 példa), folyót (2 példa), hegyet (2 példa), dombot (2 példa), továbbá egy-egy halmot, berket, gyümölcsöst és halászhelyet is találunk az így elnevezett objektumok között.

A denotátumok földrajzi elhelyezkedése a nagyobb területek vonatkozásában meglepően egységes képet mutatott a korszakban: a legtöbb objektum a Dunántúlon (59 példa), az ország északi részén (51 példa) és az Alföldön (51 példa) helyezkedett el; s kevesebb denotátumra van adatunk Erdélyből (25 példa). Mind a Dunántúlon, mind pedig az Alföldön a déli megyékben jóval több, a vizsgált típushoz tartozó névformával jelölt objektum volt található, mint az északi megyékben. A névtípus jelentkezésére a legtöbb példa a korai ómagyar korból Baranya (17 példa), Bihar (15 példa) és Heves (12 példa) megyék területéről való.⁷

1.3. A korai ómagyar helynevekben jelentkező egyházi birtokosok azonosítása

A 186 denotátum közül 114 (61,3%) esetében az egyházi birtokost forrásaink azonosítják. Az ismert egyházi tulajdonos az esetek mintegy harmadában a világi egyházszervezet egyik intézménye, illetve annak vezetője volt: az egri püspökség 9; az esztergomi érsekség, a nagyváradi püspökség, a nyitrai

⁷ Vármegyei megoszlásban: Baranya 17; Bihar 15; Heves 12; Gömör 9; Kolozs 8; Borsod, Nyitra 7; Abaúj, Bodrog, Doboka, Győr 5; Bereg, Fejér, Hont, Nógrád, Somogy, Temes, Trencsén, Vas, Veszprém, Zala 4; Bars, Komárom, Kükküllő, Pest, Szabolcs, Tolna 3; Arad, Csongrád, Erdélyi Fehér, Hunyad, Krassó, Moson, Pilis, Pozsony, Sopron, Szatmár, Valkó 2; Bács, Békés, Csanád, Esztergom, Keve, Liptó, Szepes, Szerém, Torda, Zágráb, Zaránd 1 példa.

püspökség 4; a jászói prépostság, az óbudai prépostság, a pécsi püspökség, a váci püspökség 2; a bácsi káptalan, az egri káptalan, az erdélyi püspökség, a fehérvári káptalan, az ittebei prépostság, a nagyszebeni prépostság, a pécsi káptalan pedig egy-egy, a vizsgált típushoz tartozó névformával azonosított denotátummal bírt. Egyházi intézmények hivatalnokai csak kivételesen kerülnek elő birtokosként forrásainkban: az esztergomi érsekség dézsmaszedői például egy település (1286/1412: *Desmasteluk*, Gömör; Gy. 2: 494) és egy hely (1338: *Dezmasweulgzada*, Gömör; Gy. 2: 494) tulajdonosai voltak a korszakban.

Az esetek felében a jelölt objektum királyi vagy magánalapítású apátság, monostor, illetve apácakolostor birtokában volt: a tihanyi apátság és a zobori apátság 5; a kolozsmonostori apátság 4; a pannonhalmi apátság 3; a béhlármokúti apátság, a heiligenkreuzi apátság, a pécsváradi apátság, a somlónásárhelyi apácakolostor, a zselicszentjakabi apátság 2; az abasári monostor, az ábr(ah)ámi monostor, az adorjánpusztai apátság, a bátai apátság, a borsmonostori apátság, a bozói monostor, a bulcsi apátság, a csanádi apátság, a garamszentbenedeki apátság, a jásti apátság, a jeruzsálemi Szent Theodorus lavra, a kerci monostor, a körüi monostor, a Margit-szigeti apácák, a lébenyi apátság, a monostori monostor, a monostorszegi apátság, a pélmonostori monostor, a pornói apátság, a sárvármonostori monostor, a szakalmonostori apátság, a szekszárdi apátság, a szentjobbi apátság, a szentléleki monostor, a szeri monostor, a tordai apátság, a zalavári apátság, a zebegényi monostor pedig egy-egy megfelelő névformával azonosított denotátum birtokosa volt.

Néhány esetben lovagrendet jelölnek meg a források korai ómagyar korszakbeli tulajdonosként: a győri johanniták egy település: 1261/1411: *Cruciferorum* (Győr; Gy. 2: 605); a jeruzsálemi ispotályos keresztesek két objektum, pl. 1289/1291: *Kerestus* (Baranya; Gy. 1: 325, Cs. 2: 496); az esztergom-szentkirályi Szent István Lovagrend két település: pl. 1307/17. sz.: *Dieles ~ Keresztessy ~ Keresztessi* (Hont; Gy. 3: 207, 195, *Gálosi* alatt) birtokosaként kerül elének az áttekintett iratokban.

Adataink szerint nem lehetett ritka a korszakban az egyházhoz kötődő közös tulajdon sem: egy-egy település kapcsán az egri püspökség és az egri káptalan, a kolozsmonostori apátság és a kolozsvári domonkosok, a pannonhalmi és a bakonybéli apátság, a pannonhalmi apátság és a székesfehérvári prépostság, a pannonhalmi és a zselicszentjakabi apátság, a pápoci premontrei prépostság és a pápoci (ágostonos) pálos kolstor közösen jelenik meg tulajdonosként a forrásokban; két település pedig a nagyváradi püspökség és a nagyváradi káptalan közös birtoka volt.

Néhány alkalommal arra is találunk példát, hogy az egyházi tulajdonos megváltozott a korszak során. A Hunyad megyei 1276: *Pyspuki* (Gy. 3: 298, Cs. 5: 125) előbb az erdélyi püspökségé, majd a káptalané volt; az +1263/1324/1580: *Leske ~ Apathaasa ~ Apathoasa* (Kolozs; Gy. 3: 362, Cs. 5: 373–374) nevű erdőbirtok előbb a kolozsmonostori apátság, majd az erdélyi

püspökség tulajdonában állt; egy 1261/1271: *Apati* (Borsod; Gy. 1: 752) nevű település a százdi apátságtól az egri püspökség birtokába került; egy másik 1337: *Appati* (Bodrog; DHA. 291, Gy. 1: 706) nevű helység a tihanyi apátság tulajdonából a bátai apátság birtokává lett; [+1235]/1350/1404: *S. Laurency de Wkur* (Baranya; Gy. 1: 389, FNESz. 1: 719, *Keresztespuszta* alatt)⁸ település pedig 1312 előtt a templomos keresztes lovagoké, utána az ispotályos (johannita) kereszteseké volt.

Az egyházi tulajdonos megváltozása és az egyházi közös birtoklás összefonódva is jelentkezhetett egy-egy helység korszakbeli történetében. A bihari 1332–1337: *Kereztes* (Gy. 1: 632) települést 1214-ben a váci püspök adta a leleszi prépostságnak, majd 1284 és 1290 között a nagyváradi székesegyház Szent Kereszt oltára mestere és a nagyváradi káptalan közösen bírta a helységet (Györffy 1: 632–3); a Győr megyei 1211: *Barath* (Gy. 2: 581, Cs. 3: 545) település egyes részeit korábban a mórachidai és a turóci prépostság, a győri káptalan és a pannonhalmi apátság, majd a győri káptalan és a csornai prépostság birtokolta. Egy esetben az egyházi birtokost bizonytalannak ítélik a források: a Vas megyei 1328: *Apaty* (Cs. 2: 733) helység vagy a jáki, vagy a pornói apátság tulajdona volt (FNESz. 1: 508, *Gencsapáti* alatt).

Általánosságban elmondhatjuk, hogy az egyházi birtokosra való utalás a korai ómagyar kori helynevekben több különböző denotátumfajta kapcsán is előkerült. Az egyes így jelölt denotátumok a korszak legalább egy részében vagy a világi egyházszervezet egy intézménye, illetve annak vezetője tulajdonában voltak, vagy pedig a szerzetesrendek egyikének (főként a bencés, ciszterci, premontrai, domonkos, pálos rendeknek), illetve bizonyos lovagrendeknek a birtokát képezték.

1.4. A korai ómagyar helynévformák időbeli megoszlása

Az adatbázisban a korai ómagyar kor vonatkozásában jelentkező 186 denotátumot a felhasznált forrásokban összesen 452 névforma jelöli. A névformák első lejegyzésének időbeli megoszlását a korszakot 50 esztendőnyi periódusokra bontva az alábbi táblázat szemlélteti:

Időrend	Névformák száma
1000–1050	1 (0,54%)
1051–1100	6 (3,23%)

⁸ A keresztesek emlékét a későbbiek során az 1892: *Keresztes psz.* (Gy. 1: 389) névforma is fenntartotta, amely a 20. század végén egy Szentlőrinchez tartozó lakott helyet jelölt (FNESz. 1: 719, *Keresztespuszta* alatt).

1101–1150	1 (0,54%)
1151–1200	2 (1,07%)
1201–1250	20 (10,75%)
1251–1300	72 (38,71%)
1301–1350	80 (43,01%)
Nem meghatározott	4 (2,15%)
Összesen:	452 (100%)

1. táblázat: A korai ómagyar helynévformák időbeli megoszlása

A táblázatból kitűnik, hogy az egyházi birtokosra utaló névformák fokozatosan egyre népszerűbbé váltak a korai ómagyar korszak folyamán; a nevek mintegy 80%-a az 1251 és 1350 közötti időszakban jelentkezett először a történeti iratokban.

1.5. A korai ómagyar helynévformák szerkezeti felépítése

A 452 korai ómagyar névforma denotátumok közti megoszlása kapcsán elmondható, hogy 94 objektumnak egyetlen neve adatolható forrásainkból, míg 92 objektum esetében két vagy több névforma jelentkezik a korszakban. A denotátumok és az azokat jelölő névformák száma közötti összefüggéseket az alábbi táblázat szemlélteti:

Névformák száma	Denotátumok száma
1 névforma	94 (50,54%)
2 névforma	35 (18,82%)
3 névforma	28 (15,05%)
4 névforma	7 (3,76%)
5 névforma	10 (5,38%)
6 névforma	2 (1,07%)
7 névforma	0 (0 %)
8 névforma	2 (1,07%)
9 névforma	0 (0%)
10 névforma	1 (0,54%)
10-nél több névforma	7 (3,76%)
Összesen:	186 (99,99%)

2. táblázat: A denotátumokat jelölő névformák száma a korai ómagyar korban

A korai ómagyar kor vonatkozásában tehát a denotátumok felét egyetlen névforma azonosítja adatbázisunkban. A denotátumok közel ötödét két névalak jelöli; s közel ennyi olyan denotátum is van, amelyet három vagy négy névforma azonosít. A denotátumok közel tizedét öt és tíz közötti névalak jelöli, míg a legjobban adatolt denotátumokra akár tíznél több névforma is vonatkozhat forrásainkban.

A vizsgált 452 korai ómagyar helynévforma lexikális jellemzői kapcsán megfigyelhető, hogy a legtöbb névalak az *apát* (109 példa), pl. 1338: *Apathfalva* (Borsod; Cs. 1: 168) lexémát tartalmazza. Gyakran kerül elő a *püspök* (62 példa), pl. 1261/1271: *Tizapispuky* (Heves; Gy. 3: 127) és a *pap* (54 példa), pl. 1289: *Popteluky* (föld, Erdélyi Fehér; Gy. 2: 200) lexéma is a névformákban. Több esetben szerepel a *barát* (28 példa), pl. 1323: *Barathynarag* (Borsod; Gy. 1: 793); a *monostor* (28 példa), pl. 1332–5/PR.: *Monustur* (Baranya; Gy. 1: 343); a *keresztes* (16 példa), pl. 1261/1271: *Kerezhthusfeulde* (Heves; Gy. 3: 108); a *remete* (13 példa), pl. 1348: *Remetheweulge* (erdő, Kolozs; Cs. 5: 399, *Sármás* alatt) lexéma is a névalakokban. Kevesebb példánk van az *apáca* (8 példa), pl. +1278: *Apachazakalus* (Komárom; Gy. 3: 451); a *dézmás* (6 példa), pl. 1261/1271: *Dezmaszykzou* (Heves; Gy. 3: 136); a *prépost* (5 példa), pl. 1297: *Prepostfelde* (föld, Gömör; Gy. 2: 546); a *monoh* (5 példa), pl. 1332–7: *Monachy ~ Monoy ~ Monohy* (Baranya; Cs. 2: 508) lexémákat magukban foglaló névformákra.

Néhány esetben került be a *dusnok* (2 példa), pl. 1235/1416: *Dusnik Lybyn* (Komárom; Gy. 3: 413); a *harangozó* (2 példa), pl. 1332–7/Pp. Reg.: *Harengozen ~ Haranguzen ~ Haronkozow* (Heves; Gy. 3: 89); a birtokos intézményt helynéven keresztül azonosító *Jást* (2 példa), pl. 1268: *Jasty* (föld, Esztergom; Gy. 2: 293) lexéma a névalakba. Egy-egy alkalommal kerül elének a *presbiter*, pl. é. n.: *Presbiter-hegy* (hegy, Csongrád; Gy. 1: 893, *Csany* alatt) és a *dékán*, pl. 1272/1419: *Dekan Gemulshe* (gyümölcsös, Abaúj; Gy. 1: 64) lexéma a névformákban.

Az egyházi birtokosra utaló lexémák többsége tehát egyházi hivatalnokokat jelöl. Néhány esetben egyházi szolgálónépek megnevezésével találkozunk. Arra is van példa, hogy a lexéma a birtokos intézményt, illetve, helynév segítségével, annak székhelyét jelöli meg. 110 névforma nem tartalmaz ugyan egyházi birtokosra utaló lexémát, de az általuk jelölt denotátumoknak korábban vagy a későbbiek során volt olyan megnevezése (is), amely ilyen jellegű lexémát foglalt magában.

A felsorolt lexémák 198 esetben (43,81%) egyrészes névformaként, illetve annak elemeként kerülnek elének; kétrészes névformák alaprészeként, illetve annak elemeként szerepelnek 35 példában (7,74%), kétrészes névformák bővítményrészeként, illetve annak elemeként jelentkezik 109 alkalommal (24,11%). Utóbbi névformák esetében alaprészként 94 példában földrajzi

köznevet, 15 példában pedig helynevet találunk. 110 névforma (24,34%) nem tartalmaz egyházi birtokosra utaló lexémát (l. fent).

Morfológiai, illetve szintagmatikai szempontból az egyrészes helynevek közül 148 (32,74%) helynévképzővel ellátott, 50 (11,06%) pedig pusztá (helynévképzőt nem tartalmazó) köznévi névforma. A kétrészes helynevek között 98 (21,68%) jelölt, 34 (7,52%) jelöletlen birtokos jelzős szerkezettel, továbbá 12 (2,65%) minőségjelzős szerkezettel találkozunk. A 110 egyházi birtokosra utaló lexémát nem tartalmazó helynév (24,34%) alakszerkezete vizsgálatunk központi témája szempontjából figyelmen kívül hagyható.

Az egyrészes, helynévképzőt tartalmazó névformákban jelentkező leggyakoribb formáns a birtokjellel azonos töről fakadó *-i* szuffixum (Tóth 2008: 184; Bényei 2012: 74). Anyagunkban ez az *apát*, *barát*, *Jást*, *keresztes*, *monoh*, *pap* és *püspök* lexémákhoz kapcsolódva alkothat helynevet: pl. 1258: *Apaty* (Győr; Gy. 2: 638); 1263: *Barathy ~ Zenth Iwan* (Somogy; Cs. 2: 589); 1268: *Jasty* (föld, Esztergom; Gy. 2: 293); 1307/17. sz.: *Keresztessy ~ Keresztessi ~ Dieles* (Hont; Gy. 3: 207, 195, *Gálosi* alatt); 1332–1337: *Monachy ~ Monoy ~ Monohy* (Baranya; Cs. 2: 508); 1211: *Popi* (Bodrog; Gy. 1: 726); 1276: *Pyspuki* (Hunyad; Gy. 3: 298, Cs. 5: 125). A *pap* lexémához a *-d* (vagy korábbi változata, a *-di*) szuffixum is kapcsolódhatott helynévképző funkcióban, pl. 1280: *Popd* (Tolna; Cs. 3: 445); 1349: *Popdi* (Temes; Cs. 2: 56). A korábban a hely valamivel való ellátottságát kifejező *-d ~ -di* képző eredeti szemantikai tartalmát elveszítve vált helynévképzővé.

Anyagunk tanúsága szerint az egyházi birtokosra utaló pusztá köznév önmagában is válhatott egyrészes helynévvé. A korai ómagyar korban az *apáca*, *barát*, *dusnok*, *harangozó*, *keresztes*, *monostor*, *pap*, *püspök* és *remete* lexémák bizonyosan viselkedhettek így, pl. 1333–1335: *Apacha ~ Apatha* (Arad; Gy. 1: 170, Cs. 1: 766); 1274>1340: *Barath* (Csanád; Gy. 1: 847); [1193–1196]>1216 és 1218: *Dussunc* [i.e. *Dussnuc*] (Fejér; Gy. 2: 423); 1332–1337: *Haronkozow ~ Harengozen ~ Haranguzen* (Heves; Gy. 3: 89); 1289/1291: *Kerestus* (Baranya; Gy. 1: 325, Cs. 2: 496); 1332–1335: *Monustur* (Baranya; Gy. 1: 343); 1272–1290: *Pop* (Szabolcs; Cs. 1: 523, FNESz. 2: 315); 1256: *Puspuk* (Pozsony; Cs. 2: 786, FNESz. 2: 371, *Pozsonypüspöki* alatt); 1255: *Remethe* (Abaúj; Cs. 1: 265, FNESz. 2: 569, *Szepesremete* alatt). Érdekesség, hogy a múltban az *apát* és a *barát* lexémák különösen gyakran fordulhattak elő az *úr* megszólítással, amely, úgy tűnik, oly mértékben vált az ezen címekkel bíró egyházi személyek azonosításának részévé, hogy a szó az egyházi birtokosra utaló egyrészes helynevek elemeként is előkerül, pl. 1093: *Apathur* (Zala; Cs. 3: 29); 1332–1335: *Baratur* (Baranya; Gy. 1: 281, Cs. 2: 471).

Adataink szerint a jelölt birtokos jelzős szerkezetű kétrészes névformák felépítésében a korszakban az *apáca*, *apát*, *dékán*, *dézsomás*, *keresztes*, *monostor*, *pap*, *prépost* és a *remete* lexémák vettek részt. A jelölt birtokos jelzős szerkezetű kétrészes névformák többsége egy (egykori) egyházi birtokosra utaló

bővítményrészből és egy, a jelölt denotátum fajtáját azonosító földrajzi köznévi alaprészből áll, pl. 1326: *Apathharazta* (erdő, Kolozs; Gy. 3: 380); 1272/1419: *Dekan Gemulshe* (gyümölcsös, Abaúj; Gy. 1: 64); 1336: *Dezmasteluke* (Gömör; Gy. 2: 494); 1261/1271: *Kerezthusfeulde* (Heves; Gy. 3: 108); 1282: *Kenazmunustura* (Bodrog; FNESz. 2: 156, *Monostorszeg* alatt); 1230/1349: *Popteleke* (Doboka; Gy. 2: 84); +1294/1471: *Praepostpataka* ~ *Praepostpataka* (folyó, Gömör; Gy. 2: 507); 1341: *Remeteerezteueny* (erdő, Baranya; Gy. 1: 317). Néhány esetben az (egykori) egyházi birtokosra utaló bővítményrészt helynévi alaprész követi, pl. 1270: *Appachasomlya* (Veszprém; Cs. 3: 215, *Vásárhely* alatt). Kivételesen az is előfordulhat, hogy a fenti lexémák egyike összetett bővítményrész elemeként jelentkezik a névalakban, pl. 1338: *Dezmasweulgzada* (hely, Gömör; Gy. 2: 494).

A jelöletlen birtokos jelzős szerkezetű kétrészes korai ómagyar névformák az *apáca*, *apát*, *barát*, *dézmás*, *dusnok*, *keresztes*, *pap*, *püspök* és *remete* lexémák egyikét tartalmazzák. A jelölt birtokos jelzős szerkezetű névformákhoz hasonlóan a jelöletlen birtokos jelzős szerkezetű kétrészes névalakok is jellemzően egy, az (egykori) egyházi birtokosra utaló bővítményrészből és egy, a jelölt denotátum fajtáját azonosító földrajzi köznévi alaprészből épülnek fel, pl. [+1235]/1350/1404: *Apatjwelgh* (völgy, Baranya; Gy. 1: 285); 1275: *Bratiberuk!* (berek, Heves; Gy. 3: 86); 1286/1412: *Desmasteluk* (Gömör; Gy. 2: 494); 1329: *Kereztuserdeu* (erdő, Doboka; Gy. 2: 71); [1269]: *Popmal* (szőlős, Pilis; Gy. 4: 634); [1269]: *Pyspukmal* (szőlős, Pilis; Gy. 4: 634); 1295/1296: *Remetehyg* (hegy, Liptó; Gy. 4: 67). Az (egykori) egyházi birtokosra utaló bővítményrészt ezúttal is követheti helynévi alaprész, pl. 1267/1297: *Apachasumlo* (Veszprém; FNESz. 2: 483–484, *Somlónásárhely* alatt); 1235/1416: *Dusnik Lybyn* (Komárom; Gy. 3: 413).

A korszak minőségjelzős kétrészes névformáiban a *dézmás*, *monoh*, *monostor*, *pap* és a *püspök* lexémák jelentkeznek. Ezekben a névalakokban földrajzi köznév alaprészként ritkán fordul elő, pl. 1349: *Monusturalyafalu* (Nyitra; Gy. 4: 491). A legtöbb ilyen szerkezetű névformában helynévi alaprésszel találkozunk. Az (egykori) egyházi birtokosra utaló lexémák ezekben a névalakokban többnyire a helynévképzővel ellátott, illetve összetett helynévi alaprész elemeként vannak jelen, pl. 1330/1477: *Bekaspab[d]* (Baranya; Gy. 1: 355); 1261/1271: *Gunguspispuki* (Heves; Gy. 3: 127, FNESz. 1: 547); 1345: *Olsomunuhuduor* ~ *Olsomunuhuduor* (Moson; Gy. 4: 158, Cs. 3: 683, FNESz. 1: 166, *Barátudvar* alatt); de megjelenhetnek a bővítményrész szerepében is, pl. 1261/1271: *Dezmaszykzou* (Heves; Gy. 3: 136).

A helynévi alaprésszel bíró kétrészes névformák esetében – a jelölt és jelöletlen birtokos jelzős, továbbá a minőségjelzős szerkezetű névalakoknál egyaránt – a bővítményrész a megkülönböztető jelző szerepét tölti be. Az alábbiakban külön jellemezzük azokat a névformákat, amelyekben az (egykori)

egyházi birtokosra való utalás az alaprészben, illetve azokat a névalakokat, amelyekben ez a jelentéstartalom a bővítményrészben fejeződik ki.

A korai ómagyar korban a 186 megfelelő névformával (is) jelölt denotátum közül 21 viselt legalább egy ideig megkülönböztető jelzőt tartalmazó névalakot.⁹ Azok a differenciált névformák, amelyek esetében az alaprész utal az (egykori) egyházi birtokosra, az *apát*, *monoh*, *pap* és *püspök* lexémák egyikét foglalják magukban. A bővítményrész, amely ezekben a névalakokban szerkezetileg minőségjelzői szerepet tölt be, vonatkozhat a jelölt település méretére (pl. 1335: *maioris et minoris Apati*, Bars; Gy. 1: 425); viszonyított helyzetére (pl. 1345: *Olsomunuhuduor ~ Olsoumunuhuduor*, Moson; Gy. 4: 158, Cs. 3: 683, FNSz. 1: 166, *Barátudvar* alatt); a tájra (pl. 1261/1271: *Mezeupispuky*, mezősegi táj, Borsod; Gy. 1: 801); az (egykori) állatvilágra (pl. 1330/1477: *Bekaspab[d]*, Baranya; Gy. 1: 355); az (egykori) tulajdonosra (pl. 1319: *Keralpopa*, Bereg; Gy. 1: 546); közeli vízfolyásra (pl. 1261/1271: *Tizapispuky*, Heves; Gy. 3: 127); egy ismert közeli tereptárgyra (pl. 1261/1271: *Zurdukpispuky*, a Szurdok-völgy közelében, Heves; Gy. 3: 127); vagy a hely valamely egyéb tulajdonságára (pl. 1341: *Thelukbarath*, Győr; Gy. 2: 581).

Azok a differenciált névformák, amelyek esetében a bővítményrész (azaz a megkülönböztető jelző) utal az (egykori) egyházi birtokosra, az *apáca*, *apát*, *barát*, *dézmás*, *dusnok* és *püspök* lexémák egyikét tartalmazzák. Ezek a lexémák megkülönböztető névrészként értelemszerűen a hely (egykori) birtokosát jelölik a névformákban. Példaként idézhetjük az +1278: *Apachazakalus* (a Margit-szigeti domonkos rendi apácák tulajdona volt, Komárom; Gy. 3: 451); az 1342: *Apathynukatheteus* (egy, talán a viselt hivatala után *Apát*-nak nevezett személy unokájáé lehetett,¹⁰ Vas; Cs. 2: 805); az 1323: *Barathynarag* (az egri püspökség birtokában volt, Borsod; Gy. 1: 793); az 1261/1271: *Dezmaszykzou* (szintén az egri püspökségé volt, Heves; Gy. 3: 136); az 1339: *Buda Episcopi* (valamely püspökség tulajdona lehetett, Heves; Cs. 1: 59) névalakokat. Némiképp kivételesnek tekinthető az 1235/1416: *Dusnik Lybyn* (Komárom; Gy. 3: 413) névforma, amelyben a megkülönböztető névrész a település lakosságának foglalkozására utal (akik, ugyanakkor, egyházi szolgáltató népekként az egyház tulajdonában voltak; vö. Solymosi 1997). E névformák alaprésze, amely eredetileg önálló településnévként funkcionált, utalhat az egykori világi birtokosra (pl. +1278: *Apachazakalus*, vö. *Szakállas*, régi magyar személynév, Komárom; Gy. 3: 451); a növényzetre (pl. 1323: *Barathynarag*, vö. m. *nyár* fanév, Borsod; Gy. 1: 793); a közeli vízfolyásra (pl.

⁹ Itt jegyezhetjük meg, hogy az azonos helynevek (főként az azonos településnevek) egyénítő jelzők segítségével történő megkülönböztetése, bár a kezdetek a középkorra vezethetők vissza, a 19. században vált a magyar helynévadási gyakorlat egyik jellegzetes jegyév (a részleteket l. Bölcskei 2010).

¹⁰ A papi nőtlenség Magyarországon csak a 13. század első felében vált kötelezővé (Mályusz 2007: 31).

1261/1271: *Dezmaszykzou*, vö. közeli *Szikszó-patak*, Heves; Gy. 3: 136); egy közeli földrajzi objektumra (pl. 1251/1263/1398: *Barathy Sokorow*, vö. a közeli *Sokoró* dombvonulat, Győr; Gy. 2: 623).

A 186 denotátumot jelölő korai ómagyar névformák első feljegyzésükkor, szerkezeti és jelentésbeli tulajdonságaik alapján, négy keletkezéstörténeti típus sajátosságait mutatják (a keletkezéstörténeti típusokhoz l. Hoffmann 2007: 79–162). A legtöbb névforma szintagmatikus szerkesztéssel jött létre, birtokos jelzős és minőségjelzős szerkezetekből (83 példa, 44,62%), pl. 1338: *Apathfalva* (Borsod; Cs. 1: 168); 1330/1477: *Bekaspab[d]* (Baranya; Gy. 1: 355). Sok névforma keletkezett morfológiai szerkesztéssel, helynévképző segítségével (71 példa, 38,17%), pl. 1308: *Popi* (Szerém; Cs. 2: 250); 1280: *Popd* (Tolna; Cs. 3: 445). A jelentésbeli névalkotással keletkezett névformák a korszakban a személy és a tulajdonául szolgáló hely kapcsolata alapján metonimikus névadással jöttek létre (30 példa, 16,13%), pl. 1274>1340: *Barath* (Csanád; Gy. 1: 847); 1323: *Remethe* (Krassó; Cs. 2: 106, FNEsz. 2: 357, *Pogányosremete* alatt). A kevés szerkezeti változással alakult névforma deetimologizáció során keletkezett (2 példa, 1,08%), pl. 1339: *Pysky* (egy korábbi feltételezhető **Pispiky* 'püspöké' formából egyszerejtéssel, Bodrog; Gy. 1: 726).

A vizsgált névformák közül sok különféle változásokon esett át az első feljegyzés után. A változás érinthette a név hangalakját. Adataink között találunk példát a magánhangzó delabializációjára, pl. 1256: *Puspuk* > 1338: *Pyspiky* (ü > i, Pozsony; FNEsz. 2: 371, *Pozsonypüspöki* alatt); nyíltabbá válására, pl. +1263/1324/1580: *Colusmonustura* > 1283/1414/1568: *Clusmonosthóra* (u > o, Kolozs; Gy. 3: 353); 1243: *Popi* > 1332–1335: *Papy* (o > a, Abaúj; Gy. 1: 128–129). Van példa továbbá két magánhangzó közé ékelődő hiátustöltő mássalhangzó jelentkezésére, pl. [+1077–1095]>+1158//1403: *Apattoa* > [+1077–1095]/+1158//15. sz.: *Apathaua* ~ *Apat-thaua* (Ø > β ~ v, hely, Baranya; Gy. 1: 371); valamint arra is, hogy a névforma elején található mássalhangzó-torlódást ejtéskönnyítő magánhangzó bontja fel, pl. 1266/1270/1499: *Brath* > 1269: *Baraty* (Ø > a, Győr; Gy. 2: 581, Cs. 3: 545).

A vizsgált névformák szerkezetét és szemantikai tartalmát érintő változások több kisebb kategóriába sorolhatók. Találkozunk helynévképző hozzáadásával, cseréjével és elmaradásával a változások között, pl. 1261/1350: *Pop* > 1284: *Popy* (Ø > -i, Bereg; Gy. 1: 546); 1221: *Popi* > 1260: *Popth* (-i > -d, Pest; FNEsz. 2: 316, *Papd* alatt); 1322/1514: *Barathy* > 1339: *Barath* (-i > Ø, Győr; Gy. 2: 581, Cs. 3: 545). Máskor a változás nem helynévképzőt, hanem az egyes szám harmadik személyű birtokos személyjelet érinti. Ennek megjelenése a névforma végén jelöletlen birtokos jelzős szerkezetből jelölt birtokos jelzős szerkezetet hoz létre, pl. 1267/1297: *Apachasumlo* > 1270: *Appachasomlya* (Ø > -(j)a, Veszprém; FNEsz. 2: 483–484, *Somlóvásárhely* alatt, Cs. 3: 215, *Vásárhely* alatt).

Egy földrajzi köznévi névrész megjelenése vagy elmaradása egyrészes névformából kétrészeset, illetve fordítva, kétrészes névformából egyrészeset alakít ki, pl. 1299: *Klus* > 1301/1390: *Clusmonustra* (\emptyset > -monostora, Kolozs; Gy. 3: 353); 1330>1409: *Penthelemonostra* > 1350>1409: *Penthele* (-monostora > \emptyset , Fejér; Gy. 2: 400). Más esetekben a bővítményrész cseréje a névforma szemantikai tartalmának, típusának módosulását vonja maga után, pl. 1292/1358: *Saulfelde*, 1297: *Prepostfelde* > 1341/1358: *Saul et Endrefelde* (*Prépost*-, a jászói prépostság birtoka volt > *Endre*-, személynév, föld, Gömör; Gy. 2: 546). A megkülönböztető névrész megjelenése, cseréje vagy eltűnése szerkezeti vagy a szemantikai tartalmat érintő változást eredményez a névformákban, pl. 1319: *Popt* > 1330/1477: *Bekaspab[d]* (\emptyset > *Békás*-, állatvilágra utaló jelző, Baranya; Gy. 1: 355, Cs. 2: 514–515); [1276 k.]: *Zolonta Zakalus* > +1278: *Apachazakalus* (*Szalonta*-, személynév > *Apáca*-, a Margitszigeti apácák birtoka volt, Komárom; Gy. 3: 451); 1261/1271: *Gunguspispuki* > 1301: *Pyspuky* (*Gyöngyös*-, folyónév > \emptyset , Heves; Gy. 3: 127, FNEsz. 1: 547). Egy adat esetében névelem cserélődik névrészre a változás során, pl. 1093: *Apathur* > 1327: *Apathlaka* (-úr > -laka, Zala; Cs. 3: 29).

A szemantikai tartalom jelentkezése, cseréje és eltűnése a névformákban szintén jól illusztrálható anyagunkból, pl. 1211: *Poposca* > 1314: *Popsuka* (\emptyset > -soka 'falva', Zala; Cs. 3: 92);¹¹ [+1077–1095]>+1158//1403: *Apatkuzhyda* > [+1077–1095]/+1158//17. sz.: *Apakoshida* (*Apát*-, a pécsváradi apátságé volt > *Apa*-, személynév, hely, Baranya; Gy. 1: 340); 1341: *Pispiky* > 1342–1382: *Pysky* (egyszerezítés, Hunyad; Gy. 3: 298, Cs. 5: 125, FNEsz. 2: 352). Alternatív névformák megjelenése és azok elmaradása gyakori a vizsgált névanyagban, pl. 1284: *Popy* > 1311: *Papi* ~ *Papifalu* (Bereg; Gy. 1: 546, Cs. 1: 418); 1234–1270: *Hegmogus* ~ *Apati* > 1349: *Apati* (Veszprém; Cs. 3: 59); 1336: *Geus* ~ *Pyspuky* > 1338: *Geus* (Bihar; Gy. 1: 620). Névcsere eredményeként az (egykori) egyházi birtoklásra utaló névforma jelentkezhetett vagy elmaradhatott a korai ómagyar korban, pl. 1246/1383: *Hatuan* > 1294: *Puspuky* (az esztergomi érsek faluja volt, Nógrád; Gy. 4: 287); 1290/1413: *Apathwlge* > 1347: *Iclod* (a kerci monostor birtoka volt, Küküllő; Gy. 3: 554, 3: 558, *Pánád* alatt).

Adataink tanúsága szerint ezek az egyszerű változások a múltban időnként egymással kombinálódva, összetett változások formájában jelentkeztek az azonos denotátumot jelölő, egymáshoz legközelebb eső években feljegyzett névformák viszonylatában, pl. a 1336: *Dezmasteluke* > 1338: *Dezmasteluk* ~ *Dezmasfelde* változás során az egyes szám harmadik személyű birtokos személyjel eltűnését a névformában egy, a földrajzi köznévi névrész cseréjével keletkezett, jelölt birtokos jelzős szerkezetű alternatív névalak megjelenése kísérte (Gömör; Gy. 2: 494). Az egyes egyszerű változások követhették is

¹¹ A példa megtévesztő is lehet, mivel a *Poposca* névforma talán csak írásbeli tévesztés a *Popsoca* névalak helyett.

egymást időben, változási sort hozva létre, pl. a 1276: *Zolunthazakalas* > +1278: *Apachazakalus* > 1283: *Zakalus* változás során a megkülönböztető névrész előbb megváltozott, majd elmaradt (Komárom; Gy. 3: 451).¹²

2. Kései ómagyar kor

Anyagunkban összesen 277 olyan denotátum kerül elő, amelyet egyházi birtokosra utaló névforma (is) jelölt a kései ómagyar kor legalább egy része során. A korai és a kései ómagyar kor vizsgált névformáinak összevetése során érdemes figyelni a kései ómagyar kori hiányokra is: adatbázisunkban 101 denotátum esetében azt tapasztaljuk, hogy ezek nevei jelentkeznek ugyan a korai ómagyar korban, ám a névformáknak, ha a későbbi időszakok valamelyikében elő is kerülnek, a kései ómagyar korra vonatkozó forrásainkban nincs nyoma. Az alábbiakban, az adatbázisban foglalt névadatok alapján, előbb azoknak a névalakoknak a jellemzőit vesszük szemügyre, amelyek korai ómagyar kori felbukkanásuk után a kései ómagyar korszakban eltűntek vagy lappangtak; majd a kései ómagyar korból adatolt névformák sajátosságait tekintjük át.

2.1. Eltűnt és lappangó névformák a kései ómagyar korban

101 olyan denotátumot találunk tehát az adatbázisban, amelynek a korai ómagyar korban, illetve a későbbi időszakok egyikében vagy mindegyikében volt egyházi birtoklásra utaló megnevezése, csak éppen a kései ómagyar korszakból nem tudjuk adatolni az objektum nevét. Így például csak a korai ómagyar korban jelentkezik az 1293: *Apathrevy* ~ *Apathrewy* (hely, Gömör; Gy. 2: 506) névforma; a kései ómagyar korszak kivételével minden egyéb időszakban jelen van a [1294] V. 18/1294: *Puspuky* (Gy. 4: 287) > 1736–9: *Fülek-Püspöki* (FNESz. 1: 484) > 1808: *Püspöki* (*Fülek-*) (L. 1:) > 1913: *Fülekpüspöki* (Nógrád; Hnt 13: 591) helynév.

Az itt elemzendő helynevek többnyire településeket jelöltek (62 példa); kevésbé gyakran hely (7 példa), föld (6 példa), erdő (5 példa) megnevezései voltak; néhány esetben tavat (3 példa), dombot (2 példa), folyót (2 példa), hegyet (2 példa), szőlőt (2 példa), vízfolyást (2 példa), völgyet (2 példa) azonosítottak; egy-egy alkalommal pedig berket, gyümölcsöst, halászóhelyet, halmot, patakot, illetve ismeretlen típusú denotátumot neveztek meg. Földrajzi megoszlás tekintetében a legtöbb kérdéses denotátum az ország északi területein (32 példa), valamint a Dunántúlon (31 példa) volt található; kevesebb esettel találkozunk az

¹² Településneveink változásának tipologizálásához vö. Tóth 2008. Az (egykori) egyházi birtokosra utaló középkori helyneveink változásainak részletes bemutatását l. Bölskei 2014.

Alföldön (18 példa) és Erdélyben (15 példa); s alig volt jellemző, hogy a földrajzi objektumok az ország közepén helyezkedtek el (5 példa).¹³

Nem mutat különösebb szabályszerűséget az, hogy mely egyházi birtokosok tulajdonában voltak azok a denotátumok, amelyeknek elnevezései az ómagyar kornak csak a korai szakaszában jelentkeztek. A zobori apátság 5; az esztergomi érsekség, a nagyváradi püspökség, illetve káptalan 4; a pécsi püspökség, a pécsváradi apátság, a tihanyi apátság 3; az esztergomi érsek dézsmaszedői, az esztergom-szentkirályi keresztesek, a kolozsmonostori apátság, a lébényi apátság, az óbudai prépostság, a pannonhalmi apátság 2; az ábr(ah)ámi monostor, a bélháromkúti apátság, a csanádi apátság, a csanádi püspökség, a dédesi (szentléleki) pálosok, az egri káptalan, a fehérvári keresztesek, a garamszentbenedeki apátság, a győri johanniták, a győri káptalan, a jásti apátság, a kolosi apátság, a monostori monostor, a nagyszebeni prépostság, a pozsonyi káptalan, a somlővásárhelyi apácakolostor, a szakal(monostor)i apátság, a szekszárdi apátság, a szentgotthárdi apátság, a szentjobbi apátság, a szeri monostor, a zselicszentjakabi apát egy, továbbá a százdi apátság és az egri püspökség közösen egy olyan, a korai ómagyar korban nevén említett objektum birtokában volt, amely a korszak kései időszakából forrásaink alapján nem adatolható. Értelemszerűen a kiterjedtebb birtokokkal rendelkező egyházi személyek, intézmények nagyobb eséllyel rendelkeztek ilyen objektumokkal, mint a csekélyebb tulajdonnal bírók. További 44, az ómagyar korszaknak csak a korai időszakában élénk kerülő denotátum esetében az egyházi birtokost forrásaink nem nevezik meg.

Az ómagyar kornak a korai időszakában élénk kerülő, a kései szakaszban pedig említés nélkül maradó 101 denotátumot összességében 159 névforma jelölte. 70 objektum esetében egyetlen névforma, 31 objektum vonatkozásában két vagy több névforma szerepel jelölőként forrásainkban. Az azonos objektumra vonatkozó különböző névformák eltérhettek egymástól helyesírásukban, pl. 1274: *Apati* > [1280]: *Apaty* (Pest; Gy. 4: 509, 4: 555, *Sáp* alatt); hangalakjukban, pl. [+1077–95]>+1158//1403/PR.: *Apattoa* > [+1077–95]/+1158//XV.: *Apathaua* ~ ~ *Apat-thaua* ~ *Pathan* (hely, Baranya; Gy. 1: 371, DHA. 78–9, KMHsz. 1: 34); alakszerkezetükben, pl. *1261/1350: *Pop* > 1284/1364/1379: *Popy* (Bihar; KMHsz. 1: 216–7); típusukban, pl. 1225: *Borothnik* > 1280: *Probstroph* > 1345: *Prepostfolva* (Küküllő; FNESz. 2: 374–5). Megfigyelhető néhány összetett különbség is, pl. az 1256: *Puspuk* > 1338: *Pyspiky* (Pozsony; FNESz. 2: 371, *Pozsonypüspöki* alatt) névalakok esetében a települést jelölő korai ómagyar névformák mind hangalakjukban, mind

¹³ Vármegyei bontásban: Baranya 12; Bihar 10; Nyitra 7; Doboka, Gömör 5; Erdélyi Fehér, Kolozs 4; Bars, Csongrád, Fejér, Győr, Heves, Hont, Nógrád, Pilis, Pozsony 3; Abaúj, Bereg, Borsod, Esztergom, Küküllő, Moson, Pest, Valkó 2; Bodrog, Csanád, Komárom, Liptó, Somogy, Sopron, Szerém, Tolna, Vas, Veszprém, Zala 1 példa.

szerkezetükben eltérnek. A források adatai szerint a névalakok mellett változhatott a jelölt denotátum fajtája, illetve annak megítélése is a korszakban, pl. 1320: *Apati*, v. > 1330: *Apaty!*, p. (falu, majd birtok, Doboka; Gy. 2: 58).

A kései ómagyar korszakban folytatás nélkül maradó korai ómagyar névformák nyelvi jellemzők tekintetében igen változatos sajátosságokat mutatnak. A legtöbb eltűnő vagy lappangó névforma az *apát* (57 példa) lexémát tartalmazza, pl. 1258: *Apaty* (Győr; Gy. 2: 638); 1338: *Apathfalva* > 1905: *Bélapátfalva* (Heves; FNEsz. 1: 187). Jó néhány olyan névalak sem kerül elő a kései ómagyar korban, amely a *pap* (22 példa), pl. 1308: *Popi* (Szerém; Cs. 2: 250); a *keresztes* (8 példa), pl. 1329: *Kereztuserdeu* (erdő, Doboka; Gy. 2: 71); a *püspök* (8 példa), pl. 1262: *Pispuky* (Pozsony; Gy. 4: 183); a *remete* (7 példa), pl. 1348: *Remetheweulge* (erdő, Kolozs; Cs. 5: 399, *Sármás* alatt) lexémákat foglalja magában.

Néhány példa arra is van, hogy a *dézmás* (5 példa), pl. 1338: *Dezmasweulgzada!* (hely, Gömör; Gy. 2: 494); a *barát* (4 példa), pl. 1274>1340: *Barath* (Csanád; Gy. 1: 847); a *monostor* (3 példa), pl. 1349: *Monusturalyafalu* (Nyitra; Gy. 4: 491); a *prépost* (3 példa), pl. 1280 e.: *Prépostfalva* (Erdélyi Fehér; Gy. 2: 160, *Gáld* alatt); illetve, némiképp rendhagyó módon, a *Jást* (2 példa), pl. 1268: *Jasty* > 1937: *Jásti k(út)*, *Jásti h(egy)* (föld, Esztergom; Gy. 2: 293)¹⁴ lexémákat tartalmazó névformák tűnnek el vagy bújnak meg a kései ómagyar korban. Egy-egy alkalommal számolhatunk a *dékán*, a *dusnok* és a *presbiter* lexémák felhasználásával létrejött névalakok kései ómagyar korbeli hiányával, pl. 1272/1419: *Dekan Gemulshe* (gyümölcsös, Abaúj; Gy. 1: 64, KMHsz. 1: 81). 37 olyan, nem egyházi vonatkozású korai ómagyar helynév sem jelentkezik kései ómagyar kori forrásainkban, amelyet a későbbi időszakok egyikében vált fel egy, az egyházi birtokosra utaló névforma, pl. 1208/1357: *Komlouzorm* (Gy. 4: 152) > 1808: *Barátföld* (Moson, L. 1:); illetve a későbbiek során egészül ki ilyen jelentéstartalmú névrésszel, pl. 1212/1410: *Thorna* > 1908: *Apáczatorna* (Veszprém; FNEsz. 1: 104).

A kései ómagyar kori folytatással nem rendelkező korai ómagyar névalakok morfológiai és szintagmatikus jellemzőiket tekintve leggyakrabban jelölt birtokos szerkezetek (50 példa). Mivel ezeknek a névformáknak mintegy kétharmada (66%) egyházi tulajdonban lévő természetföldrajzi objektumokat jelölt, a névalakok alaprésze igen változatos denotátumfajtákat azonosít, pl. 1326: *Apathharazta*, *silvam* (erdő, Kolozs; Gy. 3: 380); 1329: *Kereztushege*, *ad collem* (domb; Kolozs; Gy. 3: 345); 1344: *Remethegorongia*, *lac.* (tó, Bereg; KMHsz. 1: 231); 1272/1419: *Dekan Gemulshe*, *ad fructus* (gyümölcsös, Abaúj;

¹⁴ Györffy (2: 293) szerint a Veszprém megyei jásti bencés apátság birtoka volt a terület, mely 1326-ra *Jásti föld* néven jelentkezett.

Gy. 1: 64, KMHsz. 1: 81); 1326/1353: *Apatzatuna*, piscinis (halászhely, Bodrog; Gy. 1: 731, KMHsz. 1: 34); [1335]/1335: *Popewreme*, ad aquam (víz, Hont; Gy. 3: 196); 1268: *Apat welge*, in valle (völgy, Nógrád; Gy. 4: 271). Néhány esetben a jelölt birtokos szerkezet kisebb épített földrajzi objektummal rendelkező helyre utal, pl. [+1077–95]>+1158/1403/PR.: *Apatkuzhýda* ~ *Apatkuzhyda* (hely, Baranya; Gy. 1: 340, KMHsz. 1: 34); 1293: *Apathrevy* ~ *Apathrewy* (hely, Gömör; Gy. 2: 506). A jelölt birtokos szerkezetű névformák közel harmada (34%) valamiféle emberi települést azonosít, pl. 1280 e.: *Prépostfalva* (Erdélyi Fehér; Gy. 2: 160, Gáld alatt); 1093: *Poposka*, villa¹⁵ (Zala; Cs. 3: 92); 1336: *Kerezhstheleke*, pred. (Valkó; Cs. 2: 323). A fenti példák egyben azt is mutatják, hogy a birtokos személyjelnek nemcsak a gyakoribb *-(j)a/-(j)e* formája, hanem az *-i* változata is jelentkezhett a korai ómagyar helynevekben, l. még pl. 1228/1491: *Apathelky* (föld, Győr; Gy. 2: 606); 1229/1230/XIV: *Popufenerii* (hely, Fejér; Gy. 2: 420).

Továbbra is a morfológiai és szintagmatikus jellemzőknél maradva, a kései ómagyar korban nem jelentkező korai ómagyar helynevek között viszonylag sok *-i* képzős névformát azonosíthatunk (42 példa), pl. 1320: *Apati* (Doboka; Gy. 2: 58); 1308: *Popi* (Szerém; Cs. 2: 250); 1262: *Pispuky* (Pozsony; Gy. 4: 183). Ezek nagy többségükben (92,86%-ban) településeket jelöltek. Jóval kevesebb jelöletlen birtokos szerkezetű korai ómagyar névforma maradt el végleg vagy ideiglenesen a kései ómagyar korban (16 példa). Ezek több mint kétharmada (68,75%-a), a jelölt birtokos szerkezetű helynevekhez hasonlóan, természetföldrajzi objektumot azonosított, pl. 1341: *Remeteerezteueny*, s. (erdő, Baranya; Gy. 1: 317, KMHsz. 1: 231); [+1235]/1350/1404: *Apatjwelgh*, vall. (völgy, Baranya; Gy. 1: 285, KMHsz. 1: 34); 1275: *Bratiberuk!* (berek, Heves; Gy. 3: 86); [1269]: *Popmal*, vinetis (szőlő, Pilis; Gy. 4: 634); s a névformáknak csak mintegy harmada (31,25%) jelölt települést, pl. 1305>1411: *Barathkut* (Nyitra; Gy. 4: 350); 1235/1416: *Dusnik Lybyn* (Komárom; Gy. 3: 413).

A vizsgált névalakok között van néhány példa puszta köznévre visszamenő (7 példa), pl. 1256: *Puspuk* (Pozsony; Cs. 2: 786, FNESz. 2: 371, Pozsonypüspöki alatt); 1274>1340: *Barath* (Csanád; Gy. 1: 847, KMHsz. 1: 45); illetve bizonytalan grammatikai szerkezetű (6 példa), pl. 1338: *Dezmasteluk* ~ *Dezmasfelde!* (Gömör; Gy. 2: 494); 1349: *Monusturalyafalu* (Nyitra; Gy. 4: 491) névformára is. Egy alkalommal találkozunk *-d* képzős névalakkal, a 1280: *Popd* (Tolna; Cs. 3: 445) helynév esetében. Jelen van továbbá a már említett 37 nem egyházi vonatkozású névalak, amelyeket a későbbi időszakok egyikében egyházi birtoklásra utaló névformák cseréltek le, illetve amelyek a későbbiek során ilyen jelentéstartalmú névrésszel egészültek ki. Ezek szerkezeti sajátosságai ugyanakkor a tárgyalt téma szempontjából irrelevánsak.

¹⁵ Elírás lehet *Papsoka* helyett.

A kései ómagyar korszakban nem jelentkező 101 denotátum korai ómagyar kori nevének első megjelenése keletkezéstörténeti szempontból néhány típushoz tartozónak mutatja a vizsgált névformákat. A névalakok közel fele jelzős szerkezetből szintagmatikus szerkesztéssel keletkezett (49 példa, 48,51%), pl. 1341: *Remeteerdey* (erdő, Baranya; Gy. 1: 317, KMHsz. 1: 231); [1269]: *Pyspukmal* (szőlő, Pilis; Gy. 4: 634). Két névforma vonatkozásában a szintagmatikus szerkesztés megkülönböztető névrésszel egyénített névalakot eredményezett: 1235/1416: *Dusnik Lybyn* (Komárom; Gy. 3: 413); 1275: *Derspofolua* (Valkó; Cs. 2: 304). A szintagmatikus szerkesztést deszemantizáció követhette az 1326: *Apathlaba* (tó, Kolozs; Gy. 3: 380) helynév esetében.

A névformák mintegy negyede helynévképzővel, morfematikai szerkesztés során alakult (24 példa, 23,76%), pl. 1349: *Apati* (Nyitra; Gy. 4: 347); 1280: *Popd* (Tolna; Cs. 3: 445). Kevés névalak jött létre jelentésbeli névalkotás révén, metonimikus névadással (6 példa, 5,94%), pl. *1261/1350: *Pop* (Bihar; KMHsz. 1: 216–7). Néhány névforma névátvétellel kerülhetett be a magyar nyelvbe, illetve keletkezésének körülményei bizonytalannak ítéelhetők (4 példa, 3,96%), pl. 1302/1390: *Popolch* (Abaúj; Gy. 1: 129).¹⁶ 18 névalak (17,82%) első jelentkezésekor nem egyházi vonatkozású, keletkezéstörténeti sajátosságaik a vizsgált névtípus szempontjából ezért figyelmen kívül hagyhatók.

Néhány esetben a kései ómagyar korban elének nem kerülő korai ómagyar névformák már a kezdeti időszakban alak szerkezeti változásokon estek át. Így például bővülés történt a 1256: *Puspuk* > 1338: *Pyspiky* (Pozsony; Cs. 2: 786, FNESz. 2: 371, *Pozsonypüspöki* alatt) névpár kapcsán. Eltűnt a változatként élő egyházi vonatkozású névforma a 1336: *Geus* al. nom. *Pyspuky* > 1338: *Geus* (Gy. 1: 620, KMHsz. 1: 227) példa esetében. Egyházi vonatkozású névalak jelenik meg változatként ugyanakkor a 1249/1352: *Kortouch* > 1349: *Apaty* ~ *Kartholc* (Nyitra; Gy. 4: 404) változás során. Egyházi vonatkozású névalak jelentkezésének lehetünk tanúi a 1246/1383: *Hatuan* > [1294] V. 18/1294: *Puspuky* (Nógrád; Gy. 4: 287) névcseré esetében is. Redukción, majd névrészcsereén átesett alternatív névforma bukkan fel a 1286/1412: *Desmasteluk!* > 1336>1381: *Dezmastelek* ~ *Dezma telek* > 1338: *Dezmasteluk* ~ *Dezmasfelde!* (Gömör; Gy. 2: 494) változási sorban. A transz- (*Apát-* > *Apa-*) és deszemantizáció (*Apa-* > *A Pa-*) hatásával találkozunk a [+1077–95]>+1158//1403/PR.: *Apatkuzhyda* ~ *Apatkuzhyda* > [+1077–95]/+1158//XV.: *A Pakazhyda* > [+1077–95]/+1158//XVII.: *Apakoshida* (Gy. 1: 340, KMHsz. 1: 34) változásokkal összefüggésben.

¹⁶ A FNESz. (2: 317, *Papolc* és *Pápoc* alatt) a szláv eredetű székelyföldi *Papolc* településnév kapcsán jegyzi meg, hogy annak etimológiája talán hasonlatos a Vas megyei *Pápoc* helység nevének eredetéhez, amelynek tövében Kiss Lajos végső soron a szláv *popъ* 'pap' szót véli felfedezni. Az ilyen típusú településneveket magyar–szláv kétnyelvű területeken a magyar névhasználók is minden bizonnyal tudták értelmezni.

Tekintve, hogy a kései ómagyar kori folytatással nem rendelkező korai ómagyar névformák változatos, ugyanakkor a vizsgált névtípusra általában jellemző nyelvi sajátosságokkal bírnak, e névformák ideiglenes vagy végleges eltűnésének előidézésében nyelvi jegyeknek nem lehetett lényeges szerepe.

2.2. Denotátumfajták, földrajzi megoszlás a kései ómagyar korban

A kései ómagyar korra vonatkozó forrásainkban 277 olyan denotátum kerül elő, amelyet, legalább a korszak egy része során, egyházi birtokosra utaló névforma (is) jelölt. A 277 denotátum közül 146 esetében olyan földrajzi objektumról van szó, amelynek a korai ómagyar korszakból is maradt fenn megnevezése. A korai ómagyar helynév maga is lehetett egyházi vonatkozású, amely alakszerkezetében a kései ómagyar névformával megegyezhetett, pl. 1332–7: *Popy* > 1465: *Papy* (Cs. 3: 445); illetve attól eltérhetett, pl. 1093: *Apathur*, 1327: *Apathlaka* > 1358: *Apatlaka* (Zala; Cs. 3: 29). Más esetekben a korai ómagyar helynév egyéb szemantikai tartalmat fejezett ki, s az egyházi birtokosra utaló névforma kései ómagyar korszakbeli jelentkezését névcsere eredményezte, pl. *1213/1550, 1294: *Solumus*, v., 1332–7/Pp. Reg.: *Solmus*, v. (Gy. 1: 661) > 1422: *Remethe*, 1520: *Remete* (Bihar; Cs. 1: 621). A névcsere olykor ideiglenes volt, mivel a két különböző szemantikai típusú helynév kései ómagyar kori küzdelme során végül a korábbi változat kerekedett felül, pl. 1332–7: *Abafaya* ~ *Abafaya* > 1355: *Apaty*, 1364: *Apaty* ~ *Abafaya*, 1380: *Abafa* ~ *Apathy*, 1408: *Abafaya* al. nom. *Apathy*, 1411: *Abafaya* > 1913: *Abafája* (Torda; Cs. 5: 691, Hnt13: 315). Az említett 277 denotátum közül 131 esetében ugyanakkor a legkorábbi megnevezés a kései ómagyar korszakból adatolható, pl. 1477: *Remethezeg* (Szatmár; Cs. 1: 484); 1413: *Papfelde* (telek, Nógrád; Cs. 1: 103, *Mártonföldre* alatt). Az alábbiakban a korai ómagyar korszakból fennmaradt és a kései ómagyar korban megjelenő névformákat, egy adott időszak helynévkészletének sajátos csoportját alkotó elemeiként, együttesen mutatjuk be.

A kései ómagyar korban az egyházi birtokosra utaló névformával (is) jelölt denotátumok többsége település volt (248 példa),¹⁷ s csak néhány földet (8 példa), pusztát (7 példa), birtokot (3 példa), erdőt (2 példa), határpontot (2 példa), helyet (2 példa), településrészt (2 példa) azonosító névalakkal találkozunk. Egy-egy adatunk van hegyet, patakot és telket jelölő névformára.

A tárgyalt denotátumok földrajzi elhelyezkedését tekintve elmondható, hogy azok leginkább a Dunántúlon (95 példa), illetve az ország északi részén (61 példa) helyezkedtek el; jó néhány objektum a Partium (31 példa), Erdély (26 példa), az Alföld (26 példa) és Bácska–Bánát (25 példa) területén volt található;

¹⁷ Mindez természetesen összefüggésben áll azzal, hogy a történeti forrásokba a jelentősebb földrajzi objektumokat jelölő helynevek nagyobb eséllyel kerültek be, mint a kisebb jelentőségűeket azonosítók.

s csak néhány példa akad olyan denotátumra, amely Szlavóniában (9 példa), illetve az ország közepén (4 példa) feküdt.¹⁸

2.3. A kései ómagyar helynevekben jelentkező egyházi birtokosok azonosítása

A kései ómagyar korban egyházi birtokosra utaló névformával (is) jelölt denotátumok tulajdonosáról forrásaink 109 objektum esetében szólnak, s 88 alkalommal egyetlen birtokost jelölnek meg. Az egri püspökség 7; a jászói prépostság, a nyitrai püspökség és a pécsi püspökség 4; az esztergomi érsekség, a heiligenkreuzi apátság, a jeruzsálemi ispotályos keresztesek, a kolozsmonostori apátság, a váci püspökség 3; az abaszéplaki apátság, az erdélyi püspökség, a nagyváradai káptalan, a nagyváradai püspökség, a pornói apátság, a somlónásárhelyi apácakolostor, a tihanyi apátság, a veszprémi káptalan, a veszprémi püspökség, a zobori apátság 2; az abasári monostor, az adorjánpusztai apátság, az almádi monostor, a bácsi káptalan, a bátai apátság, a bélháromkúti apátság, a bodrog-monostori apátság, a borsmonostori apátság, a bulcsi apátság, az egri káptalan, a fehérvári káptalan, a fehérvári örkanonokság, a garamszentbenedeki apátság, a győri káptalan, a győri püspökség, az ittebei prépostság, a jeruzsálemi Szent Theodorus lavra, a kalocsai érsekség, a kapornaki apátság, a kerci monostor, a Margit-szigeti apácák, a németújvári Ágoston-rendi remeték, az óbudai apácák, a pálosremetei monostor, a pannonthalmi apátság, a pécsi káptalan, a pélmonostori monostor, a pilisi apátság, a sárvármonostori monostor, a Szent Sír keresztesrendje, a tordai apátság, a zalavári apátság, a zebegényi monostor, a zselicszentjakabi apátság egy, a vizsgált névtípus által jelölt objektum tulajdonosa volt.

Az egyházi birtokosra utaló kései ómagyar névformák időnként olyan földrajzi objektumokat azonosítottak, amelyek birtokviszonyai a korszak folyamán sajátosnak mondhatók. Néhány esetben a kérdéses objektum több egyházi birtokos tulajdonában volt egyszerre (5 példa). Így a kolozsmonostori apátság és a kolozsvári domonkosok, az egri püspökség és az egri káptalan, a pápoci prépostság és a pápoci Ágoston-rendi kolostor, a pannonthalmi és a bakonybéli apátság, valamint a pannonthalmi és zselicszentjakabi apátság közösen bírt egy-egy települést. Más esetekben az objektum csak részben volt

¹⁸ Vármegyei megoszlásban: Baranya 20; Somogy, Vas, Zala 13; Heves, Szatmár 12; Bihar 11; Trencsén 10; Hunyad, Kolozs 9; Bodrog, Gömör, Veszprém, Zaránd 8; Abaúj, Arad, Temes, Valkó 7; Borsod, Fejér, Győr 6; Nógrád, Sopron, Szabolcs, Szerém, Tolna, Torda 5; Közép-Szolnok, Pest, Ung 4; Bereg, Hont, Komárom, Krassó, Moson 3; Bács, Békés, Nyitra 2; Brassó, Csanád, Keve, Kraszna, Kükküllő, Külső-Szolnok, Máramaros, Pozsega, Sáros, Sepsiszek, Szepes, Torontál, Zágráb, Zemplén 1 példa.

egyházi birtokos kezén (2 példa): így a borsmonostori apátság és a szentlászlói kolostor résztulajdonosok voltak egy-egy helységben.

Néhány alkalommal az objektum az egyik egyházi birtokostól a másikhoz, illetve magánkézre került a kései ómagyar kor során (9 példa). Így egy-egy objektum került át a kolozsmonostori apátságtól az erdélyi püspökhöz, az erdélyi püspöktől a káptalanhoz, szerzetesektől az egri püspökséghez, a templomosoktól az ispotályos keresztesekhez; továbbá egy-egy település jutott magánkézre a bozói monostor, az egri püspökség, a körűi monostor, a sári apátság birtokából, valamint a pannonhalmi apátság és a fehérvári prépostság közös tulajdonából.

Arra is akadt példa, hogy az objektumot egy egyházi birtokos több másik egyházi birtokos közös tulajdonába adta át, illetve, hogy több egyházi birtokos közös tulajdonából egy egyházi birtokoshoz került az objektum (4 példa). Egy-egy helység került át a leleszi prépostságtól a váradi Szent Kereszt oltár mestere és a váradi káptalan, a turóci prépostságtól a győri káptalan és a csornai prépostság közös birtokába; s egy-egy település jutott a tihanyi és a bátai apátság közös birtokából a kalocsai érsek kezére, illetve a váradi püspök és a káptalan közös birtokából a váradi püspök kizárólagos tulajdonába. Egy esetben az egyházi birtokos kiléte bizonytalan: a Vas megyei 1499: *Apaty* (Cs. 2: 733) település a jáki vagy a pornói apátság birtokában lehetett (FNESz. 1: 508, *Gencsapáti* alatt).

A fenti 109 példa (39,35%) azt mutatja, hogy a kései ómagyar korban a világi egyházi birtokosok mellett az Ágoston-rend, a bencések, a ciszterciek, a domonkosok, a pálosok, a premontreiek, valamint a templomos és ispotályos keresztesek tulajdonában egyaránt találunk egyházi birtokosra utaló névformával jelölt objektumokat. 168 denotátum (60,65%) esetében az egyházi birtokost forrásaink pontosabban nem azonosítják.

2.4. A kései ómagyar helynévformák időbeli megoszlása

Az adatbázisunkban a kései ómagyar kor vonatkozásában jelentkező 277 denotátumot a felhasznált forrásokban összesen 960 névforma azonosítja. A névformák korszakbeli jelentkezésének időbeli megoszlását, a kései ómagyar kort 30 évnvi periódusokra bontva, az alábbi táblázat szemlélteti:

Időrend	Névformák száma
1351–1380	116 (12,08%)
1381–1410	144 (15%)
1411–1440	204 (21,25%)
1441–1470	210 (21,88%)
1471–1500	204 (21,25%)

1501–1526	82 (8,54%)
Összesen:	960 (100%)

3. táblázat: A kései ómagyar helynévformák időbeli megoszlása

A legtöbb névadatot tehát az 1411-től 1500-ig tartó három időszakból közlik forrásaink, lényegében egyenletes megoszlásban. Arányaiban is kevesebb névforma maradt fenn az 1351-től 1410-ig terjedő két időszakból, a legkevesebb névalak pedig az 1500-as évek első nem teljesen harminc esztendejéből őrződött meg a felhasznált forrásokban.

2.5. A kései ómagyar helynévformák szerkezeti felépítése

A 960 kései ómagyar névforma denotátumok közti megoszlása kapcsán elmondható, hogy 120 objektumnak egyetlen neve adatolható forrásainkból, míg 157 objektum esetében két vagy több névforma jelentkezik a korszakban. A denotátumok és az azokat jelölő névformák száma közötti összefüggéseket az alábbi táblázat szemlélteti:

Névformák száma	Denotátumok száma
1 névforma	120 (43,32%)
2 névforma	53 (19,13%)
3 névforma	26 (9,39%)
4 névforma	25 (9,03%)
5 névforma	7 (2,53%)
6 névforma	8 (2,89%)
7 névforma	11 (3,97%)
8 névforma	5 (1,80%)
9 névforma	0 (0%)
10 névforma	2 (0,72%)
10-nél több névforma	20 (7,22%)
Összesen:	277 (100%)

4. táblázat: A denotátumokat jelölő névformák száma a kései ómagyar korban

A kései ómagyar kor vonatkozásában tehát a legtöbb denotátumot egyetlen névforma azonosítja adatbázisunkban. A denotátumok közel ötödét két névalak jelöli; s jó néhány olyan denotátum is van, amelyet három vagy négy névforma

is azonosít. A denotátumok mintegy tizedét öt és tíz közötti névalak jelöli, míg a legjobban adatolt denotátumokra akár tíznél több névforma is vonatkozhat forrásainkban.

Az azonos denotátumot jelölő különböző névformák eltérhetnek egymástól helyesírásukban, pl. 1481: *Apaczya* > 1484: *Apachya* (Arad; Cs. 1: 766); hangalakjukban, pl. 1405: *Keresztes* > 1469: *Keresthws* (Baranya; Cs. 2: 496); alakszerkezetükben, pl. 1491: *Pyspeky* > 1497: *Pyspekfalwa* (Trencsén; FN. 178, FNESz. 2: 680, *Trencsénpüspöki* alatt); lexikájukban, pl. 1439: *Monohlehota* > 1493: *Barathlehota* (Trencsén; FN. 96); típusukban, pl. 1361: *Banfolua* > 1410: *Apathlan* (Sopron; Cs. 3: 599, FNESz. 2: 161, *Mosonbánfalva* alatt). Jelentkezik néhány összetett különbség is, pl. a 1430: *Pispukzekel* > 1434: *Pyspek Zekel* (Tolna; Cs. 3: 450) névalakok helyesírásukban és hangalakjukban egyaránt eltérnek egymástól; az 1364: *Eghazfelde* > 1391: *Eghazfewld* (Zala; Cs. 3: 49) névformák hangalak és alakszerkezet tekintetében mutatnak különbséget. Az eltérés fennállhat a denotátumot jelölő névformák alakszerkezete és pontos referenciája vonatkozásában együttesen, pl. 1482: *Naghap(p)athy* és *Kysapathy* > 1489: *Apathy* (Zala; Cs. 3: 28), 1372: *Alpar* > 1488: *Pyspek alpar* és *Felalpar* (Külső-Szolnok; Cs. 1: 667). A névalakok helyesírásbeli különbsége mellett a jelölt denotátum fajtája, illetve annak megítélése is eltér az 1355: *Apaty*, t. > 1359: *Apathy*, poss. (Torda; Cs. 5: 691) példa esetében. Az 1410: *Minichhoff* > 1429: *Monohodwar* (Moson; Cs. 3: 683) és az 1395: *Papkerekee* > 1477–8: *Papoczy* (Valkó; Cs. 2: 341) névpárok kapcsán a lejegyzett névformák különbségét a párhuzamos névadás érvényesülése eredményezte.

A vizsgált 960 kései ómagyar helynévforma lexikális jellemzőit tekintve megállapítható, hogy a legtöbb névalak az *apát* (139 példa), pl. 1358: *Apatlaka* (Zala; Cs. 3: 29) és a *pap* (110 példa), pl. 1395: *Papkerekee* (Valkó; Cs. 2: 341) lexémákat tartalmazza. Gyakorinak mondható a *püspök* (66 példa), pl. 1456: *Pyspeky* (Heves; Cs. 1: 670); a *remete* (63 példa), pl. 1477: *Remethezeg* (Szatmár; Cs. 1: 484); a *monostor* (54 példa), pl. 1355: *Monusturfalua* (Kolozs; Cs. 5: 307–10); a *barát* (47 példa), pl. 1382: *Barath* (Somogy; Cs. 2: 589) lexémák jelentkezése a névformákban. Több példánk van a *keresztes* (34 példa), pl. 1409: *Kereztes* (föld, Borsod; Cs. 1: 165–6); az *apáca* (32 példa), pl. 1407: *Apathchafalwa* (Baranya; Cs. 2: 468); a *monoh* (25 példa), pl. 1427: *Monorethe* (Gömör; Cs. 1: 142, *Monyóréte* alatt, FNESz. 1: 166, *Baráttelke* alatt); az *egyház* (19 példa), pl. 1411: *Eghazfewlde* (Fejér; Cs. 3: 326) lexémákat magukban foglaló névalakokra is.

Néhány névformában kerül elő az *érsek* (4 példa), pl. 1452: *Erseklel* (Komárom; Cs. 3: 506, *Lél* alatt); a birtokos intézményt helynéven keresztül azonosító *Budavár* (3 példa), pl. 1416: *Budauarimuzth* (Somogy; Cs. 2: 630);¹⁹ a

¹⁹ Csánki (2: 630) a budai káptalan birtokaként tartja számon.

dusnok (3 példa), pl. 1408: *Dusnok* (Fejér; Cs. 3: 326); a *dékán* (2 példa), pl. 1418: *Dékánhalma* (birtok, Zaránd; Cs. 1: 748, *Veresegyház* alatt); a *kápolna* (2 példa); pl. 1353: *Kapolnafeulde* (Vas; Cs. 2: 761); a *káptalan* (2 példa), pl. 1500 k.: *Káptalangyőr* (településrész, Győr; Cs. 3: 541, *Győr város* alatt); a *kustos* (2 példa), pl. 1511: *Custos-földje ~ Byal* (Fejér; Gy. 2: 351, *Bial* alatt) lexéma. Egy esetben bukkan fel a *harangozó* lexéma: 1494: *Harangozo-wcza* (településrész; Heves, Cs. 1: 63, *Harangozó* alatt).

Néhány alkalommal az is előfordul, hogy a kétrészes névforma bővítmény- és alaprésze egyaránt a fenti lexémák egyikén alapul. Így együtt jelentkeznek a *barát* és a *püspök*; a *káptalan* és a *püspök*; a *keresztes* és a *püspök*; valamint a *pap* és a *monostor* lexémák egy-egy névalakban, pl. 1493: *Kerezthespyspeky* (Borsod; Cs. 1: 178, *Püspöki* alatt), 1474: *Papmonosthora* (Heves; Cs. 1: 68, *Pétermonostora* alatt).

A kései ómagyar névformák között 348 olyan névalakkal találkozunk, amely maga ugyan nem egyházi vonatkozású, ám az általa jelölt denotátumnak az idők során létezett egyházi birtokosra utaló megnevezése (is). Megtörténhetett, hogy az egyházi birtokosra utaló korai ómagyar névalakot más típusú névforma váltotta fel a kései ómagyar korra, pl. 1282/1351: *Apaty ~ Appaty*, 1346>1351: *Appati* al. nom. *Zuha* (Gy. 2: 554) > 1486: *Zádorfalva* (Cs. 1: 149, *Zádorháza* alatt) > 1808: *Zádorfalva* (Gömör). Máskor az egyházi birtoklással összefüggésbe hozható névforma a kései ómagyar kor közepén jelent meg, pl. 1361: *Banfolua* > 1410: *Apathlan* (Sopron; Cs. 3: 599, FNESz. 2: 161, *Mosonbánfalva* alatt). A nem egyházi vonatkozású kései ómagyar névalakot az egyházi birtoklásra utaló névforma felválthatta a középmagyar korszakban is, pl. 1427: *Arran ~ Araan* (Cs. 2: 733) > 1612: *Baratt faluba* > 1799: *Barátfalva* (Vas; FNESz. 1: 166, *Barátfalva* alatt).

A nem egyházi vonatkozású kései ómagyar névalakhoz a korszakok egyikében vagy némelyikében egyházi birtokosra utaló névrész kapcsolódhatott. Így a korai ómagyar kori névformában jelen lévő egyházi birtokosra utaló bővítményrész a kései ómagyar korra eltűnhetett, pl. 1342: *Apathvnukatheteus ~ Theuteus* > 1389: *Teuteus* > 1894: *Töttös* (Vas; Cs. 2: 805). Az is előfordult, hogy az ilyen jelentéstartalmú bővítményrész a kései ómagyar korszak egy pontján jelent meg a névalakban, pl. 1274: *Hotuon* > 1460: *Hatwan*, 1462: *Pyspekhatwana* > 1890: *Püspök-Hatvan* (Pest; Cs. 1: 33, FNESz. 2: 385). Esetenként a nem egyházi vonatkozású kései ómagyar névforma a középmagyar kor során egészült ki egyházi birtokosra utaló bővítményrésszel, pl. 1291–4: *Tamasy* > 14. század: *Thomasi* > 1692: *Pap Tamasi* > 1890: *Pap-Tamási* (Bihar; Cs. 1: 625, FNESz. 2: 317).

Az egyrészes kései ómagyar névformákban a fent felsorolt lexémák értelemszerűen önállóan, illetve valamilyen képzővel ellátva jelentkeznek (l. lent). A kétrészes névalakokban akár az alaprészben, akár a bővítményrészben jelen lehetnek, más típusú lexémát tartalmazó névrészhez kapcsolódva.

Amennyiben az egyházi birtokosra utaló lexéma alaprészként vagy annak elemeként szerepel a kétrészes névformában, a bővítményrész lehet egyszerű földrajzi köznév, pl. 1360: *Telukbarath* (Győr; Cs. 3: 545); népnév, pl. 1373: *Magyarapacha* és *Tothapacha* (Temes; Cs. 2: 98, FNESz. 2: 65, *Magyarapáca* alatt); foglalkozást, címet jelölő szó, pl. 1416: *Barat Pyspeki* (Bihar; Cs. 1: 599, *Püspöki* alatt); építményt jelentő szó, pl. 1468: *Monostorapathy* (Veszprém; Cs. 3: 28, FNESz. 2: 156);²⁰ egyéb köznév, pl. 1399: *Szent Andras* al. nom *Capitalon Püspöke* (föld, Heves; Cs. 1: 70, *Szent-András* alatt); egyrészes helynév, pl. 1361: *Mezesapath* (hely, Közép-Szolnok; Cs. 1: 560, *Monostorpatak* alatt);²¹ helynév eleme, pl. 1449: *Magasapathy* (Vas; Cs. 2: 773);²² személynév, pl. 1430: *Kopócsapáti* (Szabolcs; Cs. 1: 509);²³ szentnév, pl. 1351: *Scentmihalremetey* (Torda; Cs. 5: 728); képzetlen melléknév, pl. 1477: *Kysremethe* és *Naghremethe* (Valkó; Cs. 2: 346); képzett melléknév, pl. 1376: *Nyarasapathy* (Pest; FNESz. 2: 252, *Nyársapáti* alatt);²⁴ tőszámnév, pl. 1390: *Kethremethehege* (határpont, Hunyad; Cs. 5: 121, *Pala* alatt).

Ha az egyházi birtokosra utaló lexéma bővítményrészként, illetve annak elemeként kerül elő a kétrészes névformában, a mellette álló alaprész lehet egyszerű földrajzi köznév, pl. 1407: *Remethemezew* (Szatmár; FNESz. 2: 407); építményt jelentő szó, pl. 1360: *Apathyda* (Kolozs; Cs. 5: 327); egyrészes helynév, pl. 1520: *Ersekzaka* (Bodrog; Cs. 2: 207); kétrészes helynév, pl. 1367: *Apachavasarhel* (Veszprém; Cs. 3: 215, *Vásárhely* alatt).

A kései ómagyar helynévformák morfológiai és szintagmatikus sajátosságait tekintve leggyakrabban jelzős szerkezetek (249 példa, 25,94%), de számos helynévképzős formát (182 példa, 18,96%) és puszta köznévi névalakot (127 példa, 13,23%) is találunk a vizsgált névformák között. Néhány esetben idegen grammatikai szerkezettel találkozunk a névalakban (54 példa, 5,62%), továbbá jelen vannak az egyházi birtoklásra utaló névrésszel később kiegészülő, illetve ilyen jelentéstartalmú névalakkal később felcserélődő nem egyházi vonatkozású névformák is (348 példa, 36,25%).

²⁰ A FNESz. (2: 156) adatai szerint a település egykor az Almad városban levő bencés monostor apátjának tulajdona volt.

²¹ Csánki (1: 560, *Monostorpatak* alatt) idézete („monasterium abbatialis in monte Mezes constructum in comitatu Zolnok exist. Mezesapath vocatum”) értelmében a bővítményrész a Meszes-hegység nevével áll kapcsolatban.

²² Csánki (2: 773, *Magasi* alatt) adatai (1433: *Magasy* al. nom. *Apathfelde*, 1449: Poss. *Magasapathy* intra metas possessionis *Magasy*) mutatják, hogy a bővítményrészként jelentkező lexéma a *Magasi* helységnévvel áll összefüggésben.

²³ A településnév kapcsán Csánki (1: 509) csak évszámot közöl, korabeli névformát nem ad meg. A FNESz. (1: 110, *Aranyosapáti* alatt) a bővítményrészt a m. *Kopócs* személynévvel tartja azonosnak.

²⁴ A FNESz. (2: 252, *Nyársapáti* alatt) a bővítményrészt a *nyáras* ’nyárfás’ névszóval azonosítja.

A jelzős szerkezetek többsége jelölt birtokos szerkezet (145 példa). A jelölt birtokos szerkezetekben az egyházi birtokosra vonatkozó lexémák közül megjelenik az *apáca*, az *apát*, a *barát*, a *dékán*, az *egyház*, az *érsek*, a *káptalan*, a *kápolna*, a *keresztes*, a *kustos*, a *monoh*, a *monostor*, a *pap*, a *püspök*, a *remete*. A lexémák ritkábban a névformák alaprészében, pl. 1351: *Scentmihalremetey* (Torda; Cs. 5: 728); gyakrabban a bővítményrészben kapnak helyet, pl. 1407: *Apathchafalwa* (Baranya; Cs. 2: 468); 1435: *Papwelgye* (Pozsega; Cs. 2: 420). Kivételes esetben többes számú formában jelennek meg a névalakban, pl. 1407: *Barathokfalwa* (Baranya; Cs. 2: 468).

Arányaiban a jelölt birtokos szerkezetek között a leggyakoribb a nem települést azonosító névalak a korszakban, ezért az egyházi birtokosra utaló bővítményrész mellett a névformákban jelentkező földrajzi köznévi alaprészek viszonylagos változatosságot mutatnak. Így például természetföldrajzi objektumok nevében alaprészként előkerül a *földe*, pl. 1452: *Apathfelde*, pred. (puszta, Vas; Cs. 2: 733); a *halma*, pl. 1418: *Dékánhalma* (puszta, Zaránd; Cs. 1: 748, *Veresegyház* alatt); a *havasa*, pl. 15. sz.: *Apathhauasa*, alpes (havasi erdő, Kolozs; Cs. 5: 373–4); a *pataka*, pl. 1377: *Papfalva pataka* (patak, Kolozs; Cs. 5: 321–2, *Kolozsakna* alatt) földrajzi köznév. A jelölt birtokos szerkezetek többsége településnév, amelyekben az egyházi birtokosra vonatkozó bővítményrész mellett emberi településformára utaló, pl. 1358: *Apatlaka* (Zala; Cs. 3: 29); 1406: *Barathilese* (Zala; Cs. 3: 32); 1366: *Popfolua* (Hunyad; Cs. 5: 121–2); illetve egyéb jelentéstartalmú földrajzi köznévi alaprészek, pl. 1436 k.: *Apáczaegyháza* (Békés; Cs. 1: 648, FNESz. 1: 305, *Csanádapáca* alatt); 1435: *Papsara* (Somogy; Cs. 2: 635); valamint helynévi alaprészek fordulnak elő, pl. 1476: *Apathmarothya* ~ *Apathwrmarothya* (Hont; FNESz. 1: 106).

Kevesebb jelöletlen birtokos szerkezettel találkozunk a névformák között (47 példa). Az egyházi birtokosra utaló lexémák közül jelöletlen birtokos szerkezetű névalak létrehozásában szerepet kap az *apáca*, az *apát*, a *barát*, az *egyház*, az *érsek*, a *káptalan*, a *keresztes*, a *monoh*, a *monostor*, a *pap*, a *püspök*, a *remete*. A lexémák ezúttal is előkerülhetnek az alaprészben, pl. 1473: *Balpyspeky* (Heves; Cs. 1: 68–9) és a bővítményrészben egyaránt, pl. 1407: *Remethemezew* (Szatmár; FNESz. 2: 407). A jelöletlen birtokos szerkezetű névformák esetében az egyházi birtokosra utaló bővítményrész gyakrabban áll helynévi alaprész mellett, mint a jelölt birtokos jelzős szerkezetű névalakok esetében, pl. 1361: *Pispukzekel* (Tolna; Cs. 3: 450); 1500 k.: *Káptalangyőr* (településrész, Győr; Cs. 3: 541, *Győr város* alatt). Az egyházi birtokosra utaló bővítményrészek földrajzi köznévi alaprészszel is alkothatnak jelöletlen birtokos szerkezetű névformákat, így, többek között, a *falu*, pl. 1370: *Apácafalu* (Szatmár; Cs. 1: 470); a *kapu*, pl. 1415: *Remetekapu* (hely, Torda; Cs. 5: 725–6, *Peterd* alatt); a *mező*, pl. 1407: *Remethemezew* (Szatmár; FNESz. 2: 407); a *szeg*, pl. 1477: *Remethezeg* (Szatmár; Cs. 1: 484); a *telek*, pl. 1387: *Paptelek*

(Közép-Szolnok; FNESz. 2: 580); az *udvar*, pl. 1494: *Remethewdvar* (Somogy; Cs. 2: 638) földrajzi köznevekkel.

A kétrészes névformák közel ötöde (56 példa) minőségjelzős szerkezet. A minőségjelzős szerkezetű kései ómagyar névalakokban az egyházi birtokosra utaló lexémák közül előfordul az *apáca*, az *apát*, a *barát*, az *egyház*, a *harangozó*, a *keresztes*, a *monostor*, a *pap*, a *remete*, sőt a *Budavár* helynév is. A lexémák a névformák alaprészében, pl. 1373: *Tothapacha* (Temes; FNESz. 2: 65, *Magyarapáca* alatt) és bővítményrészében, pl. 1444: *Budauaridench* (Somogy; Cs. 2: 600) is megjelenhetnek. A legtöbb minőségjelzős szerkezet megkülönböztető szerepű bővítményrészsel bíró névforma, amelyben az egyházi birtokost jelölő lexéma a helynévi alaprészben fordul elő, pl. 1433: *Kispapfalwa*, *Naghpapfalwa* (Valkó; Cs. 2: 341); kisebb csoportjukat földrajzi köznévi alaprészsel bíró névformák alkotják, pl. 1382: *Monostorszeg* (Bács; Cs. 2: 157); 1481: *Apathitelek* (puszta, Bodrog; Cs. 2: 192). A kései ómagyar korban egyetlen mennyiségjelzős szerkezettel találkozunk, a 1390: *Kethremethehege* (határpont, Hunyad; Cs. 5: 121, *Pala* alatt) példa esetében.

A helynévképzővel ellátott egyrészes névformák nagy többsége a korszakban *-i* képzőt tartalmaz. Az *-i* képző az egyházi birtokosra vonatkozó lexémák közül az *apát*, a *barát*, a *monostor*, a *pap* és a *püspök* mellett jelenik meg, pl. 1404: *Apathi* (Zala; Cs. 3: 493); 1400: *Baraty* (Somogy; Cs. 2: 589); 1493: *Monosthory* (Szatmár; Cs. 1: 481); 1431: *Papy* (Abaúj; Cs. 1: 215); 1380: *Pispeky* (Trencsén; FN. 177–8). Ritka, *-a* képzős alakulatnak tekinthető a 1354: *Monoka* (Baranya; Cs. 2: 508) névforma. A *pap* lexéma mellett néhány példában találkozunk a *-d* helynévképzővel, pl. 1472: *Papd* (Temes; Cs. 2: 56). Az 1410: *Apathlan* (Sopron; Cs. 3: 599, FNESz. 2: 161, *Mosonbánfalva* alatt) névforma esetben pedig fosztóképző segítségével létrejött helynévvel számolhatunk.²⁵

A kései ómagyar névformák egy kisebb csoportjában olyan névalakokat találunk, amelyek esetében puszta köznév tölt be helynévi funkciót. Az egyházi birtokosra utaló lexémák közül önállóan kaphatott helynévi funkciót az *apáca*, a *barát*, a *dusnok*, a *keresztes*, a *monoh*, a *monostor*, a *pap*, a *püspök*, a *remete*, pl. 1456: *Apacza* (puszta, Szerém; Cs. 2: 240); 1443: *Monoh* (Valkó; Cs. 2: 335); 1427: *Remethe* (Ung; Cs. 1: 397). Sajátos, az egyháziak urazásának szokását őrző alakulat a 1397: *Baratur* (Baranya; Cs. 2: 471) névforma.

Idegen grammatikai szerkezetű névalakkal azon névformák esetében számolhatunk, amelyek egyrészt más nyelvből névátvétellel kerültek be a magyarba, pl. 1366: *Popouch* (Vas; Cs. 2: 786);²⁶ másrészt párhuzamos névadással keletkeztek, s a magyar névalak mellett az idegen névforma is bekerült a magyar vonatkozású írásbeliségbe, pl. 1410: *Minichhoff* (Moson; Cs.

²⁵ A FNESz. (2: 161, *Mosonbánfalva* alatt) szerint a 'nem apáti tulajdon' jelentésű helynév a heiligenkreuzi ciszterci apátság birtokában lévő Pátfalva határának megvonása körüli hosszas perlekedéssel állhat összefüggésben.

²⁶ A FNESz. (2: 317, *Pápoc* alatt) a szláv *popъ* 'pap' szó származékának tartja.

3: 683).²⁷ Igen valószínű, hogy ezeknek a névalakoknak a szerkezeti felépítéséről, ha ennek idegenszerűségét érzékelték is, némi ismerettel rendelkeztek a kétnyelvű területek magyar anyanyelvű névhasználói is.

Keletkezéstörténeti szempontból azok a kései ómagyar névformák vizsgálhatók, amelyeknek első adata a korszakból származik. A 131 ide vonható névalak mintegy fele jelzős szerkezetből szintagmatikus szerkesztés során jött létre (66 példa, 50,38%). Az egyházi birtokost jelölő lexéma e kétrészes névformák alap- és bővítményrészében egyaránt előkerülhet. A névalakok kisebb csoportjában az alaprész önmagában is helynévi funkciójú, a bővítményrész pedig megkülönböztető szerepű (19 példa), a névformák nagyobb részében a névrészeknek ilyen szerepe nem figyelhető meg (47 példa).

Utóbbi névalakok jellemzően egyházi birtokosra utaló bővítményrészből és földrajzi köznévi alaprészből épülnek fel, pl. 1407: *Apathchafalwa* (Baranya; Cs. 2: 468). Néhány esetben az egyházi birtokost jelölő lexémát tartalmazó bővítményrésznek önmagában is helynévi funkciója van, s egy földrajzi köznévi alaprészsel együtt újabb névformát alkot, pl. 1377: *Papfalva pataka* (patak, Kolozs; Cs. 5: 321–2, *Kolozsakna* alatt). Egészen kivételes a 1461: *Kopanicze papföldre* (határpont, Trencsén; FN. 171–2, *Pominóc* alatt) névalak, amely esetében a forrásbeli szövegkörnyezet az egyházi birtoklásra utaló *papföldre* névrészt összetett földrajzi köznévi alaprésznek mutatja, amelyhez helynévi lexéma kapcsolódik bővítményrészként.

A jelzős szerkezetből szintagmatikus szerkesztés során keletkezett, megkülönböztető funkciójú bővítményrészt tartalmazó névformák többségében az egyházi birtokost jelölő lexéma az önmagában helynévként funkcionáló alaprészben jelentkezik. E névalakokban a bővítményrész rendelkezhet méretre, pl. 1477: *Kysremethe, Naghremethe* (Valkó; Cs. 2: 346); birtokosra, pl. 1473: *Balpyspeky* (Heves; Cs. 1: 68–9); népre, pl. 1415: *Orozapathy ~ Orozapath* (Krassó; Cs. 2: 105); védőszentre, pl. 1351: *Scentmihalremetey* (Torda; Cs. 5: 728); közeli helyre, pl. 1361: *Mezesapath* (hely, Közép-Szolnok; Cs. 1: 560, *Monostorpatak* alatt); növényzetre, pl. 1376: *Nyarasapathy* (Pest; FNESz. 2: 252); térszínformára, pl. 1406–9: *Dombpapfalua* (Zaránd; Cs. 1: 722, *Egregy vár* alatt); viszonyított helyzetre, pl. 1419: *Alsoremethe* (Ung; Cs. 1: 397, *Remete* alatt); egyéb tulajdonságra, pl. 1445: *Feyerremethe* (Szerém; Cs. 2: 252) utaló funkcióval, s lehet összefoglaló szerepű is, pl. 1390: *Kethremethehege* (határpont, Hunyad; Cs. 5: 121, *Pala* alatt). Néhány névformában az egyházi birtokost jelölő lexéma a megkülönböztető funkciójú bővítményrész szerepét tölti be, pl. 1496: *Paplehotha* aliter Welchna (Trencsén; FN. 167).

²⁷ A FNESz. (1: 166, *Barátudvar* alatt) adatai szerint a településen a heiligenkreuzi ciszterci apátság német szerzetesei telepedtek meg, innen kapta a helység a német *Mönchhof* ~ magyar *Monóudvar* (a későbbiekben *Barátfalva*, illetve *Barátudvar*) nevet.

A kései ómagyar korban jelentkező névformák közel hatoda helynévképzővel, morfológiai szerkesztés útján keletkezett (21 példa, 16,03%). Az így létrejött névalakokban kivétel nélkül az *-i* helynévképzővel találkozunk, pl. 1399: *Barathy* (Somogy; Cs. 2: 589); 1394: *Apaty* (Zala; Cs. 3: 29). A névformák alakját egy-egy alkalommal egyszerejtés módosította, pl. 1444: *Pysky* (Fejér; Cs. 3: 343). Némileg kevesebb névforma jött létre a korszakban jelentésbeli névalkotás révén, metonimikus névadással (17 példa, 12,98%), pl. 1422: *Kerestes* (Bodrog; Cs. 2: 203); 1405: *Remethe* (Közép-Szolnok; Cs. 1: 562). Találkozunk a magyar nyelvben névátvétellel meghonosodott kései ómagyar névalakokkal is az adatok között (14 példa, 10,69%), pl. 1440: *Opaty* (Arad; Cs. 1: 760–2, Solymos vár alatt); 1451: *Papina* (Zemplén; Cs. 1: 359). Ezek az idegen eredetű névformák ugyanakkor kétnyelvű területeken a magyar névhasználók számára is értelmezhető alakulatok lehettek. 13 (9,92%), a korszakban megjelenő névforma felbukkanásakor nem egyházi vonatkozású, s csak a későbbiek során egészül ki egyházi birtokosra utaló névrésszel, vagy cserélődik fel ilyen jelentéstartalmú névalakkal, pl. 1391: *Chanad* > 1904: *Érsekcsanád* (Bodrog; FNEsz. 1: 429, *Érsekcsanád* alatt); 1428: *Arran* ~ *Araan* > 1612: *Baratt faluba* > 1799: *Barátfalva* (Vas; Cs. 2: 733, FNEsz. 1: 166, *Barátfalva* alatt). E névformák keletkezéstörténeti sajátosságai a vizsgált névtípus szempontjából figyelmen kívül hagyhatók.

A kései ómagyar névformák némelyike már a vizsgált korszakban alakszerkezeti változás(ok)on esett át. Gyakran érinti a névalakokat jelzői előtaggal való kiegészülés, amely során az egyházi birtokosra utaló névforma megkülönböztető szerepű bővítményrészre tesz szert, pl. 1446: *Pyspeky* > XV. század vége: *Gyengyespyspeky* (Heves; Cs. 1: 68–9);²⁸ illetve egy nem egyházi vonatkozású névalak egyházi birtokosra utaló bővítményrészt kap, pl. 1450 k.: *Kezy* > 1488: *Papkezy* (Veszprém; Cs. 3: 246, FNEsz. 2: 316).²⁹ Bár a jelzői előtaggal való kiegészülés többnyire grammatikailag jelöletlen szerkezeteket eredményez (l. fent), az utóbbi típus esetében néhány alkalommal jelölt birtokos jelzős szerkezethez vezet, pl. 1456: *Bard* > 1496: *Kwsthosbardya* (Somogy; Cs. 2: 590); 1460: *Hatwan* > 1462: *Pyspekhatwana* (Pest; Cs. 1: 33, FNEsz. 2: 385). Ritkább a jelzői előtag elmaradása egyházi birtokosra utaló alaprészt mellől, pl. 1449: *Olahremethe* > 1484: *Remethe* (Ung; Cs. 1: 397, *Remete* alatt); illetve az egyházi birtokosra utaló bővítményrész elmaradása nem egyházi vonatkozású alaprészt mellől, pl. 1434: *Pyspek Zekel* > 1469: *Zekel* (Tolna; Cs. 3: 450).³⁰ Találkozunk a korszakban földrajzi köznévi utótaggal való kiegészüléssel, pl. 1458: *Apacza* > 1466: *Apáczakuta* ~ *Apáczaegyháza* (Békés; Cs. 1: 648); illetve annak elmaradását eredményező ellipszissel egyaránt, pl. 1355: *Monusturfalua* >

²⁸ A Gyöngyös patak melletti helységet 1923-ban Gyöngyös várossal egyesítették (FNEsz. 1: 547).

²⁹ A FNEsz. (2: 316) adatai szerint a település egykori birtokosa a veszprémi káptalan volt.

³⁰ Csánki (3: 450) szerint Püspökszékel város helyként a pécsi püspöké volt.

1360: *Monustor* (Kolozs; Cs. 5: 307–10). Egyetlen adatunk van névelem > névrész cserére: 1491: *Pyspeky* > 1497: *Pyspekfalwa* (Trencsén; FN. 178, FNESz. 2: 680, *Trencsénpüspöki* alatt).

Kevés példánk van a névalakok morfológiai szerkezetét módosító változásokra is. A névforma bővülése megnyilvánulhat helynévképző jelentkezésében, pl. 1389: *Barath* > 1396: *Barathy* (Somogy; Cs. 2: 589); a jelöletlen birtokos szerkezet jelöltté válásában, pl. 1424: *Papthelek* > 1475: *Paptheleke* (Közép-Szolnok; Cs. 1: 562); illetve a bővítményrész képzővel való ellátásában, amely azonban a névforma egészének az értelmezését is befolyásolhatja, pl. 1395: *Eghazfalua* > 1400 k.: *Eghazasfalua* (Torda; Cs. 5: 701–2). A redukció eredményezheti a helynévképző eltűnését, pl. 1376: *Nyarasapathy* > 1445: *Nyarasapath* (Pest; Cs. 1: 32, FNESz. 2: 252); illetve a jelölt birtokos szerkezet jelöletlenné válását, pl. 1427: *Monorethe* > 1435: *Monoreth* ~ *Monnoreth* (Gömör; Cs. 1: 142, *Monyóréte* alatt, FNESz. 1: 166, *Baráttelke* alatt). A névrészcsere során változhat a bővítményrész az egyházi birtokosra utaló alaprész mellett, pl. 1360: *Telukbarath* > 1368: *Nagbarath* (Győr; Cs. 3: 545, FNESz. 1: 550, *Győrújbarát* alatt); valamint változhat a földrajzi köznévi alaprész az egyházi birtokosra utaló bővítményrész mellett, pl. 1466: *Apáczakuta* ~ *Apáczaegyháza* > 1525: *Apáczateleke* (Békés; Cs. 1: 648).

Néhány alkalommal fordul elő névcseré a korszakban. A névcseré eredményeként a nem egyházi vonatkozású névalakot felválthatja egyházi birtokosra utaló névforma (is), pl. 1415: *Vkech* > 1435: *Monohaz* ~ *Fyles* (Sopron; Cs. 3: 619); illetve az egyházi birtokosra utaló névalakot nem egyházi vonatkozású névforma cserélheti le, pl. 1416: *Apaty* > 1417: *Tychon* ~ *Tykonienensis* (Zala; Cs. 3: 26). Nem túl gyakori a korban a névdifferenciálódás, pl. 1404: *Barathy* > 1425: *Nagbarath(y)*, 1453: *Kysbarathy* (Győr; Cs. 3: 545–6) vagy annak megszűnése, pl. 1373: *Magyarapacha* és *Tothapacha* > 1416: *Apachcha* (Temes; Cs. 2: 98, FNESz. 2: 65, *Magyarapáca* alatt); illetve a névintegrálódás sem, pl. 1416: *Komlospathaca* ~ *Comlos*, 1427: *Kerestus* > 1458: *Kereztheskomlos* (Sáros; Cs. 1: 300, *Komlós* és *Komlós(-pataka)* helységek alatt, FNESz. 1: 773–4, *Komlóskeresztes* alatt). Ritkán felbukkanó változási jelenség a transzszemantizáció, pl. 1468: *Apathyda* > 1469: *Apahyda* (Kolozs; Cs. 5: 327–8).

Nem ritka ugyanakkor a kései ómagyar korban az alternatív névformák megjelenése, illetve eltűnése. A nem egyházi vonatkozású helynév mellett megjelenhet egyházi birtoklásra utaló névalak, pl. 1508: *Kostheth* > 1515: *Kostheth* al. nom. *Kerezthes* (Hunyad; Cs. 5: 103, *Kos[z]tesd* alatt); illetve az egyházi birtoklásra utaló helynév mellett megjelenhet nem egyházi vonatkozású névforma is, pl. 1404: *Barathy* > 1425: *Zwtor* al. nom. *Barath(y)* (Győr; Cs. 3: 545–6). Egyes egyházi birtokosra utaló névformák alakváltozatokban is jelentkeznek a kor egy adott időszakában, pl. 1426: *Pysky* > 1429: *Pyspuki* ~ *Pysky* (Bihar; Cs. 1: 620). Az alternatív névforma eltűnése eredményezheti az

egyházi birtoklásra utaló névalak egyedüli fennmaradását a korszakban, pl. 1374/1615: *Kereztés* al. nom. *Fanczal* > 1396: *Keresthws* (Bihar; Cs. 1: 612–3); máskor az egyházi birtoklásra utaló névforma marad el a nem egyházi vonatkozású helynév mellől, pl. 1367: *Apaty* al. nom. *Vruzfolu* > 1390: *Oruzfalu* (Hunyad; Gy. 3: 289, Cs. 5: 119). Az egyházi birtokosra utaló névformák alakváltozatai közül tűnik el az egyik forma az 1415: *Orozapathy* ~ *Orozapath* > 1418: *Orozapathy* (Krassó; Cs. 2: 105) példában.

Az időben közvetlenül egymás után lejegyzett névformák különbségei több esetben azt sugallják, hogy a fenti változási folyamatok egymással kombinálódva is végbemehettek. Néhány jellemző példa: együtt jelentkezik a jelzői előtag és a földrajzi köznévi utótag ellipszise az 1376: *Keresztuszentmikloslaka* > 1425: *Zenthmiklos* (Somogy; Cs. 2: 646) példában; a jelzői előtaggal való kiegészülés bővüléssel jár együtt az 1416: *Leel* > 1449: *Erseklely* (Komárom; Cs. 3: 506, *Lél* alatt, FNESz. 1: 106) példában; a névintegráció névrész > névelem cserével együtt kerül elő az 1439: *Magasy* al. nom. *Apathfolde* > 1447: *Apathymagasy* (Cs. 2: 773) példában; a jelzői előtaggal való kiegészülés az alternatív névforma eltűnésével együtt fordul elő az 1419: *Jezenew* al. nom. *Remethe* > 1449: *Olahremethe* (Ung; Cs. 1: 397, *Remete* alatt) példában; két bővítményrészt érintő névrészcsere földrajzi köznévi utótag elmaradását eredményező ellipszissel együtt szerepel az 1516: *Thooth Boozfalwa* ac *Magyar-Boozfalwa* (*Magyar Bozfalwa*), et *Kysboozfalwa* (*Kys Bozfalwa*) > 1518: *Olabor*, *Papbor* et *Magyarbor* (Hunyad; Cs. 5: 79, *Bóz* alatt) példában.

Az egy-egy denotátumot jelölő kései ómagyar névformák változása végbemehetett úgy is, hogy a két, egymáshoz legközelebb eső évből fennmaradt névalakok mindig csak egy-egy jellemző jegyükben térnek el, ez azonban összességében azt eredményezi, hogy a korszakban az objektum kapcsán lejegyzett legkorábbi és legkésőbbi névformák több tekintetben is különböznek egymástól. Jól illusztrálja ezt az 1367: *Apaty* al. nom. *Vruzfolu* > 1390: *Oruzfalu* > 1513/1515: *Oroz* > 1520–1521: *Oroz* al. nom. *Rws* (Hunyad; Cs. 5: 119) példa, amely esetében a kései ómagyar kor elején és végén lejegyzett névformák eltérése egyrészt az egyházi birtokosra utaló alternatív névforma eltűnésében, másrészt a fennmaradt nem egyházi vonatkozású névalak földrajzi köznévi utótagjának elmaradásában, harmadrészt az utóbbi változás eredményeként létrejött névforma ejtésváltozatának alternatív névként való jelentkezésében áll. Ha azonban a közbülső adatokat is figyelembe vesszük, azt látjuk, hogy a különbségek három, egymás után megvalósuló változási mozzanat nyomán alakultak ki.

Az is előfordul, hogy az egyes kései ómagyar kori változási sorok első és utolsó névformájának különbsége nem tükrözi a korszakban a névalakot ért módosulások számát és sokféleségét. Így például az 1436 k.: *Apáczaegyháza* > 1436, 1458: *Apacza* > 1466: *Apáczakuta* ~ *Apáczaegyháza* > 1525: *Apáczeleke*

(Békés; Cs. 1: 648) változási sor első és utolsó névalakja a földrajzi köznévi utótagban tér el egymástól. A korszak többi névadatát is áttekintve azonban kiderül, hogy a földrajzi köznévi utótag előbb elmaradt, majd újra megjelent a névformában, amely ugyanakkor egy másik földrajzi köznévi utótagot tartalmazó névalak alternatívájaként volt használatos, a korszak végén pedig a két addig jelentkező földrajzi köznévi utótagot egy harmadik váltotta fel az egységesülő névformában.

Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a névformák változásainak korszakokhoz kötött vizsgálata egyes esetekben szükségszerűen torzítja a valóságot: így például az 1261/1271: *Zurdukpispuky* > 1331: *Pyspuky* > 1406: *Pyspeky* ~ *Zurdokpyspeky* > 1808: *Szurdok-Püspöki* (Heves; Gy. 3: 127, Cs. 1: 68–9, L. 1: 544) változási sor két középső adata azt sugallja, hogy a kései ómagyar kor első szakaszában jelzői előtaggal való kiegészülés során keletkezett alternatív névforma jelent meg a korai ómagyar kor végén élő, egyrészes névalak mellett; valójában azonban, legalábbis az írásbeliségben, a kétrészes névforma a korábbi, s a kései ómagyar korban mellette jelent meg ideiglenes alakváltozatként a bővítményrész nélküli egyrészes névalak.

3. Középmagyar kor

A középmagyar korszak vonatkozásában az általunk vizsgált források kevés egyházi birtokosra utaló helynévi adattal szolgálnak. Mindössze 53 olyan denotátum bukkan fel az időszakban, amelynek jelölésére ilyen szemantikai tartalmú névforma (is) használatos volt a vizsgált korban, illetve azt megelőzően vagy követően. Az ómagyar korszak jobb adatoltságának köszönhetően jelentős azonban azoknak a denotátumoknak a száma (248 objektum), amelyekre, még ha a későbbiek során újra előkerültek is az írásbeliségben, középmagyar kori forrásaink nem utalnak. Az alábbiakban, az adatbázisban foglalt névadatok alapján, előbb azoknak a névformáknak a jellemzőit vesszük szemügyre, amelyek ómagyar kori felbukkanásuk után a középmagyar időszakban eltűntek vagy lappangtak; majd a középmagyar korból adatolt névalakok sajátosságait tekintjük át.

3.1. Eltűnt és lappangó névformák a középmagyar korban

Forrásaink alapján 248 olyan denotátumot azonosíthatunk, amelynek neve a középmagyar korszakra eltűnt, illetve lappangott ebben az időszakban. 96 esetben az ómagyar kor egészéből, illetve annak kései szakaszából van ugyan adatunk a denotátum nevére, a középmagyar korban és azután azonban már nem kerül elének megnevezés az objektum kapcsán, pl. 1339: *Pysky* (Gy. 1: 726) >

1368: *Pysky* (Cs. 2: 206) > 1415: *Pisky* (Bodrog; Cs. 2: 206); 1413: *Papfelde* (telek, Nógrád; Cs. 1: 103, *Mártonföldre* alatt). 152 denotátum esetében az ómagyar korban, illetve annak kései szakaszában jelentkezik elnevezés, a középmagyar korszakban nem, ugyanakkor az új-, illetve az újabb magyar kor egyikében vagy mindegyikében megint előkerülnek névformák a kérdéses denotátumok azonosítására, pl. 1329: *Apathy* (FNESz. 1: 110, *Aranyosapáti* alatt) > 1430: *Apáti* ~ *Kopócsapáti* (Cs. 1: 509; FNESz. 1: 110, *Aranyosapáti* alatt) > 1808: *Apáthi* (*Kopocs-* vel *Kapocs-*) (L.) > 1950: *Aranyosapáti* (Szabolcs, FNESz. 1: 110; LGy. 85); 1473: *Balpyspeky* (Cs. 1: 68–9) > 1808: *Püspöki* (*Bál-*) (L.); 1353: *Baraath* (FNESz. 1: 204, *Bernecebaráti* alatt) > 1808: *Baráti* (L.) > 1928: *Bernecebaráti* (Pest; FNESz. 1: 204; LGy. 116).

A középmagyar korra eltűnt, illetve az időszakban lappangó névformák, a történeti forrásokba jellemzően bekerülő földrajzi objektumtípusok megoszlásának megfelelően, főként településeket jelöltek (223 példa), de van példa földet (8 példa), pusztát (6 példa), birtokot (2 példa), erdőt (2 példa), határpontot (2 példa), helyet (2 példa) azonosító névalakokra is. Egy-egy alkalommal az eltűnt vagy lappangó helynév településrészt, patakot, illetve telket nevezett meg.

A középmagyar kori forrásainkban nem jelentkező névformák főként dunántúli (88 példa), valamint északi és felvidéki (83 példa) denotátumokat azonosítottak; kisebb számban erdélyi és partiumbeli (36 példa), illetve délvidéki (35 példa) objektumokat jelöltek; s néhány, az ország közepén (6 példa) található települést neveztek meg.³¹

A forrásaink alapján a középmagyar korszakból nem adatolható, ám teljes történetük során egyházi birtokosra utaló névformával (is) jelölt 248 denotátum közül 93 esetében van információnk arról, hogy a vizsgált névtípushoz tartozó névalak jelentkezésekor mely egyházi tulajdonos korabeli vagy korábbi birtoklásának tényét fejezte ki. Adataink szerint az egri püspök 7; az esztergomi érsek 4; a kolozsmonostori apátság, a nyitrai püspök, a pécsi püspök, a somlónásárhelyi apácakolostor 3; a borsmonostori apátság, a győri káptalan, a heiligenkreuzi apátság, a jászói prépostság, a jeruzsálemi ispotályos keresztesek, a nagyvárad püspök, a tihanyi apátság, a váci püspök, a zobori apátság 2 olyan objektum tulajdonosa volt részben vagy egészében, amelynek az idők során létezett egyházi birtokosra utaló megnevezése (is), s amelynek elnevezése(i), a középmagyar korszakot kivéve, forrásainkból adatolható(k).

³¹ Vármegyei bontásban: Trencsén 19; Baranya 16; Bihar, Vas, Zala 12; Hunyad 11; Somogy 10; Szatmár 9; Heves, Tolna, Zaránd 8; Kolozs, Temes, Valkó, Veszprém 7; Borsod, Fejér, Győr 6; Abaúj, Arad, Bodrog, Sopron, Szerém 5; Gömör, Közép-Szolnok, Szabolcs 4; Bács, Komárom, Krassó, Moson, Nógrád, Pest, Ung 3; Bereg, Csongrád, Hont, Nyitra, Pozsega 2; Csanád, Keve, Küküllő, Külső-Szolnok, Máramaros, Sáros, Szepes, Torontál, Zágráb 1 példa.

Egy-egy ilyen denotátum volt az almádi monostor, a bácsi káptalan, a bátai apátság, a bélháromkúti apátság, a bozói monostor, a bulcsi apát, a csanádi apát, a csanádi püspökség, az egri káptalan, az erdélyi püspök, a fehérvári káptalan, a fehérvári keresztesek, a fehérvári örkanonokság, a győri püspök, az ittebei prépostság, a jáki vagy a pornói apátság, a jászói prépostság, a jeruzsálemi Szent Theodoriusz lavra, a kalocsai érsek, a kapornaki apátság, a kerci monostor, a körűi monostor, a Margit-szigeti apácák, a monostori monostor, a nagyvárad káptalan, az óbudai apácák, a pannonthalmi apátság, a pilisi apátság, a pornói apátság, a remetei kolostor, a sári (abasári) monostor, a Szent Sír keresztesrendje, a szentjobbi apát, a szentlászlói pálos kolostor, a tordai apátság, a veszprémi káptalan, a veszprémi püspökség, a zebegényi monostor és a zselicszentjakabi apátság birtokában.

További egy-egy objektum egy ideig a Szent Megváltóról nevezett helyi (pápoci) premontrei prépostság és a Boldogságos Szűz tiszteletére szentelt helyi ágostonos kolostor, az egri püspökség és az egri káptalan, a kolozsmonostori apátság és a kolozsvári domonkosok, a pannonthalmi apátság és a fehérvári prépostság, a pannonthalmi és a bakonybéli apátság, a pannonthalmi és a zselicszentjakabi apátság, a százdi apátság és az egri püspökség közös tulajdonában volt; illetve az erdélyi püspök, majd a káptalan; a kolozsmonostori apátság, majd az erdélyi püspök; a templomos keresztes, majd az ispotályos keresztes lovagok birtokába került; a nagyvárad püspök és káptalan közös tulajdonából a várad püspök birtokába jutott; a leleszi prépostságtól a várad Szent Kereszt oltár mesterének és a várad káptalanának a közös tulajdonába került; a mórchidai prépostság, a turóci prépostság, a győri káptalan és a pannonthalmi apátság közös birtokából a győri káptalan és a csornai apátság közös tulajdonába iktatták.

Az egyházi birtokviszony fennállásának ideje, az egyházi tulajdonosra utaló névforma megjelenése, változása, illetve a jelölt denotátumot azonosító esetleges egyéb típusú névalakok jelentkezése közötti lehetséges, sokszor bonyolult összefüggéseket az alábbi példák segítségével mutatjuk be. Megesett, hogy a denotátumot jelölő első, korai ómagyar kori névforma kialakulását az egyházi birtoklás ténye motiválta, s ha változott is a későbbiekben a név alak szerkezete, a korai tulajdonosra való utalás a helynévben mindvégig fennmaradt, pl. az egykor az egri püspökség, illetve káptalan birtokában lévő 1261/1271: *Poph* (Gy. 1: 799) > 1493: *Papy* (Cs. 1: 177) > 1851: *Héjő-Papi* (FNESz. 1: 583) > 2015: *Hejőpapi* (Borsod-Abaúj-Zemplén; Hnk. 2015/1026) település. Más esetekben a legkorábbi névalak ugyan egyházi tulajdonosra vonatkozott, ez azonban más szemantikai típusú névformával cserélődött fel az idők során, így a denotátum egykori egyházi birtoklásának emléke az objektum nevében nem őrződött meg hosszú távon, pl. a valaha a kerci monostor tulajdonában lévő 1290 > 1413: *Apathwlge* (Gy. 3: 554 és 3: 558, *Pánád* alatt) > 1347: *Iclod* (Gy. 3:

554) > 1410: *Iklod* (Cs. 5: 881) > 1854: *Kis-Iklód* (Gy. 3: 554) > 1913: *Küküllőiklód* (LGy. 352) helység.

Arra is van példa anyagunkban, hogy az egyházi birtoklást jelölő névrész viszonylag későn került a névformába és csak ideiglenesen maradt annak része, pl. a sümegi vár élelmszerigényét biztosító 1370: *Cehy* (Cs. 3: 42) > 18. sz.: *Püspök Csehi* (FNESz. 2: 505, *Sümegcsehi* alatt) > 1808: *Csehi* (L.) > 1864: *Sümegcsehi* (FNESz. 2: 505) > 2015: *Sümegcsehi* (Zala; Hnk. 2015/2507) település, melynek határa a 18. század előtt és után is hosszú ideig a veszprémi püspökség tulajdonában volt (FNESz. 2: 505, *Sümegcsehi* alatt). Végül az is megtörténhetett, hogy a középkorban már fennálló egyházi birtoklásra való utalás csak újabban jelent meg a denotátumot jelölő névformában, pl. az esztergomi érsek itteni vadaskertjéről elnevezett 1255: *uodkert* (FNESz. 1: 429, *Érsekvadkert* alatt) > 1423: *Wadkert* (Cs. 1: 110) > 1851: *Vadkert* (FE.) > 1906: *Érsekvadkert* (FNESz. 1: 429) > 2015: *Érsekvadkert* (Nógrád; Hnk. 2015/741) helység (FNESz. 1: 429).

A lexikális jellemzőket tekintve azt tapasztalhatjuk, hogy a korábban feljegyzett, ám a középmagyar korszakbeli forrásainkban elő nem kerülő 248 denotátum közül a legtöbbit az ómagyar korban olyan névforma azonosított – gyakran más típusú, nem egyházi vonatkozású névalakok korszakbeli jelenléte mellett –, amely az egyházi birtokosra utaló kifejezések készletéből az *apát* (59 példa), pl. 1258: *Apaty* (Somogy; Cs. 2: 587) és a *pap* (47 példa), pl. 1319: *Keralpopa* (Bereg; Gy. 1: 546) lexémákat tartalmazta. Viszonylag sok, a középmagyar korból nem adatolt denotátumot jelölt az ómagyar korban olyan névalak (is), amely a *püspök* (25 példa), pl. 1261/1271: *Tizapispuky* (Heves; Gy. 3: 127) és a *remete* (25 példa), pl. 1351: *Scentmihalremetey* (Torda; Cs. 5: 728) lexémákat foglalta magában. Több példánk van továbbá a *barát* (13 példa), pl. 1407: *Barathokfalwa* (Baranya; Cs. 2: 468); a *keresztes* (12 példa), pl. 1422: *Kerestes* (Bodrog; Cs. 2: 203); az *apáca* (10 példa), pl. 1373: *Tothapacha* (Temes; FNESz. 2: 65, *Magyarapáca* alatt); a *monostor* (10 példa), pl. 1493: *Monosthory* (Szatmár; Cs. 1: 481); a *monoh* (7 példa), pl. 1359: *Monohfeulde* (föld, Zala; Cs. 3: 36, *Bezeréd* alatt); az *egyház* (6 példa), pl. 1411: *Eghazfewlde* (Fejér; Cs. 3: 326) lexémák egyikének felhasználásával létrejött ómagyar helynevekkel (is) jelölt denotátumok középmagyar kori hiányára.

Két-két denotátum kapcsán maradt el a középmagyar korban véglegesen vagy ideiglenesen olyan névforma, amelyben a *dékán*, pl. 1418: *Dékánhalma* (birtok, Zaránd; Cs. 1: 748, *Veresegyház* alatt); az *érsek*, pl. 1520: *Ersekzaka* (Bodrog; Cs. 2: 207); a *káptalan*, pl. 1500 k.: *Káptalangyőr* (településrész, Győr; Cs. 3: 541, *Győr város* alatt); a *kustos*, pl. 1496: *Kwsthosbardya* (Somogy; Cs. 2: 590) és, a birtokos intézményre utalva, a *Budavár*, pl. 1444: *Budavaridench* (Somogy; Cs. 2: 600) lexémák valamelyike szerepelt. Egy-egy denotátum esetében az eltűnt vagy lappangó névalak a *dézmás*, a *dusnok*, a *kápolna*, a

prépost lexémák egyikét tartalmazta: 1261/1271: *Dezmaszykzou* (Heves; Gy. 3: 136), *[1193–96]>1216 és 1218/Pp. Reg.: *Dussunc* (Fejér; Gy. 2: 422–3), 1353: *Kapolnafeulde* (Vas; Cs. 2: 761), 1297: *Prepostfelde* (föld, Gömör; Gy. 2: 546). Két, a középmagyar korból nem adatolt denotátummal összefüggésben olyan ómagyar névforma (is) jelentkezett, amely két egyházi birtokosra utaló lexémából épült fel: 1399: *Captalon Püspöke* al. nom. *Szent Andras* (föld, Trencsén; Cs. 1: 70, *Szent-András* alatt) és 1331/1334: *Poopmonustura* ~ *Popmonustura* (Heves; Gy. 3: 121).

További 18, a középmagyar kori forrásainkból nem adatolható denotátum tekintetében az ómagyar névalakok ugyan nem egyházi vonatkozásúak, de a későbbiekben, névcseré eredményeként, jelentkeztek az egyházi birtokosra utaló névformák (is), pl. 1287: *Lek* (FNESz. 1: 429, *Érsekújvár* alatt) > 1571: *Uyuar* ~ *Olaj Vyuar* ~ *arx archiepiscopalis Wyuar* (FNESz. 1: 429, *Érsekújvár* alatt) > 1913: *Érsekújvár* (Nyitra; LGy. 191); illetve ilyen szemantikai tartalmú névrészek kapcsolódtak az eredeti névalakokhoz, pl. 1326: *Hudus* > 1910: *Káptalanhodos* (Bihar; FNESz. 1: 685).

A középmagyar kori forrásainkból nem adatolható 248 denotátumot korábban, az ómagyar korszakban összesen 1226 névforma azonosította: 77 esetben egyetlen névformát, 1149 esetben két vagy több névalakot is közölnek az áttekintett források. Az azonos denotátumra vonatkozó különböző névformák eltérhettek egymástól helyesírásukban, pl. 1273/1392/1477: *Pyspuky* (Gy. 1: 655) > 1284/1572: *Pispwky* (Bihar; Gy. 1: 655); hangalakjukban, pl. 1260: *Popth* > 1332–7: *Popd* (Temes; FNESz. 2: 316), 1391: *Ighazfalua* > 1391: *Eghazfalua* (Torda; Cs. 5: 701–2); alakszerkezetükben, pl. 1093: *Apathur* (Cs. 3: 29) > 1327: *Apathlaka* (Zala; Cs. 3: 29); lexikájukban, pl. 1439: *Monohlehota* > 1493: *Barathlehota* (Trencsén; FN. 96); típusukban, pl. 1332–7/PR.: *Kereztes* > [1284–90]>1374/1500 k.: *Fanchal* (Bihar; Gy. 1: 632). Megfigyelhető néhány összetett különbség is, pl. a 1232: *Borat* > 1251/1263/1398: *Barathy* (Győr; Gy. 2: 580) névformák helyesírásukban és alakszerkezetükben; a 1276: *Pyspuki* (Gy. 3: 298; Cs. 5: 125) > 1341: *Pispiky* (Hunyad; Gy. 3: 298) névalakok helyesírásukban és hangalakjukban; a 1319: *Popt* (Gy. 1: 355; Cs. 2: 514–5) > 1330/1477: *Bekaspab[d]* (Baranya; Gy. 1: 355) névformák helyesírásukban, hangalakjukban és alakszerkezetükben térnek el egymástól. A források adatai szerint a névalak lejegyzésének módja mellett különbség mutatkozhatott a jelölt denotátum fajtájának megítélésében is, pl. 1256: *Appati*, p. > 1272/1419, 1307/1315/1327: *Apathy*, t. (birtok és föld; Abaúj; Gy. 1: 62). Az eltérés fennállhatott a denotátumot jelölő névformák alakszerkezete és pontos vonatkozása tekintetében együttesen, pl. 1471: *Wdyczky* ~ 1471: *Naghwycz* és *Eghazywdych* (Trencsén; FN. 198–9). A lejegyzett névformák különbségét eredményezhette továbbá párhuzamos névadás érvényesülése is, pl. 1435: *Monohaz* > 1455: *Minichhoff* (Sopron; Cs. 3: 619).

A morfológiai és szintagmatikus jellemzőket tekintve a középmagyar korszakból nem adatolható ómagyar kori névformák leggyakrabban helynévképzős alakok (238 példa, 19,41%). E képzett névalakokban leginkább a birtoklás kifejezésével összefüggésben álló *-i* képző jelentkezik (221 példa), pl. 1380: *Pispeky* (Trencsén; FN. 177–8), 1493: *Monosthory* (Szatmár; Cs. 1: 481). Néhány névformában a *-d* ~ *-di* (12 példa), az *-a* (2 példa), az *-s* (1 példa) képzőkkel találkozunk, pl. 1373: *Papd* (Baranya; Cs. 2: 514–5), 1349: *Popdi* (Temes; Cs. 2: 56), 1354: *Monoka* (Baranya; Cs. 2: 508), 1567: *Barathos* (Háromszék; FNESz. 1: 166). Kivételes a fosztóképző jelenléte a névformában (2 példa): 1410 és 1446: *Apathlan* (Sopron; Cs. 3: 599; FNESz. 2: 161, *Mosonbánfalva* alatt).

A középmagyar korban nem jelentkező ómagyar névalakok egy jelentős része jelölt birtokos szerkezet (201 példa, 16,39%), tulajdonnévi alaprésszel, pl. 1319: 1476: *Apathmarothya* ~ *Apathwrmarothya* (Hont; FNESz. 1: 106), *Keralpopa* (Bereg; Gy. 1: 546); illetve földrajzi köznévi alaprésszel, pl. 1406: *Barathilese* (Zala; Cs. 3: 32). Viszonylag nagy számban azonosíthatunk pusztai köznévi szerkezetű névformákat is a középmagyar korra eltűnt vagy a korszakban lappangó helynevek között (151 példa, 12,32%), pl. 1456: *Apacza* (puszta, Szerém; Cs. 2: 240).

A középmagyar időszakbeli forrásokból hiányzó ómagyar névformák kisebb arányban jelöletlen birtokos szerkezetek (68 példa, 5,55%), tulajdonnévi alaprésszel, pl. 1361: *Pispukzekel* (Tolna; Cs. 3: 450); illetve földrajzi köznévi alaprésszel, pl. 1465: *Apathzegh* ~ *Wyfalw* (Szabolcs; Cs. 1: 528, *Ujfalub* alatt). Közel azonos számban találunk minőségjelzős szerkezeteket is (66 példa, 5,38%), egyházi birtokosra utaló alaprésszel, pl. 1415: *Orozapathy* ~ *Orozapath* (Krassó; Cs. 2: 105); illetve, névintegrálódás eredményeként, egyházi tulajdonost azonosító, helynévi eredetű bővítményrésszel, pl. 1400: *Popizenthpeter* (Keve; Gy. 3: 320, Cs. 2: 120). Egy alkalommal (0,08%) mennyiségjelzős szerkezetű névforma eltűnésével számolhatunk: 1390: *Kethremethege* (Hunyad; Cs. 5: 121, *Pala* alatt).

A középmagyar korszakbeli folytatással nem rendelkező ómagyar kori névformák között több idegen vagy bizonytalan grammatikai szerkezetű névalakkal találkozunk (51 példa, 4,16%), pl. 1491: *Papesd* (Hunyad; Cs. 5: 121), magyar mintára keletkezett román névalak visszakölcsönzésével (vö. FNESz. 2: 170, *Nádaspapfalva* alatt). Fellelhető továbbá 450 (36,7%) nem egyházi vonatkozású névforma is, amelyek az ómagyar korban egyházi birtokosra utaló névalakkal cserélődtek fel, illetve ilyen szemantikai tartalmú névrészekkel egészültek ki, pl. 1251>368: *Zvha* > 1282/351: *Apaty* ~ *Appaty* (Gömör; Gy. 2: 554), 1229: *Bard* > 1496: *Kwsthosbardya* (Somogy; Cs. 2: 590); vagy a későbbi idők egyikében kaptak közvetlenül vagy közvetve egyházi tulajdonost jelölő bővítményrészeket, pl. 1212/1410: *Thorna* > 1908: *Apáczatorna* (Veszprém; FNESz. 1: 104), 1326: *Hudus* (FNESz. 1: 685,

Káptalanhodos alatt) > 1851: *Oláh-Hodos* (FE.) > 1910: *Káptalanhodos* (Bihar; FNESz. 1: 685).

A középmagyar kori forrásainkból nem adatolható 248 denotátumot jelölő legkorábbi ómagyar kori névformák keletkezéstörténeti szempontból öt típushoz sorolhatók. Mintegy harmaduk jelzős szerkezetből szintagmatikus szerkesztéssel jött létre (87 példa, 35,08%), pl. 1403: *Papharaztya* (föld, Szatmár; Cs 1: 482), 1365–6: *Monakfalua* (Vas; Cs. 2: 777). A névalakok között több megkülönböztető névrésszel egyénített, jelölt és jelöletlen birtokos szerkezetű, illetve minőség- és mennyiségjelzős formával is találkozunk, pl. 1319: *Keralpopa* (Bereg; Gy. 1: 546), 1473: *Balpyspeky* (Heves; Cs. 1: 68–9), 1433: *Kispapfalwa* és *Naghpapfalwa* (Valkó; Cs. 2: 341), 1390: *Kethremethege* (Hunyad; Cs. 5: 121, *Pala* alatt). Néhány esetben elírás, deszemantizáció nehezíti a névrészek azonosítását, pl. 1246/383: *Pithcalo* (föld, Nógrád; Gy. 4: 255): a váci püspök birtokában lévő település nevével kapcsolatban Györffy György valószínűsíti, hogy a *Pith-* megkülönböztető névrész a *Pispek-* vagy *Pisk-* elírása lehet (4: 255); 1525: *Spapradna* (Trencsén; FN. 167): Fekete Nagy Antal a *Papradnó* (a mai *Kosárfalva* korábbi elnevezése) településnévvel azonosítja.

A névformák közel ötöde helynévképzővel, morfológiai szerkesztés során keletkezett (51 példa, 20,57%), pl. 1258: *Apaty* (Somogy; Cs. 2: 587), 1319: *Popt* (Baranya; Gy. 1: 355, Cs. 2: 514–5), 1329: *Pyspuky* (Bihar; Gy. 1: 656). A *Püspöki* névalak több esetben módosult egyszerejtés következtében, pl. 1444: *Pysky* (Fejér; Cs. 3: 343). Kevésbé jellemzőek a jelentésbeli névalkotás révén, metonimikus névadással létrejött névformák (32 példa, 12,9%), pl. 1456: *Apacza* (puszta, Szerém; Cs. 2: 240), 1211: *Barath* (Győr; Cs. 3: 545). Elvértve találunk szerkezeti változással, földrajzi köznévi utótaggal való kiegészülés eredményeként alakult névformát (2 példa, 0,81%), pl. 1481: *Apathitelek* (puszta, Bodrog; Cs. 2: 192). Néhány helynév névátvétellel került be a magyar nyelvbe, illetve keletkezésének körülményei bizonytalanak ítéltetők (17 példa, 6,85%), pl. 1479: *Brathesth* (Arad; Cs. 1: 763–4, *Váradia* vár alatt). 59 névalak (23,79%) első jelentkezésekor nem egyházi vonatkozású, így keletkezéstörténeti sajátosságaik elemzésünk szempontjából figyelmen kívül hagyhatók.

A középmagyar korban elének nem kerülő denotátumok korai megnevezései több esetben estek át alak szerkezeti változásokon az ómagyar időszakban. Redukció történt a 1376: *Nyarasapathy* > 1445: *Nyarasapath* (Cs. 1: 32, FNESz. 2: 252) névpár esetében; bővülés figyelhető meg a 1232: *Borat* > 1251/263/398: *Barathy* (Győr; Gy. 2: 580) példa kapcsán; névelemcserével találkozunk a 1221: *Popi* > 1260: *Popth* (Temes; FNESz. 2: 316, *Papd* alatt) változás során. Földrajzi köznévi utótaggal való kiegészülést figyelhetünk meg az 1479: *Apathy* > 1481: *Apathyrew* (Baranya; Cs. 2: 468) példa esetében; jelzői előtaggal való kiegészülés jelentkezik a 1319: *Popt* > 1330/477: *Bekaspab[d]* (Baranya; Gy. 1:

355, Cs. 2: 514–5) névpár vonatkozásában. A névelem > névrész cserét szintagmatikus szerkesztés kísérte az 1093: *Apathur* > 1327: *Apathlaka* (Zala; Cs. 3: 29) változás során. A szókezdő A- elmaradása következtében deszemantizáció következett be az 1332: *Apátfalva* (Cs. 1: 693, Csanád megyei *Apátfalva* alatt) > 1334: *Pothfalua* (Csongrád; FNESz. 1: 105) példa esetében.

Egyházi vonatkozású névalak jelentkezésével számolhatunk a 1082: *Hygmugos* > 1222: *Apaty* (Zala, majd Veszprém; Cs. 3: 59, FNESz. 1: 736, *Kisapáti* alatt) névcserével összefüggésben; míg az egyházi vonatkozású névalak eltűnésére látunk példát az 1290>413: *Apathwlge* > 1347: *Iclod* (Küküllő; Gy. 3: 554, 3: 558, *Pánád* alatt) névcseréjében. Eltűnt a változatként élő, egyházi birtokosra utaló névforma a 1399: *Szent Andras* al. nom. *Captalon Püspöke* > 1423: *Szent Andras* (föld, Heves; Cs. 1: 70, *Szent-András* alatt) változás eredményeként, fennmaradt ugyanakkor a 1284/XV: *Bolgar* ~ *Papfalva* > 1332–5/Pp. Reg.: *Popfalua* (Kolozs; Gy. 3: 367, Cs. 5: 392–3) változás során.

A fenti jelenségek kombinálódhattak is: a jelzői előtaggal való kiegészülést alternatív névforma megjelenése kísérte az 1394: *Apaty* > 1510: *Nemes-Apathy*, másként *Thwthorzech* (Zala; Cs. 3: 29, FNESz. 2: 227) egyszeri változás esetében; a jelzői előtaggal való kiegészülés az alternatív névforma eltűnésével járt, majd a jelzői előtag elmaradásában megnyilvánuló ellipszis következett be a 1419: *Jezenew* al. nom *Remethe* > 1449: *Olahremethe* > 1484: *Remethe* (Ung; Cs 1: 397) változási sor kapcsán.

3.2. Denotátumfajták, földrajzi megoszlás a középmagyar korban

A középmagyar korszak a vizsgált típussal összefüggésbe hozható névállománya forrásaink alapján csak korlátozott mértékben jellemezhető. Mindössze 53 olyan denotátummal találkozunk, amelyet hosszabb-rövidebb ideig egyházi birtokosra utaló névforma (is) jelölt az idők során, s amelyeket azonosító egyik névalak éppen a középmagyar korból való. Az 53 denotátum közül 42 esetében a kérdéses helynek az ómagyar korszakból is ismeretes megnevezése. Ez lehetett egyházi birtokosra utaló névforma, amellyel a középmagyar névalak szerkezetileg azonos maradt, pl. 1332–7: *Apati* (FNESz. 2: 485, *Somogyapáti* alatt), 1486: *Apathy* (Cs. 2: 587) > 1728: *Apáty* (Baranya; MDH., BMFN.); vagy alakszerkezetileg különbözhetett is tőle, pl. 1399: *Barathy* > 1536: *Barathe* (Somogy; Cs. 2: 589), *-i* > *-é* névelemcserét mutatva; 1263: *Pyspuky* (Gy. 2: 536), 1384: *Püspöki* (Cs. 1: 144) > 1553: *Zajopispeky* (Gömör; FNESz. 2: 438, *Sajópüspöki* alatt), jelzővel történő egyénítés miatt.

Arra is van példánk, hogy a denotátumot jelölő ómagyar névforma nem egyházi birtokosra utalt, hanem valamely más szemantikai tartalmat fejezett ki, s a középmagyar korban névcseréjének eredményeként jelenik meg az egyházi vonatkozású névalak, pl. 1427: *Arran* ~ *Araan* (puszta személynévre visszavezethető névforma; Cs. 2: 733) > 1612: *Baratt faluba* (Vas; FNESz. 1:

166, *Barátfalva* alatt); illetve népetimológia következménye az egyházi birtoklásra utaló névforma megjelenése, pl. 1296–7: *Pochwasara*, 1397: *Pothwasara* ('egy Pat nevű személy vásártartási joggal rendelkező települése'; Cs. 3: 246) > 1696: *Papvásár* (Veszprém; FNESz. 2: 318, *Papvásári-szőlőhegy* alatt), a falu a veszprémi püspök tulajdona lett. Jellemző tendencia, hogy az egyéb szemantikai típushoz sorolható ómagyar névforma a középmagyar korszakban egyházi birtokosra utaló differenciáló jelzővel egészült ki, pl. 1291–4: *Tamasy* (a névalak a *Tamás* személynév birtoklást kifejező *-i* képzővel alkotott származéka; FNESz. 2: 317, *Paptamási* alatt), 14. sz.: *Thomasi* (Cs. 1: 625) > 1692: *Pap Tamasi* (Bihar; FNESz. 2: 317), a település a 14. században került a nagyváradi káptalan tulajdonába.

11 denotátum esetében forrásainkból az első névforma a középmagyar korszakból adatolható. A középmagyar korban jelentkező névalak lehetett egyházi vonatkozású, s ez az utalás később is fennmaradhatott, pl. 1567: *Remete* (FNESz. 2: 250, *Nyáradremete* alatt) > 1907: *Nyáradremete* (mai román hivatalos neve: *Eremitu*, Székelyföld; FNESz. 2: 250), illetve az egyházi birtokost azonosító középmagyar kori névalakot a későbbiekben valamely más szemantikai tartalmú névforma cserélhette le, pl. 15. sz.: *Kusztoszfalva* (Cs. 1: 625, *Szóllós* alatt), a település a 15. században a váradi örkanonok tulajdonában volt > 1808: *Szóllós* (L.) > 1913: *Váradszóllós* (ma Nagyvárad egyik városrésze, román neve: *Seleuş*, Bihar; LGy. 629). Arra is van példa ugyanakkor, hogy a középmagyar korban jelentkező névalak a település valamely, a birtoklástörténetétől független tulajdonságára vonatkozott, s a későbbiek során egészült ki egyházi tulajdonosra utaló névrésszel, pl. 1559: *Szilágy* ('szilfával benőtt hely') > 1900: *Püspökszilágy* (FNESz. 2: 386) > 2015: *Püspökszilágy* (Pest; Hnk. 2015/2268), a településnek egy időben a váci püspök volt a földesura.

A középmagyar korszakban élénk kerülő névformákkal összefüggésben általánosságban elmondhatjuk, hogy a névalakok által jelölt denotátumok mintegy 30%-ának (16 denotátumnak) mind az öt vizsgált korszakból ismeretes valamilyen megnevezése a felhasznált források adatai alapján. Egy-egy névalak, különféle névváltozatok mellett, lényegében változatlan szerkezeti formában jelentkezik az öt korszak során, pl. 1332–5/PR.: *Baratur* ~ *Barat*, *Baratro* ~ *Barate* ~ *Baratur* (Gy. 1: 281; Cs. 2: 471) > 1397: *Baratur* (Cs. 2: 471) > 1542: *Barator* (Cs. 2: 471), 1696: *Baratur* (MDH.; BMFN.) > 1803: *Baratur* (MDH.; BMFN.) > 1973: *Barátúr* (Baranya; MDH.; BMFN.); az 1542-ben a pécsi káptalan tulajdonában lévő települést az újabb magyar korban, 1981-ben Magyarhertelendhez csatolták (Cs. 2: 471; FNESz. 1: 167, *Barátúr* alatt). Más esetekben a helynév időről időre különböző alakszerkezetet öltve tűnik fel forrásainkban, pl. 1261/350: *Pop*, 1284: *Popy* (Gy. 1: 546) > 1422: *Papi* ~ *Papifalu* (Cs. 1: 418) > 1610: *Marok papi* (Gy. 2: 99) > 1773: *M. Papi*

(LexLoc.), 1808: *Papi (Márok-)* (L.) > 2015: *Márokpapi* (Bereg; Hnk. 2015/1670); a helység, amely egyes források szerint egykor a tarpai papok birtoka volt, *Márokpapi* név alatt, 1941-ben összeolvadt a szomszédos Márok településsel (FNESz. 2: 99, *Márokpapi* alatt).

Egyes, mind az öt vizsgált korszakból adatolható denotátumok kapcsán megfigyelhető, hogy az egyéb szemantikai típusba tartozó korábbi névalakok után éppen a középmagyar korban jelenik meg az egyházi birtokosra utaló névforma, pl. 1193: *Borz ~ Borriz*, 1340: *Baruch!* (Gy. 2: 348, *Barc* alatt) > 1439: *Baroch!* ~ *Barch* (Gy. 2: 348) > 1538: *Keresztesek mayorya* (FNESz. 2: 452, *Sárkeresztes* alatt) > 1794: *Sár Keresztes* (FNESz. 2: 452), 1808: *Keresztes* (L.) > 2015: *Sárkeresztes* (Fejér; Hnk. 2015/2395). A korai *Barc* névalak pusztaszemélynévi eredetű helynév (FNESz. 1: 237, *Borbála* alatt). Györffy György beszámol arról, hogy Barc területét Eufrozina királyné 1187 előtt adta a jeruzsálemi ispotályos keresztesek, azaz a Johanniták lovagrendje székesfehérvári konventjének tulajdonába, s ezt III. Béla 1193-ban megerősítette (2: 348, *Barc* alatt), a birtok nevében a keresztesekre történő utalásra mégis csak több száz év elteltével van adatunk az írásbeliségből.

Máskor a német–magyar vegyes lakosság által benépesített területen párhuzamos névadással létrejött településnevek váltakozásával találkozunk az öt korszak folyamán, egyéb típusú névváltozatok jelentkezése mellett, pl. 1217: *Leginthov ~ Novum Predium* (Gy. 4: 158; FNESz. 1: 166), +1263 [XIV]: *Munichshof* (Gy. 4: 158), 1278: *Wylok ~ Vyulok* (Gy. 4: 158), 1345: *Olso(u)munuhduor* (Gy. 4: 158; Cs. 3: 683; FNESz. 1: 166) > 1410: *Minichhoff* (Cs. 3: 683), 1429: *Monohodwar* (Cs. 3: 683) > 1544: *Baratffalwa*, 1550: *Baráthokfalwa* (FNESz. 1: 166) > 1808: *Barátfalu* (L.), 1908: *Barátudvar* (FNESz. 1: 166) > 1988: *Mönchhof* (Moson; FNESz. 1: 166); a település, melynek eredeti neve *Legénytő* volt, a 13. század elejétől egészen a 19. század végéig fele részben a heiligenkreuzi ciszterci apátság birtoka volt, ma Ausztriához tartozik (Gy. 4: 158–160, *Monóudvar* alatt; Cs. 3: 683, *Monó[h]-udvar* alatt; FNESz. 1: 166, *Barátudvar* alatt).

Forrásaink alapján négy település neve az ómagyar korból vagy annak egyik szakaszából adatolható, e korai helységek a középmagyar korszakra azonban eltűntek, s ekkor már csak egy-egy mikrotoponima őrzi emléküket, pl. 1261/271: *Pispuky*, v. (Gy. 1: 512) > 1415: *Pysky* (Cs. 1: 654) > 1719: *Puskihát* (Békés; Gy. 1: 512), Csánki is megerősíti, hogy az egykori településnév 1728-ban egy, a mai Békéscsaba határához tartozó pusztaneveként élt (1: 654, *Piski* alatt); 1332–7/Pp. Reg.: *Harengozen ~ Haranguzen ~ Haronkozow*, v. (Gy. 3: 89) > 1494: *Harangozo-wcza* (Cs. 1: 63, *Harangozó* alatt) > 1549: *Harangozó*, platea (Heves; Gy. 3: 90), Györffy szerint 1336-ban még önálló falu volt (3: 89–90), Csánki az 1494-es egri püspöki számadásokról már utcaként adatolja (1: 63, *Harangozó* alatt).

A középmagyar korban jelen lévő névformák mintegy ötöde olyan denotátumot jelöl, amelynek az utána következő korszakok egyikéből vagy mindegyikéből maradt fenn megnevezése forrásainkban (11 példa). A középmagyar korszak után az újmagyar és az újabb magyar korban egyaránt jelentkezik a 1542: *Kapthalanfalwa* (FNESz. 1: 685, *Káptalanfa* alatt) > 1808: *Káptolonfa* (L.) > 1988: *Káptalanfa* (Veszprém; FNESz. 1: 685) helynév. Egy másik középmagyar kori, később elpusztult *Káptalanfalva* nevű település emléke ugyanakkor csak az újabb magyar korban jelenik meg forrásainkban, mikrotoponima formájában: 1542: *Kaptalanfalwa* (MDH.; BMFN.) > 1960: *Káptalanfalva*, egy Dinnyeberkihez tartozó dombos szántóterület nevéként (Baranya; MDH.; BMFN.).

Egyes, a középmagyar korszakban jelentkező és az újmagyar kori forrásainkban is jelen lévő településnevek a mai hivatalos névhasználatban helységegysítesek miatt, illetve egyéb okokból nem kerülnek elének, ugyanakkor a helyi magyar névhasználó közösség vélhetően ismeri, alkalmazza őket. Így például az egykor a garamszentbenedeki bencés apátság tulajdonában lévő 1570: *Apátfalu* > 1773: *Garam Apáthi* (Nyitra; FNESz. 1: 497) települést, amely ma Szlovákiához tartozik, az újabb magyar korban, 1960-ban *Nová Dedina* néven egyesítették Garamújfaluvall; hasonlóképpen a városszalónaki pálosok 1698: *Barátfalu* > 1773: *Baráth Major* (FNESz. 1: 166, *Barátmajor* alatt), 1808: *Barátmajor* (L.), 1913: *Barátmajor* (LGy. 101) néven ismert Moson megyei faluja ma az ausztriai Bándol (Weiden bei Rechnitz) településrésze, s hivatalos német neve *Mönchmeierhof*, amely lényegében a magyar helységnévvel azonos jelentésű.

A középmagyar korszakban előkerülő névformák által jelölt denotátumok legnagyobb részének (23 denotátumnak) valamiféle megnevezése az ómagyar kor egyik vagy mindkét időszakában és az új-, illetve az újabb magyar korszakok egyikében vagy mindegyikében, azaz a középmagyar kor előtt és után egyaránt jelentkezik adattárunkban, de nincs mind az öt korszakból adatunk a denotátumok elnevezésére.

A korai ómagyar névforma hiányzik az 1436 k.: *Apáczaegyháza*, 1436: *Apacza*, 1466: *Apáczakuta* ~ *Apáczaegyháza*, 1525: *Apáczateleke* (Cs. 1: 648) > 1567: *Apádca* (FNESz. 1: 305, *Csanádapáca* alatt) > 1851: *Kis- és Nagy-Apácza* (FE.) > 1895: *Csanád-Apácza* (FNESz. 1: 305, *Csanádapáca* alatt) > 2015: *Csanádapáca* (Békés; Hnk. 2015/466) adatsor esetében. A korai ómagyar és az újabb magyar névalakra nincs adat forrásainkban a fehervári káptalan birtokában lévő 1399: *Barathy* > 1536: *Barathy* > 1894: *Baráti* (Somogy; Cs. 2: 589) nevű település kapcsán. A jelenkori hivatalos névforma hiánya helységegysítes következménye az 1427: *Apáti* (Cs. 1: 203) > 1731: *Felső Apathi* > 1746: *Szilvás-Apáthi* (FNESz. 2: 582, *Szilvásapáti* alatt) > 1808: *Apáthi* (*Szilvás-*) (Abaúj-Torna; L.) példa esetében, az egykor a széplaki apát tulajdonában lévő települést ugyanis 1968-ban Kassával egyesítették. A korai ómagyar és az

újmagyar névforma nem került be az adattárba, s az újabb magyar névforma is inkább csak az informális névhasználat része a következő példában: 1405: *Remethe* > 1760–2: *Kővár Remete* > 1988: *Kővárremete*, hivatalos nevén: *Remetea Chioarului* (Máramaros; FNESz. 1: 800).

A kései ómagyar kori névalakot nem tudjuk forrásainkból kimutatni, s a jelenkori adat is az informális névhasználatból származik az egykor az esztergomi érsek tulajdonát képező 1246/383: *Hatuan*, [1294] V. 18/294: *Puspuke* (Gy. 4: 287) > 1736–9: *Fülek-Püspöki* (FNESz. 1: 484) > 1808: *Püspöki (Fülek-)* (Nógrád; L.) > 1998: *Fülekpüspöki*, hivatalos nevén: *Biskupice* (Gy. 4: 287) nevű település kapcsán. A kései ómagyar névforma hiánya mellett helységegysítés miatt az újabb magyar korban a névforma egy másik helységnév részeként jelentkezik az egykor a tihanyi apátság birtokában lévő 1275: *Apaty* > 1536: *Apaty* (Cs. 2: 587) > 1808: *Apáthi seu Kis-Bár és Bár (Nagy-)* (Somogy; L.) > 1895: *Kis-Bár-Apáti* (FNESz. 1: 738, *Kisbárapáti* alatt) > 2015: *Kisbárapáti* (Hnk. 2015/1350) nevű település esetében. Csak újabb magyar névforma nem kerül elének a vizsgált forrásokban a 1331: *Barad ~ Borad* > 1382: *Barath* > 1536: *Barathy* > 1894: *Kis-Baráti és Nagy-Baráti* puszták (Somogy) adatsorral összefüggésben, az egykori település 19. század vége előtti elpusztásodása miatt (Cs. 2: 589 és 2: 581–2, *Segösd [Segesd]* város alatt).

A forrásainkból összegyűjtött középmagyar kori névalakok a korszakban többnyire településeket jelöltek (49 példa), s csak egy-egy pusztát, telket, erdőt, illetve utcát azonosító névformával találkozunk. A névformák által azonosított denotátumok leggyakrabban a Dunántúlon (23 példa), az Alföldön (10 példa) és az ország északi részén (9 példa) helyezkedtek el, de van néhány adatunk a Partiumban (4 példa), Erdélyben (4 példa), Bácskában (2 példa), illetve az ország közepén (1 példa) található településekre is az időszakból.³²

3.3. A középmagyar helynevekben jelentkező egyházi birtokosok azonosítása

A középmagyar korból adatolt, története során egyházi birtokosra utaló névformával (is) jelölt denotátumokkal összefüggésben meg kell jegyeznünk, hogy ezek tulajdonosa az idők során jellemzően többször is változott. Forrásaink kellő figyelmet fordítanak arra, hogy a vizsgált típushoz tartozó névben megjelölt egyházi birtokos kilétét azonosítsák, ám azt nem feltétlenül követik

³² Vármegyei megoszlásban: Baranya 8; Somogy 4; Abaúj, Arad, Bihar, Vas, Zala 3; Békés, Bodrog, Moson, Szatmár 2; Bars, Bereg, Doboka, Fejér, Gömör, Háromszék, Heves, Jászság, Kraszna, Máramaros, Marosszék, Nógrád, Nyitra, Pest, Szabolcs, Udvarhelyszék, Veszprém 1 példa. Egy települést a korszak folyamán időnként Somogy, máskor Tolna megyéhez számítanak forrásaink.

nyomon, hogy a névalak által jelölt denotátum az egyházi vonatkozású névforma jelentkezése előtt, illetve után kinek a tulajdonában volt.

A középmagyar kori egyházi birtokost ezért azokban az esetekben tudjuk bizonyosan meghatározni, amikor a megfelelő névforma első adata a középmagyar időszakból való. Így például a középmagyar korszakban felbukkanó 1542: *Kapthalanfalwa* (Zala; FNESz. 1: 685, *Káptalanfa* alatt) település a névalak jelentkezésekor a fehérvári káptalan tulajdonában volt; a 1506: *Ladan* (Cs. 1: 519) > 1543: *Pispek Ladaný* (Szabolcs; FNESz. 2: 385) névváltozást az magyarázza, hogy a helység a nagyváradi püspökség birtoka lett; az 1427: *Arran ~ Araan* (Cs. 2: 733) > 1612: *Baratt faluba* (Vas; FNESz. 1: 166, *Barátfalva* alatt) névcseré pedig azzal függ össze, hogy a németújvári Ágoston-rendi szerzetesek 1519-ben komoly adományban részesültek itt.

Ugyanakkor maga a középmagyar kor is viszonylag hosszú időszakot ölel fel, így ezen a korszakon belül is történhetett tulajdonosváltás. A település egésze vagy egy része egyik egyházi tulajdonostól egy másik egyházi birtokoshoz kerülhetett, pl. a korszakban jelentkező Bars megyei 1570: *Apátfalu* nevű helység kezdetben a garamszentbenedeki bencés apátságé volt, 1565-től azonban az esztergomi káptalan birtoka lett (FNESz. 1: 497, *Garamapáti* alatt); a Vas megyei 1539: *Keresztes* település a hivatkozott 1539. évi adólajstrom szerint a pornói apátság birtokában volt, majd 1551-ben az addig egységes település *Magyar-* és *Németkeresztes* néven kettébomlott, s a két települést a jáki és a pornói apátság birtokaiként említik (Cs. 2: 845, *Pornói apátság* alatt).

Máskor az ómagyar korban létrejött névalak által azonosított egyházi birtokos helyett a középmagyar kor legalább egy szakaszában a település már más egyházi tulajdonoshoz tartozott, pl. az Abaúj megyei 1630: *Szeplak-Apathy* korai birtokosa az abaszéplaki bencés apátság volt, a későbbiekben aztán a település az 1566-ban alapított nagyszombati Szent István szeminárium tulajdonába került (FNESz. 2: 571, *Széplakapáti* alatt). Arra is akad példa, hogy a birtokos egyházi intézmény fenntartója változott meg az idők során, pl. a Zala megyei 1747: *Szala Apáti* település a zalavári apátság tartozéka volt, a zalavári apátság maga azonban 1715-ben a göttweigi bencésekhez került, akik Zalaapáti apátsági székhellyé emelték (FNESz. 2: 794).

A névben megjelölt ómagyar kori egyházi birtokostól a település a középmagyar korra magánkézre is kerülhetett, pl. a szatmári 1616: *Ócsova Apáti* a 13. században a Nagyecsed mellett található egykori Sárvármonostora tulajdona lehetett, az apátság megszűnése után annak birtokai a beregszászi ferences rendiekhez és domonkosokhoz kerültek, a 14. századtól a 19. századig Olcsvaapáti település ugyanakkor már a Károlyi családé volt (FNESz. 2: 273, *Olcsvaapáti* alatt); a békési 1728: *Piski* 1261-ben az egri püspökség tulajdonában állt (puszta; Cs. 1: 654), 1719-ben a Veszeiek birtoka volt (Gy. 1: 512, *Püski [Püspöki]* alatt). Részben került magánbirtokoshoz az Abaúj megyei 1560: *Jazo Wyffalw* település, amely egykor a jászói premontrei prépostság

birtoka volt, 1564-ben fele részben a prépostság, fele részben a Semsey család tulajdonát képezte (FNESz. 1: 654); a Moson megyei 1544: *Baratffalwa* település 1217 körül került az osztrák heiligenkreuzi ciszterci apátság tulajdonába, később részben az apátság, részben pedig köznemesek bírták (Gy. 4: 158–160; FNESz. 1: 166, *Barátudvar* alatt).

A középmagyar korszakból adatolt denotátumok kapcsán a fent említettek miatt az egykori egyházi birtokos azonosítása leginkább a megfelelő névformák kialakulásakor fennálló tulajdonviszonyokat mutatja meg. Az adatbázisba bekerült 53 középmagyar kori denotátum közül 38 (71,7%) esetében adnak információt forrásaink az egyházi birtokosról. Az objektumok közel fele (19 példa) az egyházi vonatkozású névalak, illetve névrész megjelenésekor a világi egyházszervezet egyik intézménye, illetve annak vezetője tulajdonában volt: a pécsi püspökség 4; az egri püspökség, az esztergomi érsek, a fehérvári káptalan 2; a kalocsai érsek, a nagyváradi káptalan, a nagyváradi püspökség, a nyitrai püspökség, a pécsi káptalan, a tarpai papok, a váci püspökség, a váradi örkanonok, a veszprémi püspök adataink szerint egy-egy hely birtokosa volt.

19 esetben a megfelelő névforma kialakulásakor az egyházi tulajdonos valamely apátság, illetve monostor volt: az abaszéplaki apátság két; az abasári apátság, az adorjánpusztai apátság, a bodrog-monostori Szent Péterről és Pálról elnevezett ciszterci apátság, a garamszentbenedeki apátság, a heiligenkreuzi cisztercita apátság, a jászói premontrai apátság, a kolozsmonostori bencés apátság, a monostori monostor, a németújvári Ágoston-rendi szerzetesek, a pécsváradi apátság, a pornói apátság, a sárvármonostori apátság, a szentgotthárdi apátság, a tihanyi apátság, a városszalónaki pálosok, a zalavári apátság pedig egy-egy denotátummal bírt. Egy település a jeruzsálemi ispotályos keresztesek, a Johanniták lovagrendjének székesfehérvári konventje tulajdonában volt.

Az egyházi tulajdonosra utaló középmagyar kori névformák tehát továbbra is tükrözték a világi egyházi intézmények, az Ágoston-rend, a bencés, a ciszterci, a pálos, a premontrai szerzetesrendek és a johannita lovagrend egykori vagy korszakbeli birtoklásának tényét. 15 (28,3%), a középmagyar korból adatolt település esetében az egykori egyházi birtokosról pontosabb meghatározást forrásaink nem adnak.

Egy település több egyházi tulajdonos által való egyidejű birtoklása a középmagyar korszakban nem kerül elénk. Gyakori ugyanakkor az egyházi birtokosok falvainak pusztulása a török hódoltság idején, a későbbiekben e helységek újratelepítése aztán jellemzően már új tulajdonoshoz kötődik, pl. a középmagyar korszakban Somogy megyéhez sorolt 1536: *Apaty* (Cs. 2: 587) település ómagyar kori birtokosa a tihanyi apátság volt, a törökök kiűzése után a vidék azonban a veszprémi püspökség tulajdonába került (FNESz. 1: 738, *Kisbárapáti* alatt).

3.4. A középmagyar helynévformák időbeli megoszlása

Az adatbázisban a középmagyar kor vonatkozásában jelentkező 53 denotátumot az áttekintett forrásokban összesen 80 névforma jelöli. A névformák jelentkezésének korszakbeli megoszlását, a középmagyar kort 50 esztendőnyi időszakokra bontva, az alábbi táblázat szemlélteti:

Időrend	Névformák száma
1526–1575	28 (35%)
1576–1625	8 (10%)
1626–1675	4 (5%)
1676–1725	20 (25%)
1726–1772	20 (25%)
Összesen:	80 (100%)

5. táblázat: A középmagyar helynévformák időbeli megoszlása

A névadatok fele a korszak utolsó mintegy száz esztendejéből őrződött meg forrásainkban. A névformák közel harmadát a középmagyar kor első ötven évében jegyezték le, míg a török időkből, források hiányában, alig maradtak fenn vizsgálatunkhoz kapcsolható névalakok.

3.5. A középmagyar helynévformák szerkezeti felépítése

A 80 középmagyar névforma denotátumok közti megoszlása kapcsán elmondható, hogy 41 objektumnak egyetlen neve adatolható forrásainkból, míg 12 objektum esetében két vagy több névforma jelentkezik a korszakban. A denotátumok és az azokat jelölő névformák száma közötti összefüggéseket az alábbi táblázat szemlélteti:

Névformák száma	Denotátumok száma
1 névforma	41 (77,36%)
2 névforma	5 (9,43%)
3 névforma	3 (5,66%)
4 névforma	1 (1,89%)
5 névforma	2 (3,77%)
6 névforma	1 (1,89%)
Összesen:	53 (100%)

6. táblázat: A denotátumokat jelölő névformák száma a középmagyar korban

A középmagyar kor vonatkozásában tehát a denotátumok majd 80%-át egyetlen névforma azonosítja adatbázisunkban. Az objektumok közel tizedét két névalak jelöli; s kevéssel több, mint tizedét pedig három és öt közötti névforma azonosítja. A legjobban adatolt denotátumokra hat névforma vonatkozik korszakbeli forrásainkban.

Az azonos denotátumot jelölő különböző névformák eltérhetnek egymástól helyesírásukban, pl. 1728: *Apáty* > 1735 *Apáthi* (Baranya; MDH., BMFN.); hangalakjukban, pl. 1687: *Barator* ~ *Bórátor* > 1696: *Baratur* (Baranya; MDH.; BMFN.); alakszerkezetükben, pl. 1538: *Keresztesek mayorya* > 1660: *Keresztes* (Fejér; FNESz. 2: 452, *Sárkeresztes* alatt). Jelentkezik továbbá néhány összetett különbség is, pl. a 1719: *Puskihát* (Gy. 1: 512) > 1728: *Piski* (puszta, Békés; Cs. 1: 654) névformák hangalakjukban és alakszerkezetükben; a 1731: *Felső Apathi* > 1746: *Szilvás-Apáthi* (Abaúj; FNESz. 2: 582, *Szilvásapáti* alatt) névalakok a helyesírás és a megkülönböztető névrész tekintetében; a 1544: *Baratffalwa* > 1550: *Baráthokfalwa* (Moson; FNESz. 1: 166, *Barátudvar* alatt) és a 1542: *Kapthalanfalwa* > 1696: *Captalanfa* (Zala; FNESz. 1: 685, *Káptalanfa* alatt) névformák a helyesírás és az alakszerkezet vonatkozásában térnek el egymástól.

A vizsgált 80 középmagyar helynévforma lexikális jellemzői tekintetében megállapítható, hogy a legtöbb névalak az *apát* (15 példa), pl. 1536: *Apaty* (Somogy; Cs. 2: 587) és a *barát* (13 példa), pl. 1536: *Barathe* (Somogy; Cs. 2: 589) lexémákat tartalmazza. Több alkalommal kerül elénk a *pap* (7 példa), pl. 1760–2: *Füzes Paptelek* (Kraszna; FNESz. 1: 488) és a *püspök* (6 példa), pl. 1720: *Püspök Falva* (Nyitra; FNESz. 2: 385, *Püspökfalu* alatt) lexéma is a névalakokban.

A korszakban néhány névforma foglalja magában a *káptalan* (4 példa), pl. 1542: *Kapthalanfalwa* (Zala; FNESz. 1: 685, *Káptalanfa* alatt); a *keresztes* (4 példa), pl. 1539: *Keresztes* (Vas; Cs. 2: 845, *Pornói apátság* alatt); a *remete* (4 példa), pl. 1542: *Remethe* (Tolna/Somogy; Cs. 3: 447) és az *apáca* (2 példa), pl. 1567: *Apádca* (Békés; FNESz. 1: 305, *Csanádapáca* alatt) lexémákat. Egy-egy alkalommal jelentkezik a *harangozó* (1 példa), pl. 1549: *Harangozó*, platea (utca, Heves; Gy. 3: 90); a birtokos intézményt helynéven keresztül azonosító *Jászó* (1 példa), pl. 1560: *Jazo Wyffalw* (Abaúj; FNESz. 1: 654);³³ a *kustos* (1 példa), pl. 15. sz.: *Kusztoszfalva* (Bihar; Cs. 1: 625, *Szőllős* alatt); a *monoh* (1 példa), pl. 1597: *Monyásza* (Arad; FNESz. 2: 121, *Menyháza* alatt) és a *monostor* (1 példa), pl. 1718: *Monostorszegh* (Bodrog; FNESz. 2: 156, *Monostorszeg* alatt)³⁴ lexéma a középmagyar kori névalakokban.

³³ A FNESz. (1: 654) szerint a település egykor a jászói premontrei prépostság birtokában volt.

³⁴ Csánki (2: 194–5) a települést a Szent Péterről és Pálról elnevezett bodrogmonostori ciszterci apátság tulajdonaként említi.

A középmagyar névformák között 7 denotátum kapcsán 20 olyan névalakkal találkozunk, amely maga ugyan nem egyházi vonatkozású, ám a későbbiek során egyházi birtokosra utaló, megkülönböztető funkciójú névrésszel egészült ki. Az egyházi birtokosra utaló névrész hozzákapcsolódhatott a nem egyházi vonatkozású névalakhoz az újmagyar korszakban, s a kétrészes helynév fennmaradhatott az újabb magyar korszakban is, pl. 1542: *Warasd* (Cs. 2: 534) > 1902: *Apátvarasd* (FNESz. 1: 106) > 1978: *Apátvarasd* (Baranya; MDH.; BMFN.).³⁵ Az is előfordult, hogy az újmagyar korszakban feljegyzett kétrészes névforma helyett az újabb magyar korban megint az egyházi vonatkozástól mentes egyrészes névalakkal találkozunk, pl. 1687: *Bogád* (MDH., BMFN.) > 1841: *Püspökbogád* (MDH., BMFN.) > 1950: *Bogád* (Baranya; LGy. 493);³⁶ illetve az egyházi birtokosra utaló névrész az újabb magyar korban más szemantikai tartalmú megkülönböztető funkciójú névrésszel cserélődött fel, pl. 1687: *Nadasd* (MDH., BMFN.) > 1907: *Püspöknádasd* > 1950: *Mecseknádasd* (Baranya; FNESz. 2: 112; LGy. 494).³⁷ Más esetekben az egyházi birtokosra utaló megkülönböztető névrész, más jelentéstartalmú előzmények után, csak az újabb magyar korban jelentkezett, pl. 1559: *Desew Bolya* (Cs. 2: 474) > 1863: *Ráczbolya* (FNESz. 2: 385, *Püspökbolya* alatt) > 1937: *Püspökbolya* (Baranya; FNESz. 2: 385).³⁸

A fent felsorolt lexémák önállóan, illetve valamilyen képzővel ellátva megjelenhettek egyrészes névformákban a középmagyar korban (l. lent). A kétrészes névalakokban akár az alaprészben, akár a bővítményrészben jelen lehettek, más típusú lexémát tartalmazó névrészhez kapcsolódva. Amennyiben az egyházi birtokosra utaló lexéma alaprészként vagy annak elemeként szerepelt a kétrészes névformában, a bővítményrész lehetett köznév, pl. 1599: *Dellő-Apáthi* (*dellő* 'jószág-delelőhely, déli pihenőhely', Doboka; FNESz. 1: 361, *Dellőapáti* alatt); egyrészes helynév, pl. 1616: *Ócsova Apáti* (Olcsva szomszédja, Szatmár; FNESz. 2: 273, *Olcsvaapáti* alatt); kétrészes helynév, pl. 1760–2: *Kővár Remete* (a település közelében emelkedő Kővár nevű várról, Máramaros; FNESz. 1: 800); helynév eleme, pl. 1760–2: *Füzes Paptelek* (Krasznafüzes szomszédja, Kraszna; FNESz. 1: 488); képzetlen melléknév, pl. 1731: *Felső Apathi* (Abaúj; FNESz. 2: 582, *Szilvásapáti* alatt) és képzett melléknév, pl. 1746: *Szilvás-Apáthi* (szilvafákkal benőtt terület, Abaúj; FNESz. 2: 582, *Szilvásapáti* alatt).

³⁵ A FNESz. (1: 106) arról tájékoztat, hogy a települést I. István 1015-ben a pécsváradi apátságnak adta.

³⁶ Csánki (2: 474) úgy tudja, hogy a helység még a 19. század végén is a pécsi püspöké volt.

³⁷ A FNESz. (2: 112) adatai szerint a település egykor szintén a pécsi püspökség tulajdonában volt; a *Mecsek*- névrész a hegység közelségével függ össze.

³⁸ A FNESz. (2: 385) arról tájékoztat, hogy a korábbi *Rác*- névrész a lakosság nemzetiségével kapcsolatos, míg a *Püspök*- névrész azzal függ össze, hogy a település a pécsi püspökségnek volt a birtoka.

Az egyházi birtokosra utaló lexéma bővítményrészként, illetve annak elemeként is előkerülhetett a kétrészes névformákban. Ilyenkor a mellette álló alaprész lehetett egyszerű földrajzi köznév, pl. 1544: *Baratffalwa* (Moson; FNESz. 1: 166, *Barátudvar* alatt);³⁹ egyéb köznév, pl. 1696: *Papvásár* (Veszprém; FNESz. 2: 318, *Papvásári-szőlőhegy* alatt);⁴⁰ egyrészes helynév, pl. 1550: *Káptalan Thoty* (Zala; FNESz. 1: 685)⁴¹ és kétrészes helynév, pl. 1560: *Jazo Wyffalw* (Abaúj; FNESz. 1: 654).⁴²

A középmagyar helynévformák morfológiai és szintagmatikus jellemzőit tekintve elmondhatjuk, hogy leggyakrabban jelzős szerkezetekkel találkozunk (35 példa, 43,75%), de több pusztai köznévi névalakot (12 példa, 15%) és helynévképzős formát (11 példa, 13,75%) is azonosíthatunk a vizsgált névformák között. Egy-egy esetben idegen grammatikai szerkezet kerül elének a névalakban (2 példa, 2,5%). Jelen vannak továbbá az egyházi birtoklásra utaló névrésszel később kiegészülő nem egyházi vonatkozású névformák is (20 példa, 25%).

Az egyházi birtokosra utaló helynevek között a középmagyar korszakban – a korábbi időszakokkal szemben – már több a kétrészes, mint az egyrészes névalak. A kétrészes névalakok nagyobbik hányada birtokos jelzős szerkezet (22 példa), kisebbik része minőségjelzős szerkezet (13 példa). A birtokos jelzős névformák fele jelölt, fele jelöletlen szerkezet.

A jelölt birtokos jelzős szerkezetekben (11 példa) az egyházi birtokosra vonatkozó lexémák közül az *apát*, a *barát*, a *káptalan*, a *keresztes*, a *kustos*, a *monoh* és a *püspök* szavak jelentkeznek. A lexémák a névalakok bővítményrészében kerülnek elő, pl. 1720: *Püspök Falva* (Nyitra; FNESz. 2: 385, *Püspökfalva* alatt); egy-egy esetben többes számú formában, pl. 1550: *Baráthokfalwa* (Moson; FNESz. 1: 166, *Barátudvar* alatt); máskor transzszemantizáción átesett alakban, pl. 1347: *Apathfaya* (Cs. 1: 602, A. 5: 49–50) > 1642: *Apafáján* (erdő, Bihar; FNESz. 1: 104, *Apafa* alatt). Az egyházi tulajdonost jelölő bővítményrész mellett a jelölt birtokos jelzős névformákban a korszakban leggyakrabban a *-falva* ~ *-fa* alaprész szerepel, pl. 1542: *Káptalanfalwa* ~ 1696: *Cáptalanfa* (Zala; FNESz. 1: 685, *Káptalanfa* alatt); egy-egy példában a *major* és (elhomályosult formában) az *aszó* alaprész jelenik meg, pl. 1538: *Keresztesek mayorya* (Fejér, FNESz. 2: 452, *Sárkeresztes* alatt), 1597: *Monyásza* (Arad; FNESz. 2: 121, *Menyháza* alatt).

A jelöletlen birtokos jelzős szerkezetek esetében (11 példa) az egyházi tulajdonosra vonatkozó lexémák közül előkerül az *apát*, a *barát*, a birtokos

³⁹ A település a heiligenkreuzi ciszterci apátság falva volt (FNESz. 1: 166, *Barátudvar* alatt).

⁴⁰ A helység egy időben a veszprémi püspök tulajdonában volt (FNESz. 2: 318, *Papvásári-szőlőhegy* alatt).

⁴¹ A falu káptalani birtok volt (FNESz. 1: 685).

⁴² A település egykor a jászói premontrei prépostság tulajdona volt (FNESz. 1: 654).

intézmény székhelyére utaló *Jászó*, a *káptalan*, a *monostor*, a *pap*, a *püspök* és a *remete*. A felsorolt lexémák a vizsgált névformák alaprészében nem, csak a bővítményrészekben jelentkeznek, pl. 1550: *Káptalan Thoty* (Zala; FNESz. 1: 685), 1560: *Jazo Wyffalw* (Abaúj; FNESz. 1: 654); egy-egy esetben transzszemantizáció eredményeként, pl. 1488: *Pathwasara* (Cs. 3: 246) > 1696: *Papvásár* (Veszprém; FNESz. 2: 318, *Papvásári-szőlőhegy* alatt). Az egyházi birtokost azonosító bővítményrészek a jelöletlen birtokos jelzős szerkezetekben állhatnak helynévi alaprész mellett, pl. 1592: *Papbiko* (Szatmár; FNESz. 2: 316); de megjelenhetnek a *falu*, a *szeg*, a *vásár* földrajzi köznévi alaprészek mellett is, pl. 1698: *Barátfalu* (Moson; FNESz. 1: 166, *Barátmajor* alatt), 1718: *Monostorszegh* (Bodrog; FNESz. 2: 156, *Monostorszeg* alatt).

A középmagyar korszakból adatolt minőségjelzős szerkezetek (13 példa) az egyházi birtokosra utaló lexémák közül az *apát*, a *pap*, a *püspök* és a *remete* szavak egyikét tartalmazzák. A lexémák a névformák alaprészében, pl. 1630: *Szeplak-Apathy* (FNESz. 2: 571, *Széplakapáti* alatt) és bővítményrészében, pl. 1719: *Puskihát* (Békés; Gy. 1: 512) is megjelenhetnek. A korszakban felbukkanó minőségjelzős névformák szinte kivétel nélkül megkülönböztető szerepű bővítményrésszel bíró névalakok, melyekben az egyházi tulajdonost azonosító lexéma a helynévi alaprészben kerül elő alapelakban, pl. 1760–2: *Kővár Remete* (Máramaros; FNESz. 1: 800); helynévképzővel ellátva, pl. 1553: *Zajopispeky* (Gömör; FNESz. 2: 438, *Sajópüspöki* alatt); illetve összetett helynév részeként, pl. 1760–2: *Füzes Paptelek* (Kraszna; FNESz. 1: 488). Földrajzi köznévi alaprész minőségjelzős névformában kivételesen, kiegészülés eredményeként jelentkezik, pl. 1446: *Pysky* (Cs. 1: 654) > 1719: *Puskihát* (Békés; Gy. 1: 512).

A középmagyar korban az egyrészes névformák közel felében az egyházi birtokosra utaló lexéma önmagában jelentkezik, mivel esetükben a pusztá köznév kapott helynévi funkciót (12 példa). Megjelenhetett a névformákban az *apáca*, a *barát*, a *harangozó*, a *keresztes* és a *remete* lexéma, pl. 1567: *Apádca* (Békés; FNESz. 1: 305, *Csanádapáca* alatt), 1539: *Keresztes* (Vas; Cs. 2: 845, *Pornói apátság* alatt). Egy településnévben továbbra is fennmaradt az egyházi személyek urazásának emléke: 1696: *Baratur* (Baranya; MDH.; BMFN.).

A korszakbeli egyrészes névformák másik felében az egyházi birtokost jelölő lexéma helynévképzővel áll (11 példa). A névalakokban az *apát*, a *barát*, a *pap* és a *püspök* lexémák fordulnak elő, rendszerint az eredendően birtoklást kifejező *-i* helynévképzővel, pl. 1536: *Apaty* (Somogy; Cs. 2: 587), 1728: *Piski* (Békés; Cs. 1: 654). Egy alkalommal az íráskép alapján az *-é* birtokjel megjelenésével számolhatunk, talán a lejegyző tudatos etimologizálásának eredményeként, pl. 1536: *Barathe* (Somogy; Cs. 2: 589). Sajátos módon két olyan ide vonható névalak is jelentkezik a korszakban, amelyek kapcsán ragszilárdulással találkozunk: esetükben egy eredeti *-n* helyhatározórag kapcsolódott az *-i* helynévképzővel megalkotott névformákhoz és vált a helynevek részévé, pl. 1494: *Apathi* (Cs. 2: 189) > 1765: *Apathin* (Bodrog;

FNESz. 1: 105, *Apatin* alatt), 1452: *Papi* (Cs. 1: 765) > 1764: *Papin* (Arad; Gy. 1: 183, 1764. é. térk.).

Az idegen grammatikai szerkezetű névformák (2 példa) bekerülhettek a középmagyar névállományba más nyelvből való névátvétel során, pl. 1567: *Papotcz ~ Papolcz* (Székelyföld; FNESz. 2: 317); illetve az is megtörténhetett, hogy párhuzamos névadás esetében az idegen névalak a vizsgált korszakra a magyar névforma fölé kerekedett a használatban, pl. 1488: *Apacza* (Cs. 1: 766) > 1709: *Opatitza* (telek, Arad; Gy. 1: 170). A 20, egyházi birtokosra utaló lexémát a középmagyar korban nem tartalmazó névalak szerkezeti jellemzőinek tárgyalása vizsgálatunk témája szempontjából nem tekinthető relevánsnak.

Az egyházi birtokosra utaló lexémát tartalmazó középmagyar kori névformák közel harmada megkülönböztető névrésszel egyénített alak (18 példa, 30%). A megkülönböztető jelzős névformák kétharmada (12 példa) minőségjelzős szerkezet, amelynek helynévi alaprésze az *apát*, a *pap*, a *püspök*, a *remete* lexémák egyikét tartalmazza alapalakban, pl. 1760–2: *Kővár Remete* (Máramaros; FNESz. 1: 800); *-i* képzővel ellátva, pl. 1616: *Ócsova Apáti* (Szatmár; FNESz. 2: 273, *Olcsvaapáti* alatt); illetve összetétel elemeként, pl. 1760–2: *Füzes Paptelek* (Kraszna; FNESz. 1: 488). A helynévi alaprész mellett jelentkező bővítményrész leggyakrabban közeli helységekre utal (5 példa), pl. 1610: *Marok papi*, Márok település szomszédságában (Bereg; Gy. 2: 99); folyó menti fekvésre vonatkozik (2 példa), pl. 1747: *Szala Apáti* (Zala; FNESz. 2: 794); egy-egy esetben pedig tájra (1583: *Jász-Apáthi*; Jászság, FNESz. 1: 652), járásra (1736–9: *Fülek-Püspöki*; Nógrád, FNESz. 1: 484), a település helyzetére (1731: *Felső Apathi*; Abaúj, FNESz. 2: 582, *Szilvásapáti* alatt), a jellemző növényzetre (1746: *Szilvás-Apáthi*; Abaúj, FNESz. 2: 582, *Szilvásapáti* alatt), illetve a helység egyéb sajátosságára (delelőhely jelenléte) mutató (1599: *Dellő-Apáthi*; Doboka, FNESz. 1: 361) bővítményrésszel találkozunk.

A megkülönböztető névrészt tartalmazó névformák harmada (6 példa) jelöletlen birtokos jelzős szerkezet, melyek bővítményrészeként az egyházi birtokost jelölő lexémák közül a *Jászó*, a *káptalan*, a *pap*, a *püspök* és a *remete* szavak jelentkeznek, értelemszerűen az egykori tulajdonost azonosítva. A névformák helynévi alaprésze utalhat világi birtokosra (1692: *Pap Tamasi*; vö. *Tamás* személynév, Bihar, FNESz. 2: 317); a lakosság etnikumára (pl. 1550: *Kaptalan Thoty*; Zala, FNESz. 1: 685); folyóparti elhelyezkedésre (pl. 1592: *Papbiko*; a Szamos egyik bal oldali mellékvize mellett, Szatmár, FNESz. 2: 316); valamint a település korára és jellegére (1560: *Jazo Wyffalw*; Abaúj, FNESz. 1: 654).

Keletkezéstörténeti szempontból az a 11 névalak vizsgálható, amely elsőként a középmagyar korban jelent meg, s az általuk jelölt denotátumoknak korábbi megnevezése forrásainkban nem kerül elő. A 11 névformából 9 tartalmaz egyházi birtokosra utaló lexémát, 2 névalak a későbbiek során egészül ki ilyen

jelentéstartalmú megkülönböztető névrésszel, hosszabb vagy rövidebb időre: 1559: *Szilágy* > 1900: *Püspökszilágy* (FNESz. 2: 386) > 2015: *Püspökszilágy* (Pest; Hnk. 2015/2268); 1542: *Zenth Ersebeth* > 1895: *Püspökszenterzsébet* > 1950: *Erzsébet* (FNESz. 1: 431, LGy. 494) > 2015: *Erzsébet* (Baranya; Hnk. 2015/743).⁴³

A középmagyar korban megjelenő, egyházi birtokost jelölő lexémát tartalmazó névformák többsége szintagmatikus szerkesztéssel jött létre, jelölt vagy jelöletlen birtokos jelzős szerkezetekből (6 példa), pl. 1542: *Kapthalanfalwa* (Zala; FNESz. 1: 685, *Káptalanfa* alatt), 1698: *Barátfalu* (Moson; FNESz. 1: 166, *Barátmajor* alatt). A szintagmatikus szerkesztés egy esetben a korszakban már el is homályosult, deszemantizáció eredményeként: 1597: *Monyásza* (a régi *monó* 'szerzetes, barát' és a birtokos személyjellel ellátott *aszó* 'időszakos vízfolyás' szavak összetételéből; Arad, FNESz. 2: 121, *Menyháza* alatt). Előkerül továbbá egy-egy jelentésbeli névalkotás során metonimikus névadással keletkezett (1567: *Remete*; Székelyföld, FNESz. 2: 250, *Nyárádremete* alatt); illetve névátvétellel meghonosodott névalak is (1567: *Papotcz* ~ *Papolcz*, Székelyföld; FNESz. 2: 317).

A középmagyar korszakon belül 6 esetben tapasztalunk változást a névformák alakszerkezetében. Van példánk a településformát jelölő földrajzi köznévi névrészt érintő redukcióra: 1542: *Kapthalanfalwa* > 1696: *Capthalanfa* (Zala; FNESz. 1: 685, *Káptalanfa* alatt); bővülésre, majd azt követően redukcióra a bővítményrészben előkerülő többes szám jelét illetően: 1544: *Baratffalwa* > 1550: *Baráthokfalwa* > 1571: *Baráthfalwa* (Moson; FNESz. 1: 166, *Barátudvar* alatt); a földrajzi köznévi utótag elmaradásában megnyilvánuló ellipszisre: 1719: *Puskihát* (Gy. 1: 512) > 1728: *Piski* (Békés; Cs. 1: 654); a megkülönböztető funkciójú bővítményrészt érintő névrészcsere: 1731: *Felső Apathi* (FNESz. 2: 582, *Szilvásapáti* alatt) > 1746: *Szilvás-Apáti* (Abaúj; FNESz. 2: 582, *Szilvásapáti* alatt); reszemantizációra: 1687: *Barator* ~ *Bórátor* (MDH.; BMFN.) > 1696: *Baratur* (Baranya; MDH.; BMFN.); valamint a többes szám jelének eltűnésében megmutatkozó redukció és a földrajzi köznévi elem elmaradásában tetten érhető ellipszis együttes jelentkezésére: 1538: *Keresztesek mayorya* (FNESz. 2: 452, *Sárkeresztes* alatt) > 1660: *Keresztes* (Fejér; FNESz. 2: 452, *Sárkeresztes* alatt). A név hangalakját az *ü* > *i* delabializáció érintette egy alkalommal, alakszerkezeti változás kíséretében: 1719: *Puskihát* (Gy. 1: 512) > 1728: *Piski* (Békés; Cs. 1: 654). Alakszerkezeti, illetve szemantikai szempontból eltérő alternatív névformák egyidejű lejegyzésére nincs példánk a vizsgált időszakban.

⁴³ Püspökszilágy egykor a váci, Püspökszenterzsébet a pécsi püspökség birtokában volt (FNESz. 2: 386; FNESz. 1: 431 *Erzsébet* alatt).

4. Újmagyar kor

Az újmagyar korszak vonatkozásában több olyan forrásdokumentum is rendelkezésünkre áll, amely nagy mennyiségű helynévformát közöl, a művek alapvető céljának megfelelően a jelölt helyhez vagy a névformához kapcsolódó további információk kíséretében (LexLoc., L., FE., a Pesty-féle gyűjtés anyaga, az 1913-as Hnt.); illetve az újabb magyar időszakbeli megyei földrajzinévgyűjtések kötetei is gyakran közölnek újmagyar névalakokat. Ennek eredményeként 175 olyan, a korábbi forrásokban nem említett denotátum kerül eléink a korszakban, amelynek az újmagyar vagy az újabb magyar korszakban egyházi birtokosra utaló megnevezése (is) van. A településnevek mellett, a források jellegének bővülésével, egyre több mikrotoponimával találkozunk. A bőséges adatolásnak köszönhetően igen kevés azon objektumok száma, amelyeknek a középmagyar korszakból maradt fenn elnevezése, ám újmagyar kori forrásaink nem utalnak rájuk. Az újmagyar időszakból összességében 400 denotátumot azonosító 986 névforma került be adatbázisunkba. Az alábbiakban előbb annak a néhány névformának a jellemzőit vesszük szemügyre, amelyek a középmagyar kori forrásokban előkerülnek ugyan, ám az újmagyar időszakban eltűntek vagy lappangtak; majd az újmagyar korból adatolt névalakok sajátosságait tekintjük át.

4.1. Eltűnt és lappangó névformák az újmagyar korban

Adatbázisunkban meglehetősen csekély számban fordulnak elő azok a denotátumok, amelyek megnevezései az újmagyar korra eltűntek, illetve az időszakban lappangtak. 3 esetben a kérdéses denotátumnak a teljes ómagyar korból, illetve annak egyik szakaszából, valamint a középmagyar korszakból adatolható elnevezése, ám az új- és újabb magyar korszakbeli forrásaink, különféle okokból, már nem utalnak az objektumra, pl. az ómagyar kori településből a középmagyar időszakra pusztává lett 1261/271: *Pispuky* (Gy. 1: 512) > 1415: *Pysky* (Cs. 1: 654) > 1719: *Puskihát* (Békés; Gy. 1: 512). 3 alkalommal pedig az ómagyar vagy a középmagyar korból és az újabb magyar korból van adatunk egy-egy, típusában esetlegesen megváltozott denotátum megnevezésére, csak éppen az újmagyar időszakbeli névforma hiányzik, pl. 1542: *Kaptalanfalwa* > 1960: *Káptalanfalva* (Baranya; MDH.; BMFN.), egy elpusztult falu neve, amely mikrotoponimaként azonban hosszan fennmaradt. Az eltűnt vagy lappangó névformák újmagyar korszakbeli hiánya ugyanakkor elsősorban annak a következménye, hogy forrásainkból a középmagyar korszak vonatkozásában viszonylag kevés névalak gyűjthető össze.

Az újmagyar kori forrásokban nem jelentkező denotátumok a korábban jellemzően önálló települések voltak, amelyek elpusztásodtak, elpusztultak (l. fent) vagy egy másik település részévé lettek (l. 1549: *platea Harangozó*, utca Eger szélén; Heves, Gy. 3: 90) az idők során. Területileg inkább az ország keleti felében voltak találhatóak (Békés, Bihar, Heves, Kővárvidék, Kovászna), de egy Baranya megyei példát is találunk. Két denotátum az egri püspökség tulajdonában volt, a többi egyházi birtokos kilétét forrásaink nem közlik.

Az újmagyar korból nem adatolt denotátumokat a középmagyar időkben egy esetben hangalak és alakszerkezet tekintetében eltérő két névforma (1719: *Puskihát* (Gy. 1: 512) > 1728: *Piski*; Békés, Cs. 1: 654), a többi esetben egyetlen névalak azonosította. A középmagyar névformák az egyházi birtokosra utaló kifejezések közül az *apát*, a *harangozó*, a *káptalan*, a *pap*, a *püspök* és a *remete* lexémákat tartalmazták; földrajzi köznévi alaprészek (pl. 1642: *Apafáján*; Bihar; FNESz. 1: 104, *Apafa* alatt) és helynévi bővítményrész mellett (1760–2: *Kővár Remete*; Kővárvidék, FNESz. 1: 800). A morfológiai és szintagmatikus felépítés vonatkozásában az újmagyar kori folytatással nem rendelkező középmagyar névformák között találunk jelölt birtokos jelzős szerkezeteket (pl. 1542: *Kaptalanfalwa*; Baranya; MDH.; BMFN.), minőségjelzős szerkezeteket (pl. 1760–2: *Kővár Remete*; Kővárvidék, FNESz. 1: 800), helynévképzős alakot (1728: *Piski*; Békés, Cs. 1: 654), pusztá köznévi felépítésű névformát (1549: *platea Harangozó*; Heves, Gy. 3: 90) és idegen szerkezetet mutató névalakot (1567: *Papotcz ~ Papolcz*; Kovászna, FNESz. 2: 317).

Ennek megfelelően a tárgyalt 6 denotátum azonosítását szolgáló helynevek első jelentkezésükkor keletkezéstörténeti szempontból tartozhattak a jelzős szerkezetből szintagmatikus szerkesztéssel létrejött (pl. 1347: *Apathfaya*; Bihar, Cs. 1: 602, A. 5: 49–50); a jelentésbeli névalkotás révén, metonimikus névadással alakult (pl. 1332–7/Pp. Reg.: *Harengozen ~ Haranguzen ~ Haronkozow*; Heves, Gy. 3: 89); a helynévképzővel, morfematikai szerkesztés során keletkezett (1261/271: *Pispuky*; Békés, DHA. 307, Gy. 1: 512); valamint a névátvétel eredményeként meghonosodott (1567: *Papotcz ~ Papolcz*; Kovászna, FNESz. 2: 317) névformák közé. Az ómagyar és a középmagyar kor folyamán a legkorábbi névformákat többféle változás érte, így például transzszemantizáció (1347: *Apathfaya*; Cs. 1: 602, A. 5: 49–50 > 1642: *Apafáján*; Bihar, FNESz. 1: 104, *Apafa* alatt); jelzői előtaggal való kiegészülés (1405: *Remethe* > 1760–2: *Kővár Remete*; Kővárvidék, FNESz. 1: 800); a denotátum típusának változása mellett földrajzi köznévi utótaggal való kiegészülés (1332–7/Pp. Reg.: *Harengozen ~ Haranguzen ~ Haronkozow*; Gy. 3: 89 > 1494: *Harangozowcza*; Heves, Cs. 1: 63, *Harangozó* alatt); illetve deszemantizáció, később földrajzi köznévi utótaggal való kiegészülés, majd a földrajzi köznévi utótag ellipszise (1261: *Pyspyky*; Cs. 1: 654 > 1415: *Pysky*; Cs. 1: 654 > 1719: *Puskihát*; Gy. 1: 512 > 1728: *Piski*; Békés, Cs. 1: 654).

4.2. Denotátumfajták, földrajzi megoszlás az újmagyar korban

Az újmagyar korszak vonatkozásában forrásaink alapján 400 olyan denotátum azonosítható, amelynek a vizsgált időszakban, illetve a korábbi vagy későbbi korszakok során volt egyházi birtokosra utaló elnevezése (is). 225 denotátum esetében az ómagyar, illetve a középmagyar korszakból is adatolható megnevezés. A korai névforma maga is lehetett egyházi tulajdonosra vonatkozó, amely változatlan szerkezetű maradt az újmagyar korra, pl. 1280: *Popd* > 1897: *Papd* (Tolna; Cs. 3: 445). Az újmagyar névforma alakszerkezetében el is térhetett a korábbi egyházi vonatkozású névtől, pl. 1353: *Baraath* (FNESz. 1: 204, *Bernecebaráti* alatt) > 1808: *Baráti* (Hont; L.), helynévképzővel való bővülés miatt; 1322: *Pispeky* (FN. 177–8) > 1380: *Pispeky* (FN. 177–8) > 1905: *Igazpüspöki* (FNESz. 1: 621, *Igazpüspöki* alatt), megkülönböztető funkciójú bővítményrésszel való kiegészülés miatt; 1570: *Apátfalu* > 1773: *Garam Apáthi* (Bars; FNESz. 1: 497), megkülönböztető szerepű bővítményrésszel való kiegészüléssel kísért névrész > névelem csere miatt; 1571: *Baráthfalwa* (FNESz. 1: 166, *Barátudvar* alatt) > 1808: *Barátfalu* (Moson; Gy. 4: 160, L.), jelölt birtokos jelzős szerkezetből jelöletlen birtokos jelzős szerkezetté való alakulás miatt; 1601: *Remethe Homorod* > 1854: *Homoród-Remete* (Udvarhelyszék; FNESz. 1: 604), a névrészek felcserélődése miatt; 1539: *Keresztes* (Cs. 2: 845, Pornói apátság alatt) > 1808: *Magyar-Keresztes* és *Német-Keresztes* (Vas; L.) településosztódást követő névdifferenciálódás miatt. Az egyházi birtokosra utaló korábbi névforma az újmagyar korban más jelentéstartalmú névalakkal cserélődhetett fel, pl. 15. sz.: *Kusztosfalva* (Cs. 1: 625, Szöllős alatt) > 1808: *Szöllős* (Bihar; L.). Más esetekben a korábbi névforma nem egyházi vonatkozású volt, s az (egykori) egyházi birtoklás fennállásának jelölése éppen az újmagyar névalakban jelent meg először, pl. 1331: *Noglok* (Gy. 2: 175) > 1808: *Káptalan* (Erdélyi Fehér; L. térk.), a névcseré azzal függ össze, hogy az eredeti Nagylak település keleti része még az 1300-as évek elején az erdélyi káptalan tulajdonába került, s önálló helységgé alakult; 1559: *Szilágy* > 1900: *Püspökszilágy* (Pest; FNESz. 2: 386), a megkülönböztető szerepű bővítményrész arra vonatkozik, hogy a település egykori földesura a váci püspök volt.

175, főként település- és határrészként azonosított denotátum esetében az első megnevezés az újmagyar korszakbeli forrásokban kerül elő. Ez lehetett egyházi birtokosra utaló névforma, amely aztán az újabb magyar korszakban változatlan formában továbbélt, pl. 1831: *Apát szög* > 1994: *Apátszög* (sík, legelő, a 19. században: gyümölcsös, Borsod-Abaúj-Zemplén; MDH.); illetve alakszerkezeti változás(ok)on esett át, pl. 1864: *Barát* ~ *Barát hegy* > 1981: *Barátok háta* (domb, szőlő, 1864-ben: erdő, Tolna; MDH., TMFN. 80/101), bővüléssel kísért szintagmatikus szerkesztés, illetve névrészcseré jelöletlen birtokos jelzős szerkezet jelölt birtokos jelzős szerkezetté alakulása mellett; 1857: *Felső Apáti völgy* > 1974: *Apátivölgy* (völgy, erdő, szántó, bokros, 1865-

ben: szántó, Baranya; MDH.; BMFN.), ellipszis megkülönböztető szerepű bővítményrész elmaradásával; esetleg más szemantikai tartalmú névalakkal cserélődött fel, pl. 1864: *Apáczs köz* > 1981: *Ady Endre utca* (utca, Tolna; MDH.; TMFN. 29/117). Arra is van példa, hogy az újmagyar korszakbeli névforma nem egyházi vonatkozású, s az egyházi tulajdonosra vonatkozó név(rész) csak az újabb magyar korszakban jelentkezik a denotátum kapcsán, pl. 1852: *Közép-mező* > 1974: *Középső-Apáti* (sík, szántó, 1852-ben: mező, Somogy; MDH.; SMFN. 208/150).

A vizsgált forrásokból az újmagyar kor vonatkozásában összegyűjtött névformák nagyobbik fele települést jelölt (250 példa); a részletesebb adatolásnak köszönhetően számos település- és határrészt azonosító névalak kerül elének (120 példa); de találkozzunk birtokot (13 példa); földet (6 példa); hegyet (3 példa); folyómedret (2 példa); szállást (2 példa) megnevező névformákkal; s egy-egy példánk van berket, dombot, erdőbirtokot és patakot jelölő névalakra is.

Az adattárba került újmagyar korszakbeli település- és határrészneveket tekintve elmondható, hogy a névformák több mint negyede különféle művelés alá vont (így szántó, erdő, legelő, rét, szőlő) sík területet jelölt (35 példa); egy másik negyede eltérő művelésű (így erdő, kaszáló, szántó, szőlő, legelő) dombos területet azonosított (32 példa); több példa van más-más művelésű (így erdő, rét, szántó, szőlő) völgyet jelölő névformára (7 példa); lakott helyet (4 példa), pusztát, majort (4 példa), rétet (4 példa) azonosító névalakra; épület (3 példa), hegy (3 példa), utca (3 példa) megnevezésére; két-két helynév jelölt szántóföldet, földterületet, legelőt, vízfolyást; egy-egy névforma azonosított beépített területet, erdőt, fokot, horhost, barlangot, magasabban fekvő területet, malmot, várat, vízmosást, vízzel körülvett kiemelkedést; további 7 névalak pedig egyéb, forrásainkban pontosan meg nem határozott típusú település- vagy határrészre vonatkozott.

Az újmagyar korszakbeli névformák által azonosított denotátumok főként a Dunántúlon (193 példa) és az ország északi részén (87 példa) helyezkedtek el; jó néhány objektum az Alföld (45 példa), valamint Erdély és a Partium (44 példa) területén volt található; de akadtak olyan denotátumok is, amelyek Bácska–Bánátnban (19 példa), az ország közepén (8 példa) és Szlavóniában (4 példa) feküdtek. A dunántúli objektumok, ezen belül is a település- és határrészek nagy száma az áttekintett források által feldolgozott névanyaggal is összefüggésben áll (vö. a Magyar Digitális Helynévtár jelenlegi anyagát).⁴⁴

⁴⁴ Vármegyei megoszlásban: Somogy 66; Baranya 45; Tolna 23; Bihar, Zala 19; Vas 12; Kolozs 10; Borsod, Hajdúság, Heves 9; Abaúj, Nyitra 8; Pest, Pozsony, Szatmár, Trencsén, Zemplén 7; Arad, Bars, Gömör, Hont, Nógrád, Veszprém 6; Győr, Moson, Temes 5; Hunyad, Komárom 4; Belső-Szolnok, Bereg, Bodrog, Doboka, Fejér, Közép-Szolnok, Krassó, Sopron, Szabolcs, Szepes, Szerém, Ung 3; Alsó Fehér, Bács, Békés, Esztergom, Körös, Nagy-Küküllő, Torda,

4.3. Az újmagyar helynevekben jelentkező egyházi birtokosok azonosítása

A feldolgozott újmagyar korszakbeli források (helynévtárak, földrajzinévgyűjtemények, helynévszótárak) jellegüknél fogva kevés információt nyújtanak a bennünk foglalt névformák által jelölt denotátumok korabeli birtokosairól. Olyan példákkal természetesen találkozunk, amelyek esetében az egyházi birtokosra utaló névalak, sokszor más típusú előzmény után, az újmagyar korban jelentkezik először, ám ilyenkor jellemzően valamely korábbi időszakban fennálló tulajdonviszony emléke kerül be az újmagyar kori névformába.

Az egykori egyházi birtokosra vonatkozó utalás leggyakrabban megkülönböztető funkciójú bővítményrésszel való kiegészülés eredményeként jelenik meg az újmagyar névalakban. Így például a történeti adatok szerint Szalontaszakállas 1267-ben került a nyúlszigeti apácák tulajdonába (Gy. 3: 451–3), az apácákra utaló differenciáló jelző használatára mégis csak az újmagyar korszakkal kezdődően van adatunk: 1450: *Zalantha Zakalos ~ Z. Zakalws* (Cs. 3: 512) > 1808: *Szakállos (Apácza-)* (Komárom; L.); a 1292–7: *Marok* > 1799: *Püspök Marok* (Baranya; FNESz. 1: 424, *Erdősmárok* alatt) változás azzal függ össze, hogy a település korábban a pécsi püspökség birtokában volt; a 1326: *Curmusd* > 1773: *Pap Kőrmősd* (Pozsony; FNESz. 2: 316–7) kiegészülés pedig azt tükrözi, hogy a helységet egykor a pozsonyi káptalan bírta. A 1370: *Chehy* > 18. sz.: *Püspök Csehi* (Zala; FNESz. 2: 505, *Sümegecsehi* alatt) jelzővel történő egyénítés ugyanakkor annak a következménye, hogy a település határát a korszakban a veszprémi püspökség birtokolta.

A korábbi egyházi birtokosra való utalás újmagyar kori jelentkezése lehetett névcseré eredménye is, pl. a [1520] 1250 és 1322/Pp. Reg. között több évben: *S. Crucis, Ins. de Pilisio* (*Szentkereszt ~ Pilisszentkereszt*) > 1884: *Klastrom psz.* (föld, Pilis; Gy. 4: 699–700, *Szentkereszt [Pilis-, S. Crux in Pilisio]* alatt) névváltozást az magyarázza, hogy a 13. század közepén a terület az éppen akkor alakuló pálos szerzetesrend tulajdonába került, akik itt építették fel a Szent Kereszt tiszteletére szentelt monostorukat. A 1331: *Noglok* (Gy. 2: 175) > 1808: *Káptalan* (Erdélyi Fehér; L. térk.) névcseré mögött az áll, hogy az eredeti Nagylak település keleti része még az 1300-as évek elején az erdélyi káptalan tulajdonába került, s önálló helységgé alakult.

Néhány egykori egyházi birtokosra utaló névforma újmagyar kori megjelenése azzal függ össze, hogy az általuk jelölt hely valamely okból éppen az újmagyar időszakban tett szert nagyobb jelentőségre. A Lipszky-féle helynévtárban élénk kerülő 1808: *Püspökfördője* gyógyfürdőhely, amely eredendően a nagyváradi római katolikus püspökség birtokában volt, a 18–19. századra országosan is ismertté vált (Bihar; FNESz. 2: 385, *Püspökfürdő* alatt);

Torontál, Valkó 2; Brassó, Csanád, Csík, Csongrád, Háromszék, Kraszna, Küküllő, Liptó, Marosszék, Moldva, Németbánsági ezred, Pilis, Sáros, Udvarhelyszék, Zaránd 1.

az önálló községgé formálódó 1882: *Érsekhalm*a (FNESz. 1: 429) területe évszázadokig a kalocsai érsekség tulajdona volt Hild-pusztá néven.

Az újmagyar korból adatolt 400 denotátum közül forrásaink 119 (29,75%) esetében nyújtanak információt az őket jelölő egyházi vonatkozású névformák megjelenésekor fennálló birtokviszonyokról. Az objektumok kisebbik fele (50 példa) az egyházi birtokosra utaló névalak, illetve névrész jelentkezésekor a világi egyházszervezet egyik intézménye, illetve annak vezetője vagy más tisztségviselője tulajdonában volt: az esztergomi érsek 8; a pécsi püspökség 7; az egri püspökség 6; a jászói prépostság, a nyitrai püspökség 4; az erdélyi püspök, a nagyváradai káptalan, a nagyváradai püspökség, a váci püspökség, a veszprémi püspökség 2; a csanádi püspökség, az egri káptalan, az esztergomi érsek dézsaszedei, a győri káptalan, a győri püspök, a kalocsai érsek, a pécsi káptalan, a pozsonyi káptalan, a váradi örkanonok, a váradi püspök, a veszprémi káptalan pedig egy-egy hely birtokosa volt.

48 objektum esetében a megfelelő egyházi vonatkozású névforma kialakulásakor a tulajdonos valamely apátság, illetve monostor vagy kolostor volt: a zabori apátság 5; a garamszentbenedeki apátság 3; az abasári monostor, az abaszéplaki apátság, a heiligenkreuzi apátság, a kapornaki apátság, a pannonthalmi apátság, a pornói apátság, a somlóvásárhelyi apácakolostor 2; az adorjánpusztai apátság, az almádi monostor, a bátai apátság, a bélháromkúti apátság, a borsmonostori apátság, a bozói monostor, a csanádi apátság, a dédesi (szentléleki) kolostor, a jeruzsálemi Szent Theodorus lavra, a kerci monostor, a kolosi apátság, a kolozsmonostori apátság, a körúti monostor, a lébenyi apátság, a németújvári kolostor, a pécsváradai apátság, a pilisi apátság, Sárvármonostora, a szentgotthárdi apátság, a szentjobbi apátság, a tihanyi apátság, a tordai apátság, a városszalónaki kolostor, a zalavári apátság, a zebegényi monostor, a zselicszentjakabi apátság pedig egy-egy denotátum birtokában volt. 6 település tulajdonosa valamely keresztes rend (a jeruzsálemi ispotályos keresztesek, azaz a Johanniták lovagrendje; az esztergom-szentkirályi Szent István Keresztes Lovagrend, azaz a Stefaniták; valamint a Szent Sír keresztesrendje) volt; s további 2 hely volt a pálosok kezén.

Néhány esetben az egyházi birtokosra utaló névforma, illetve névrész megjelenésekor a jelölt objektum több egyházi birtokos tulajdonában volt egyszerre (4 példa): a kolozsmonostori apátság és a kolozsvári domonkosok; a pannonthalmi apátság és a fehérvári prépostság, a százdi apátság és az egri püspökség, az egri püspökség és a káptalan közösen bírt egy-egy helységet. Más esetben az objektum csak részben volt egyházi birtokos kezén (1 példa): a fehérvári keresztesek egy település kapcsán résztulajdonosként jelennek meg a forrásokban, magánbirtokosok mellett. Ritkán az is előfordul, hogy bizonytalan az egyházi tulajdonos kilétének azonosítása (2 példa): egy település a jáki vagy a pornói apátság, egy másik helység a nagyváradai püspökség vagy a káptalan birtokában volt.

Néhány alkalommal az objektum az egyik egyházi birtokostól a másikhoz került az idők során (3 példa): egy-egy hely(ség) került át a kolozsmonostori apátságtól az erdélyi püspökhöz, az erdélyi püspöktől a káptalanhoz, a templomosoktól az ispotályos keresztesekhez. Arra is akad példa, hogy az objektumot egy egyházi birtokos több másik egyházi birtokos közös tulajdonába adta át, illetve, hogy több egyházi birtokos közös tulajdonából egy egyházi birtokoshoz jutott (3 példa): egy település került át a leleszi prépostságtól a váradi Szent Kereszt oltár mestere és a váradi káptalan közös birtokába, valamint egy-egy helység jutott a tihanyi és a bátai apátság közös birtokából a kalocsai érsek kezére, illetve a nagyváradi püspök és a káptalan közös birtokából a nagyváradi püspök kizárólagos tulajdonába.

Az egyházi tulajdonosra utaló újmagyar kori névformák a világi egyházi intézmények, az ágostonos, a bencés, a ciszterci, a domokos, a pálos, a premontrei rendek, valamint a templomos és az ispotályos keresztesek egykori, esetleg adott korszakbeli birtoklásának tényét tükrözik. 281 (70,25%), az újmagyar korból adatolt denotátum esetében ugyanakkor az egykori vagy korszakbeli egyházi birtokosról pontosabb meghatározást forrásaink nem adnak.

4.4. Az újmagyar helynévformák időbeli megoszlása

Az adatbázisban az újmagyar kor vonatkozásában előkerülő 400 denotátumot az áttekintett forrásokban összesen 986 névforma jelöli. A névformák korszakbeli jelentkezésének időbeli megoszlását, az újmagyar kort 30 esztendőnyi periódusokra bontva, az alábbi táblázat szemlélteti:

Időrend	Névformák száma
1772–1800	37 (3,75%)
1801–1830	231 (23,43%)
1831–1860	258 (26,17%)
1861–1890	190 (19,27%)
1891–1920	270 (27,38%)
Összesen:	986 (100%)

7. táblázat: Az újmagyar helynévformák időbeli megoszlása

Az újmagyar korszak első, nem teljesen 30 esztendejéből alig került be név az adatbázisba, míg az utána következő négy időszakból nagyobb számban, viszonylag egyenletes eloszlásban tudunk idézni névformákat. Ennek oka ezúttal az adatbázis elkészítéséhez felhasznált újmagyar kori primer források keletkezési idejében van. Az újmagyar korszak elejéről származó

forrásdokumentumok közül nagyobb mennyiségű helynévi adatot csak az 1773-as *Lexicon locorum...* című gyűjtemény közöl, ugyanakkor a következő négy időszak mindegyikéhez kötődik egy-egy ennél jelentősebb nagyságú helynévanyagot felmutató, általunk forrásként használt mű, vállalkozás: az 1808-as keletkezésű Lipszky-féle helynévtár a második; az 1851-es kiadású, Fényes Elek által összeállított, az ország földrajzi leírását nyújtó szótár a harmadik; Pesty Frigyes 1864. évi helynévgyűjtésének mások által is rendszeresen idézett anyaga a negyedik; az 1913-as, a trianoni döntést megelőző utolsó, a teljes történelmi Magyarország területének településhálózatáról képet adó hivatalos helységnévtár az ötödik időszak vonatkozásában.

4.5. Az újmagyar helynévformák szerkezeti felépítése

A 986 újmagyar korszakbeli névforma denotátumok közti megoszlása tekintetében elmondhatjuk, hogy 156 objektum kapcsán egyetlen névforma jelenik meg forrásainkban, míg 244 objektum esetében két vagy több névforma jelentkezik a korszakban. A denotátumok és az azokat jelölő névformák száma közötti összefüggéseket az alábbi táblázat szemlélteti:

Névformák száma	Denotátumok száma
1 névforma	156 (39%)
2 névforma	87 (21,75%)
3 névforma	71 (17,75%)
4 névforma	60 (15%)
5 névforma	16 (4%)
6 névforma	2 (0,5%)
7 névforma	2 (0,5%)
8 névforma	0 (0%)
9 névforma	1 (0,25%)
10 névforma	0 (0%)
10-nél több névforma	5 (1,25%)
Összesen:	400 (100%)

8. táblázat: A denotátumokat jelölő névformák száma az újmagyar korban

Az újmagyar kor vonatkozásában tehát a denotátumok majd 40%-át egyetlen névforma azonosítja adatbázisunkban. Az objektumoknak kevéssel több, mint ötödét két névalak jelöli; s jelentősebb azoknak a denotátumoknak az aránya is,

amelyeket három és öt közötti névforma azonosít. Hat és afölötti névalakkal csak kevés objektum kapcsán találkozunk; a legtöbbször hivatkozott denotátumra húsz névadat vonatkozik korszakbeli forrásainkban.

Az azonos denotátumot jelölő különböző névformák a korszakban eltérhetnek egymástól helyesírásukban, pl. 1803: *Baratur* (MDH.; BMFN.) > 1808: *Barátúr* (Baranya; L.); hangalakjukban, pl. 1808: *Apáthi* (*Kopocs- vel Kopocs-*) (L.) > 1851: *Kopócs-Apáthi* (Szabolcs; FE.); alakszerkezetükben, pl. 1857: *Barátföld* > 1859: *Barátok földje* (dombos, szántó, legelő, erdő, Baranya; MDH.; BMFN.); lexikájukban, pl. 1851: *Káptalanfalva* (FE.) > 1913: *Káptalanfa* (Zala; LGy. 291), 1851: *Barát-Lehota* (FE.) > 1913: *Barátszabadi* (Trencsén; LGy. 101); a névrészek sorrendjében, pl. 1851: *Keresztes* (*Komlós-*) (FE.) > 1890: *Keresztes-Komlós* (Sáros; Cs. 1: 281, *Komlós* vár alatt, 1: 300, *Komlós* helység alatt); típusukban, pl. 1866: *Uradalmi szt-föld* > 1894–1904: *Barátföld* (sík, szántó, Baranya; MDH.; BMFN.); a lejegyzés nyelvében, pl. 1793: *Papp réttye* (~ *Láz ~ Márton megye*) > 1801: *Pratum Ecclesiae* (rét, sík, Baranya; MDH.; BMFN.). Jelentkezik néhány összetett különbség is, pl. a 1890: *Keresszeg-Apáti* (Cs. 1: 602, *Apáti* alatt) > 1913: *Körösszegapáti* (Bihar; LGy. 342) névalakok helyesírásukban és hangalakjukban egyaránt eltérnek egymástól; az 1808: *Apáthi* (*Livina-*) (L.) > 1910: *Apátlévna* (Nyitra; FNESz. 1: 106) névformák helyesírás, hangalak, alakszerkezet és a névrészek sorrendje tekintetében mutatnak különbséget. Az eltérés fennállhat a névformák alakszerkezete és pontos referenciája vonatkozásában együttesen, pl. 1851: *Kis- és Nagy-Apácza* (FE.) > 1895: *Csanád-Apácza* (Békés; FNESz. 1: 305, *Csanádapáca* alatt). Az 1894: *Opaticza* (Cs. 2: 98) > 1913: *Magyarapácza* (Temes; LGy. 377) és a 1897: *Barátfalu* (~ *Mönchhof ~ Mönchdorf ~ Monichdorf*) (Cs. 3: 683) > 1908: *Barátudvar* (Moson; FNESz. 1: 166) névpárok kapcsán a lejegyzett névformák különbsége a párhuzamos névadás érvényesülésével függ össze. A névmagyarosítás hatását tükrözheti a 1851: *Bohunicz* (FE.) > 1910: *Apátszentmihály* (Pozsony; FNESz. 1: 106) példa.

A 986 újmagyar helynévforma lexikális sajátosságait vizsgálva megállapítható, hogy egyházi birtokosra utaló szerepben a legtöbb névalak az *apát* (199 példa), pl. 1808: *Apáthfalva* (*Losoncz-*) (Nógrád; L.) és a *barát* (130 példa), pl. 1808: *Barátföld* (Moson; L.) lexémákat tartalmazza. Gyakorinak tekinthető a *püspök* (74 példa), pl. 1904: *Trencsénpüspöki* (Trencsén; FNESz. 2: 680); a *remete* (58 példa), pl. 1910: *Dunaremete* (Pozsony; FNESz. 1: 397); a *pap* (46 példa), pl. 1890: *Szilágy-Papthelek* (Közép-Szolnok; Cs. 1: 562, *Papteleke* alatt) lexémák jelentkezése a névformákban. Több példánk van a *keresztes* (38 példa), pl. 1808: *Német-Keresztes* (Vas; L.); a *káptalan* (32 példa), pl. 1808: *Káptolonfa* (Veszprém; L.); a *monostor* (20 példa), pl. 1913: *Kismonostorszeg* (Belső-Szolnok; LGy. 320) lexémákat magukban foglaló névalakokra is.

Kevésbé jellemző a korszakban az *apáca* (18 példa), pl. 1851: *Apácza-Körmösd* (Pozsony; FE.) és az *érsek* (16 példa), pl. 1851: *Érsekujvár* (Nyitra; FE.) lexémák előfordulása a névformákban; s inkább csak mikrotoponimákban kerül elő az *egyház* (14 példa), pl. 1864: *Egyházi rét* (rét, Baranya; MDH.; BMFN.) és az *eklézsia* (13 példa), pl. 1902: *Éklézsiafődje* (sík, szántó, Somogy; MDH.; SMFN. 32/230) lexéma. Néhány alkalommal találkozunk olyan névalakokkal, amelyek a *kustos* (9 példa), pl. 1852: *Kustoshegy* (domb, szántó, Somogy; MDH.; SMFN. 237/97); a *dusnok* (6 példa), pl. 1808: *Dusnok* (jóság, birtok, puszta, Borsod; L.); a *monoh* (6 példa), pl. 1808: *Monó cum Praedio Szaklód* (jóság, birtok, puszta, Közép-Szolnok; L.); a *dékán* (5 példa), pl. 1864: *Dékány-hégy* (domb, erdő, Somogy; MDH.; SMFN. 63/27); a *prépost* (4 példa), pl. 1864: *Prépost ~ Préposti ma* (major, Somogy; MDH.; SMFN. 215/60) lexémák egyikét tartalmazzák. Az (egykori) birtokló egyházi intézményt székhelyének néven keresztül azonosítja a *Jászó* (7 példa), pl. 1913: *Jászómindszent* (Abaúj; LGy. 281) és a *Budavár* (3 példa), pl. 1913: *Óbudavár* (Zala; LGy. 447) lexéma.⁴⁵

Két-két példánk van a *harangozó* (2 példa), pl. 1831: *Harangozó kert* (sík, szántó, Zemplén; MDH.; BAZMFN.); a *klastrom* (2 példa), pl. 1851: *Klastrom* (Sopron; FE.); a *templom* (2 példa), pl. 1854: *Templom d* (dülő, Tolna; MDH.; TMFN. 38/237) lexémák helynévbeli megjelenésére; s egy alkalommal jelenik meg a *dézmás* lexéma a korszakban: 1854: *Dézmás* (dülő, Gömör; Gy. 2: 494, 1854. kataszt. felv.). 39, névátvétellel a nyelvünkbe került újmagyar névforma esetében az egyházi birtokosra utaló lexéma idegen nyelvű, pl. 1808: *Dekanovecz* (Zala; L.), 1808: *Opatovac* (Szerém; L.), 1808: *Kristolcz* (Kis-) (Belső-Szolnok; L.).⁴⁶

Néhány kétrészes névformában mind a bővítmény-, mind az alaprész a fenti lexémák egyikén alapul (6 példa). Így együtt kerül elő a *keresztes* és a *püspök*; a *barát* és a *püspök* lexéma a névalakokban, pl. 1808: *Püspöki* (*Keresztes*-) (Borsod; L.), 1851: *Barátpüspöki ~ Bagamér* (Bihar; FE.). Névváltozatokban jelennek meg a *monostor* és a *klastrom* lexémák egy denotátum kapcsán: 1808: *Bors-Monostor vel Klástrom* (Sopron; L.).

A vizsgált névformák közül 235 példa esetében az újmagyar névalak maga ugyan nem egyházi vonatkozású, ám az általa jelölt denotátumnak az idők során létezett egyházi birtokosra utaló elnevezése (is). Az egyházi vonatkozású névforma jelentkezhett az újmagyar kor előtt, pl. 1275: *Bratiberuk!* (berek; Gy. 3: 86) > 1808: *Berek* (*Nagy*-) (jóság, birtok, puszta, Heves; L.); az újmagyar időszak során, pl. 1808: *Hradistye* (*Kolos*-) (L.) > 1910: *Apátkolozs* (Nyitra;

⁴⁵ Egykor a jászói premontrei apátság, illetve az óbudai (budavári) káptalan tulajdonában lévő települések (FNESz. 1: 654 *Jászómindszent* alatt; 2: 267, *Óbudavár* alatt).

⁴⁶ A települések későbbi magyar elnevezései: 1913: *Dékánfalva* (LGy. 167); 1998: *Valkóapáti* (LGy. 453); 1913: *Kiskeresztes* (LGy. 317).

FNESz. 1: 105–6); illetve az újabb magyar korban, pl. 1852: *Csapavölgy* > 1974: *Barátság* (dombos, szántó, Somogy; MDH.; SMFN. 69/141).

Az (egykori) egyházi tulajdonosra való hivatkozás gyakran a megkülönböztető funkciójú bővítményrészben valósult meg. A bővítményrész jelen lehetett az újmagyar kor előtti névformák egyikében, pl. 1235/416: *Dusnik Lybyn* (Gy. 3: 413) > 1808: *Lébeny* (Komárom; L.); illetve jelentkezhettek az újmagyar időszak során, pl. 1851: *Kéty* (FE.) > 1907: *Érsekkéty* (Esztergom; FNESz. 1: 429), bár ekkor sem feltétlenül maradt fenn az újabb magyar korszakban, pl. 1430: *Bogad* (Cs. 2: 474) > 1841: *Püspökbogád* (MDH., BMFN.) > 1950: *Bogád* (Baranya; LGy. 493).

A fenti lexémák egyrészes névformákban önállóan, illetve valamilyen képzővel ellátva jelentek meg a korszakban, pl. 1808: *Apácza* (Brassó; L.), 1808: *Baráti* (Hont; L.). A kétrészes névalakok esetében, más típusú lexémát tartalmazó névrészhez kapcsolódva, jelen lehettek akár az alaprészben, akár a bővítményrészben. Ha az egyházi birtokosra utaló lexéma alaprészként vagy annak elemeként szerepelt a kétrészes névformában, a bővítményrész lexikális vonatkozásban lehetett egyszerű földrajzi köznév, pl. 1913: *Dellőapáti* (Doboka; LGy. 168);⁴⁷ összetett földrajzi köznév, pl. 1773: *Kőszeg Remete* (Szatmár; FNESz. 1: 799);⁴⁸ népnév, pl. 1808: *Apáthi (Oláh-)* (Bihar; L.); foglalkozást, címet jelölő szó, pl. 1808: *Barátpüspöki* (Bihar; L.); építményt jelentő szó, pl. 1808: *Apáthi (Monostor-)* (Zala; L.); egyrészes helynév, pl. 1773: *Karancs-Apátfalva* (Nógrád; FNESz. 1: 688, *Karancslapujtó* alatt);⁴⁹ kétrészes helynév, pl. 1773: *Keresztszeg-Apáthj* (Bihar; LexLoc. 60);⁵⁰ képzett helynév, pl. 1906: *Bézzégi-papdülő* (dülő, Tolna; MDH.; TMFN.); helynév eleme, pl. 1890: *Szilágy-Papthelek* (Közép-Szolnok; Cs. 1: 562, *Papteleke* alatt);⁵¹ családnév, pl. 1905: *Igazpüspöki* (Trencsén; FNESz. 1: 621, *Igazpüspöki* alatt);⁵² személynév, pl. 1808: *Apáthi (Kopocs- vel Kapocs-)* (Szabolcs; L.);⁵³ egyéb tulajdonnév, pl. 1808: *Püspöki (Fülel-)* (Nógrád; L.);⁵⁴ képzetlen melléknév, pl. 1808: *Apáthi (Kis-)* (Zala; L.); képzett melléknév, pl. 1890: *Sáros-Remete* (Ung; Cs. 1: 397, *Remete* alatt).

Amennyiben az egyházi birtokosra utaló lexéma bővítményrészként, illetve annak elemeként került elő a kétrészes névformában, a mellette álló alaprész lexikális szinten lehetett egyszerű földrajzi köznév, pl. 1808: *Barátfalva*

⁴⁷ A *Dellő*- jelző jelentése 'jóság-delelőhely, déli pihenőhely' (FNESz. 1: 361, *Dellőapáti* alatt).

⁴⁸ A *Kőszeg*- bővítményrész az avasi tájjal áll összefüggésben (FNESz. 1: 799).

⁴⁹ A Karancs hegy közelében fekvő falu (FNESz. 1: 688, *Karancslapujtó* alatt).

⁵⁰ A Körösszeg szomszédságában elhelyezkedő Apáti hosszabb időn keresztül volt a körösszegi uradalom tartozéka (FNESz. 1: 797, *Körösszegapáti* alatt).

⁵¹ A bővítményrész a Szilágysággal kapcsolatos (FNESz. 2: 580, *Szilágypaptelek* alatt).

⁵² A falu lakosai között sokan viselik az *Igaz* vezetéknév (FNESz. 1: 621, *Igazpüspöki* alatt).

⁵³ A *Kopocs*- bővítményrész személynévi eredetű (FNESz. 1: 110, *Aranyosapáti* alatt).

⁵⁴ A bővítményrész az egykori járási hovatartozással függ össze (FNESz. 1: 484, *Aranyosapáti* alatt).

(Kolozs; L.); építményt jelentő szó, pl. 1852: *Püspökkut* (sík, szántó, Somogy; MDH.; SMFN. 132/36); egyéb köznév, pl. 1897: *Papvásárja ~ Papvására* (Veszprém; Cs. 3: 246 ~ Cs. 3: 241, *Máma* alatt); egyrészes helynév, pl. 1808: *Nyúl (Káptalom-)* (Győr; L.); kétrészes helynév, pl. 1808: *Érsek-Újvár* (Nyitra; L.).

Az újmagyar helynévformák morfológiai és szintagmatikus sajátosságait tekintve elmondhatjuk, hogy a névalakok több mint fele jelzős szerkezet (549 példa, 55,68%), s jóval kevesebb pusztai köznévi névalakkal (92 példa, 9,33%) és helynévképzős formával (78 példa, 7,91%) találkozunk. Viszonylag ritkán bukkan fel idegen grammatikai szerkezet a névalakban (34 példa, 3,45%). Jelen vannak továbbá a nem egyházi vonatkozású névformák is, amelyeket valamely más korszak során egyházi birtoklásra utaló név helyettesít, illetve ilyen jelentéstartalmú névrésszel kiegészült változatban kerülnek elő anyagunkban (233 példa, 23,63%).

Az egyházi birtokosra utaló újmagyar névformák között – csakúgy, mint a középmagyar korszakban – több a kétrészes, mint az egyrészes névalak. A kétrészes névalakok kicsit több mint fele birtokos jelzős szerkezet (294 példa), kisebbségük minőségjelzős szerkezet (255 példa). A birtokos jelzős szerkezetű névformák tekintetében – szemben a középmagyar időkben megfigyelhető egyenletes megoszlással – az újmagyar korban a jelöletlenség dominál: a jelöletlen birtokos jelzős szerkezetű névalakok száma mintegy ötszöröse a jelölt birtokos jelzős szerkezetű névformák számának.

A jelöletlen birtokos jelzős szerkezetű névformákban (246 példa, 24,95%) az egyházi birtokosra vonatkozó lexémák közül megjelenik az *apáca*, az *apát*, a *barát*, a *dékan*, az *egyház*, az *eklezsia*, az *érsek*, a *harangozó*, a birtokos intézmény székhelyét jelölő *Jászó*, a *káptalan*, a *keresztes*, a *kustos*, a *monostor*, a *pap*, a *püspök*, a *remete* és a *templom*. A lexémák közül az *apát* és a *püspök* megjelenhet a jelöletlen birtokos jelzős szerkezetű névformák alaprészében, pl. 1808: *Püspöki (Keresztes-)* (Borsod; L.), 1808: *Apáthi (Kopocs- vel Kapocs-)* (Szabolcs; L.); gyakoribb azonban, hogy a felsorolt lexémák egyike a bővítményrészben kerül elő, pl. 1773: *Pap Kőrmősd* (Pozsony; FNEsz. 2: 316–7), 1808: *Barátfalu* (Moson; L.). Utóbbi esetben a lexémák jelentkezhettek helynévi alaprész mellett, pl. 1808: *Szakállos (Apácza-)* (Komárom; L.); illetve földrajzi köznévi alaprészszel is alkothatnak jelöletlen birtokos jelzős szerkezetű névalakokat. Így, főként mikrotoponimákban, előfordulhatnak többek között a *domb*, *dűlő*, *erdő*, *ér*, *fok*, *föld*, *hányás*, *hegy*, *horog*, *kert*, *köz*, *kút*, *lyuk*, *mező*, *puszta*, *rét*, *szer*, *sziget*, *szög*, *szőlő*, *szurdok*, *utca* földrajzi köznevekkel az újmagyar korban, pl. 1845: *Káptalan Rétek* (erdő, rét, szántó, Baranya; MDH.; BMFN.), 1853: *Papszöllő* (dombos, szántó, Baranya; MDH.; BMFN.), 1792: *Püspök szer* (dűlő, szántó, Zemplén; MDH.; BAZMFN.), 1857: *Eklezsia sziget* (magasabban fekvő terület, Hajdúság; MDH.; HBMFN.); akár többes számban

is: 1819: *Barátok föld* (szántó, Baranya; MDH.; BMFN.). A jelöletlen birtokos jelzős szerkezetű településnevekben leginkább a *falva*, a *föld*, a *major*, a *szeg*, a *sziget* földrajzi köznévi eredetű alaprészek jelennek meg a korszakban, pl. 1808: *Apáczafalu* (Szatmár; L.), 1808: *Barátmajor* (Moson; L.), 1808: *Barátság* (Zala; L.).

Jóval kevesebb a jelölt birtokos szerkezetű névformák száma az újmagyar korszakban (48 példa, 4,87%). A jelölt birtokos szerkezetű újmagyar névalakok felépítésében az egyházi birtokosra utaló lexémák közül részt vesz az *apát*, a *barát*, a *dékan*, az *eklézsia*, az *érsek*, a *káptalan*, a *pap*, a *püspök*. A lexémák többnyire a névformák bővítményrészében jelennek meg, pl. 1913: *Káptalanfalva* (Torontál; LGy. 291), 1808: *Paptelek* (Doboka; L.); egy-egy esetben többes számban, pl. 1897: *Barátokfalva* (puszta, Zala; Cs. 3: 32), 1902: *Papok földje* (sík, szántó, Somogy; MDH.; SMFN. 38/53); máskor alkalminak tekinthető névalakulatokban, pl. 1808: *Érsek Esztergom-városa* (érseki város, Esztergom; L.); illetve valószínűsíthető névmagyarosítás eredményeként, pl. 1897: *Dekanovecz* (Cs. 3: 45) > 1913: *Dékánfalva* (Zala; LGy. 167). Az egyházi birtokosra utaló bővítményrészek mellett jelentkező földrajzi köznévi alaprészek közül a településeket azonosító jelölt birtokos jelzős névformákban leggyakoribb a *-falva* ~ *-fa* névrész, pl. 1808: *Barátfalva* (Kolozs; L.), 1808: *Apáthfa* (Zala; L.); de találkozunk a *-fürdője*, *-háza*, *-halm*, *-telke*, *-városa*, *-vására* ~ *-vásárja* alaprészekkel is, pl. 1808: *Püspökfürdője* (Bihar; FNEsz. 2: 385, *Püspökfürdő* alatt), 1882: *Érsekhalma* (Bács; FNEsz. 1: 429), 1897: *Papvására* ~ *Papvásárja* (Veszprém; Cs. 3: 241, *Máma* alatt ~ Cs. 3: 246). A jelölt birtokos jelzős szerkezetű mikrotoponimákban elsősorban a *-rétje*, *-földje* *-vágása* alaprészek kerülnek elő, pl. 1839: *Eklésia Rétje* (rét, sík, Baranya; MDH.; BMFN.), 1902: *Barátok vágása* (domb, erdő, Somogy; MDH.; SMFN. 42/142). Ha a jelölt birtokos jelzős szerkezetű névforma az újmagyar korban megkülönböztető funkciójú bővítményrésszel egészül ki, az egyházi birtokosra utaló lexéma az új névalakon belül az alaprész eleme lesz, pl. 1913: *Csanádapátfalva* (Csanád; LGy. 83).

Az újmagyar korszak minőségjelzős szerkezetű névformáiban (255 példa, 25,86%) az egyházi birtokost azonosító lexémák közül megjelenik az *apáca*, az *apát*, a *barát*, az *egyház*, a *káptalan*, a *keresztes*, a *klastrom*, a *kustos*, a *monostor*, a *pap*, a *prépost*, a *püspök*, a *remete*. A lexémák jelentkezhetnek a névformák alaprészában, pl. 1907: *Rábapüspöki* (Vas; FNEsz. 2: 386, *Püspökmolnári* alatt); illetve bővítményrészében egyaránt, pl. 1852: *Káptalani Szuha-dülő* (föld, Hont; Gy. 3: 257, 1852. kataszt. felv.). A legtöbb minőségjelzős szerkezetű névalak a korszakban megkülönböztető szerepű bővítményrésszel bír, kijelölő jelzős névforma, amelyben az egyházi tulajdonost jelölő lexéma a helynévi alaprészben található, alapalakban, pl. 1794: *Sár Keresztes* (Fejér; FNEsz. 2: 452); helynévképzővel ellátva, pl. 1808: *Baráti* (Kis-) (Győr, L.), egy esetben ragszilárdulással kísért helynévképzős

formában is, pl. 1894: *Alsó-Barátin* és *Felső-Barátin* (Somogy; Cs. 2: 589); illetve összetett helynév részeként, pl. 1913: *Szászapátfalva* (Nagy-Küküllő; FNESz. 2: 528). Sajátos esetet képvisel az a vélhetően névmagyarosítás eredményeként létrejött differenciáló jelzős névforma, amely alaprészében az egyházi birtokosra vonatkozó lexéma, az eredeti helynévvel való hangalaki hasonlóság okán, kicsinyítő képzős formában jelenik meg, pl. 1808: *Opáka* (L.) > 1913: *Szepesapátka* (Szepes; LGy. 562). Mellérendelő szerkezetből minőségjelzős szerkezetté minősültek át idővel a helységek összeolvadása nyomán kialakuló összevont névformák, pl. 1773: *Dobracs Apáthi* (Szatmár; FNESz. 1: 377–8).

A földrajzi köznévi alaprészszel bíró minőségjelzős szerkezetű névformák egy része az újmagyar korban (egykori) egyházi birtokost azonosító helynévi bővítményrészszel rendelkezett, pl. 1864: *Apáti puszta* (puszta, Tolna; MDH.; TMFN. 91/48), 1891: *Remétei diós* (dombos, szántó, Somogy; MDH.; SMFN. 68/31), 1864: *Barátoki bükk* (dombos, erdő, rét, szántó, Somogy; MDH.; SMFN. 103/29); más része bővítményrészként az egyházi birtokosra utaló lexémák egyikét tartalmazta köznévi értékben, pl. 1884: *egyházi földek* (Hajdúság; MDH.; HBMFN.), 1892: *Keresztes psz.* (Baranya; Gy. 1: 389; FNESz. 1: 719, *Keresztespuszta* alatt). Szemantikai tartalmát tekintve a bővítményrész az első típushoz tartozó névformák esetében határozói természetű információt nyújt a jelölt denotátumról ('puszta Apáti közelében', 'diós Remete közelében', 'bükkerdő Barátoki közelében'); míg a második típusba sorolható névalakok esetében a tényleges (egykori) tulajdonost jelöli meg. Az utóbbi típus kapcsán idézhető névalakok érdekessége tehát, hogy formailag ugyan minőségjelzős szerkezetűek, ám jelentésük tekintetében a birtokos jelzős szerkezetekhez állnak közel ('az egyház földjei', 'a keresztesek pusztája').

Eltérő a névformákban jelentkező földrajzi köznévi alaprészek állománya is a két névtípus esetében: míg a helynévi bővítményrészek mellett jellemzően a *bükk, diós, dűlő, hát, major, puszta, szőlők, völgy* alaprészek jelennek meg, pl. 1852: *Preposti Major* (puszta, Somogy; MDH.; SMFN. 215/52), 1857: *Felső Apáti völgy* (szántó, Baranya; MDH.; BMFN.); a köznévi értékű bővítményrészek leggyakrabban a *dűlő, föld, puszta, rét* alaprészekkel állnak, pl. 1813: *Egyházi Dűlő* (szántó, Baranya; MDH.; BMFN.), 1864: *Egyházi rét* (rét, Baranya; MDH.; BMFN.). Néhány sajátos szerkezetűnek látszó határrésznévben két földrajzi köznév is jelentkezik, a második talán csak az adatgyűjtés idején megvalósuló művelési módra vonatkozó információ alkalmi beemelése a névbe, pl. 1865: *Baráti erdő dűlő* (sík, szántó, Somogy; MDH.; SMFN. 211/262), 1852: *Barát-rét mező* (sík, rét, Somogy; MDH.; SMFN. 237/86). Egyedi szerkezetű a 1906: *Bézzégi-papdűlő* (dűlő, Tolna; MDH.; TMFN.) névforma is, a benne található összetett alaprésznek köszönhetően.

Az újmagyar kori mikrotoponimák egy kisebb csoportja úgy keletkezhetett, hogy az eredendően minőségjelzős szerkezetű névformák földrajzi köznévi

alaprésze elmaradt, annak jelentése a jelzői névrész értelmének részévé vált, amely így önállósulva azonosíthatta a jelölt denotátumot, pl. 1852: *Barátokszéli* (domb, szántó, Somogy; MDH.; SMFN. 51/25), 1852: *Remetei* (dombos, legelő, hegy, Somogy; MDH.; SMFN. 29/69). Az újmagyar kori értelmezős szerkezetű névformák sajátos típusát képviselik a hátravetett jelzőt tartalmazó határrésznevek, pl. 1852: *Pusztá Baráti Iső* és *Pusztá Baráti Ildik* (dombos, szántó, Somogy; MDH.; SMFN. 18/238).

Az egyrészes újmagyar névformák nagyobb csoportját azok a névalakok alkotják, amelyekben az egyházi birtokosra utaló lexéma önmagában szerepel (92 példa, 9,33%). A pusztá köznévi, ritkán pusztá helynévi szerkezetű névformákban az egyházi tulajdonost jelölő lexémák közül előkerül az *apáca*, az *apát*, a *barát*, a birtokos intézményt annak székhelyével megjelölő *Budavár*, a *dékán*, a *dézmás*, a *dusnok*, az *eklésia*, a *káptalan*, a *keresztes*, a *klastrom*, a *kustos*, a *monoh*, a *monostor*, a *pap*, a *prépost*, a *püspök*, a *remete*, pl. 1808: *Keresztes* (jóság, birtok, pusztá, Pozsony; L.), 1808: *Kustos* (Vas; jóság, birtok, pusztá, L.), 1820: *Eklésia* (földterület, Hajdúság; MDH.; HBMFN.), 1808: *Budavár* (Zala; L.).⁵⁵ Az egyházi személyek urazásának emlékét őrző 1808: *Barátúr* (Baranya; L.) névalak az újmagyar korszak során változatlan formában élt tovább. A névformában jelentkező egyházi birtokosra utaló köznév lehetett többes számú, pl. 1808: *Barátok* (pusztá, Somogy; L.); valamint névmagyarosítás eredményeként, a korábbi, idegen helynévvel való hangalaki hasonlóság miatt, kicsinyítő képzős, pl. 1851: *Brátka* (FE.) > 1913: *Barátka* (Bihar; LGy. 101), 1851: *Opáka* (FE.) > 1913: *Apátka* (Abaúj; LGy. 84). Egy-egy objektum azonosítására a korszakban a pusztá köznévi helynév mellett egyéb szerkezetű névforma is használatos volt, pl. 1864: *Barát* ~ *Barát hegy* (erdő, Tolna; MDH.; TMFN. 80/101).

Az egyrészes újmagyar névformák kisebb csoportját alkotó névalakok felépítésében az egyházi tulajdonost jelölő lexémán kívül egy helynévképző funkciójú névelem is részt vesz (78 példa, 7,91%). Az egyházi birtokosra utaló lexémák állománya a helynévképzős névalakokban igen korlátozott: a névformákban az *apát*, a *barát*, a *dékán*, a *pap*, a *prépost* és a *püspök* szavak jelentkezhettek. Helynévképző szerepben a korszakban továbbra is az *-i* képző jelenik meg leggyakrabban településnevekben és mikrotoponimákban egyaránt, pl. 1808: *Baráti* (Hont; L.), 1852: *Preposti* (sík, mélyenfekvő, vizenyős, szántó, rét, legelő, Somogy; MDH.; SMFN. 215/59); de találkozunk egy-egy *-d* képzős, pl. 1897: *Papd* (Tolna; Cs. 3: 445); illetve *-s* képzős, pl. 1808: *Barátos* (Háromszék; L.) névalakkal is adataink között. Az *-i* képzős helynéven az *-n* helyhatározórag megszilárdulása eredményezte az 1808: *Apathin* (Bodrog; L.) névformát. Néhány esetben a helynévképzős névalak mellett minőségjelzős

⁵⁵ A zalai település egykor az óbudai káptalan birtoka volt, csakúgy, mint a Somogy megyei Budavárimuszt (vö. Cs. 2: 630).

szerkezetű helynév is szolgált a denotátum jelölésére a korszakban, pl. 1851: *Apáti ~ Oláh-Apáti* (Bihar; FE.), 1913: *Piski ~ Ópiski* (Hunyad; Cs. 5: 125).

Az idegen grammatikai szerkezetet mutató újmagyar névformák (34 példa, 3,45%) átkerülhettek a magyar névállományba más nyelvből névátvétel során, s jellemző módon, leginkább a korabeli hivatalos névadás ráhatására, magyaros szerkezetű névalakokká értelmeződtek át a korszak során, pl. 1897: *Dekanovecz* (Cs. 3: 45) > 1913: *Dékánfalva* (Zala; LGy. 167), 1851: *Bratoncz* (FE.) > 1913: *Murabaráti* (jóság, birtok, puszt, Zala; LGy. 409), 1808: *Krisztesd* (L.) > 1913: *Keresztespatak* (Arad; LGy. 320). Az egyházi birtokosra utaló lexémát nem tartalmazó újmagyar kori névformák szerkezeti sajátosságai a tárgyalt téma szempontjából figyelmen kívül hagyhatóak (233 példa, 23,63%).

Az egyházi birtokosra utaló lexémát tartalmazó újmagyar kori névalakok közel harmada (320 példa, 32,45%) megkülönböztető funkciójú bővítményrésszel egyénített forma. A megkülönböztető jelzős névformák mintegy kétharmada (210 példa) minőségjelzős szerkezetű helynév, amelyben az alaprész az *apáca*, az *apát*, a *barát*, a *káptalan*, a *keresztes*, a *pap*, a *püspök*, a *remete* lexémák egyikét tartalmazza. A lexémák az alaprészben előkerülhetnek alapalakban, pl. 1808: *Magyar-Keresztes* (Vas; L.); *-i* képzős formában, pl. 1808: *Tisza-Püspöki* (Heves; L.); valamint összetétel elemeként, pl. 1808: *Apáthfalva* (Losoncz-) (Nógrád; L.).

A helynévi alaprész mellett álló bővítményrész a névformákban leggyakrabban közeli helyre utal (55 példa), pl. 1808: *Püspöki* (*Várad-*) (Bihar; L.), Nagyvárad szomszédságában (ma Nagyvárad része); gyakran vonatkozik folyó menti fekvésre (30 példa), pl. 1773: *Garam Apáthi* (Bars; FNESz. 1: 497); illetve méretre (23 példa), pl. 1808: *Baráti* (*Nagy-*) (Győr; L.). A bővítményrész több esetben tájékoztat viszonyított helyzetről (21 példa), pl. 1890: *Alsó-Remete* (Bereg; Cs. 1: 419, *Remete* alatt); tájról (15 példa), pl. 1890: *Szilágy-Papthelek* (Közép-Szolnok; Cs. 1: 562, *Papteleke* alatt); a lakosokról (13 példa), pl. 1808: *Magyar-Keresztes* (Vas; L.); a megyei hovatartozásról (10 példa), pl. 1895: *Csanád-Apácza* (Csanád, később Békés; FNESz. 1: 305). Néhány alkalommal találkozunk olyan bővítményrésszel is, amely a jellemző növényzetre (6 példa), pl. 1808: *Apáthi* (*Nyárs-*) (Pest; L.), korábban 1450: *Nyarasapathy* (FNESz. 2: 252; Cs. 1: 32); épületre (4 példa), pl. 1808: *Apáthi* (*Monostor-*) (Zala; L.); völgyre (4 példa), pl. 1851: *Szurdok-Püspöki* (Heves; FE.), a Szurdok-völgy közelében (FNESz. 2: 603); a járási hovatartozásra (3 példa), pl. 1913: *Nádasapfalva* (Kolozs; FNESz. 2: 170), a Nádasmenti járásban (FNESz. 2: 170); korra (3 példa), pl. 1913: *Ópiski ~ Piski* (Hunyad; Cs. 5: 125); elpusztásodásra (3 példa), pl. 1773: *Pusztá Apáthi* (Zala; FNESz. 2: 379); hegyre vonatkozik (2 példa), pl. 1773: *Karancs-Apátfalva* (Nógrád; FNESz. 1: 688, *Karancslapujtó* alatt), a Karancs hegy közelében. Egy-egy példánk van a talajra, illetve a helység valamely egyéb sajátosságára mutató bővítményrészre: 1890:

Sáros-Remete (Ung; Cs. 1: 397, *Remete* alatt), 1913: *Dellőapáti* (Doboka; LGy. 168), jószág-delelőhelyéről (FNESz. 1: 361, *Dellőapáti* alatt).

15 esetben egy denotátum jelölésére párhuzamosan több megkülönböztető jelzős névforma is szolgált az újmagyar korban, pl. 1808: *Apáthi* (*Közép- vel Nemes-*) (Zala; L.), a település viszonyított helyzetére vagy a lakosság társadalmi állására utaló differenciáló jelzővel; illetve egy-egy bővítményrészrel kapcsolatban több értelmezési lehetőség is felmerülhet, pl. a 1905: *Bélapátfalva* (Borsod; FNESz. 1: 187) névforma megkülönböztető jelzője egyaránt vonatkozhat a Bél-kő közelségére, valamint Mónosbél szomszédságára. A minőségjelzős szerkezetű differenciált névformák kevés kivétellel településnevek. A határrésznevek között is feltűnik azonban néhány, a viszonyított helyzetet a településnevektől eltérő módon mutató differenciáló jelzős névalak, pl. 1860: *Bal-Remete* és *Jobb-Remete* (völgy, szőlő, szántó, Tolna; MDH.; TMFN. 99/474 és 99/400); illetve birtokosra utaló megkülönböztető bővítményrészrel rendelkező minőségjelzős szerkezetű névforma, pl. 1852: *Káptalani Szuha-dülő* (föld, Hont; Gy. 3: 257, 1852. kataszt. felv.).

A megkülönböztető jelzős névformák mintegy harmada (110 példa) jelöletlen birtokos jelzős szerkezetű helynév, amelyben a bővítményrész szerepét az egyházi birtokosra utaló lexémák közül az *apáca*, az *apát*, a *barát*, az *érsek*, a birtokos intézmény székhelyére vonatkozó *Jászó*, a *káptalan*, a *pap*, a *püspök* lexémák egyike tölti be, az (egykori) egyházi tulajdonost azonosítva. A névformák helynévi alaprésze utalhat világi birtokosra, pl. 1808: *Lél* (*Érsek-*) (Komárom; L.), a *Lél* személynévből (FNESz. 1: 429); az egykori lakosok törzsi hovatartozására, pl. 1897: *Pap-Keszi* (Veszprém; Cs. 3: 246, FNESz. 2: 316); a lakosok nemzetiségére, pl. 18. sz.: *Püspök Csehi* (Zala; FNESz. 2: 505), cseh telepeseiről (FNESz. 2: 505, *Sümegecsehi* alatt); folyóparti fekvésre, pl. 1808: *Bikó* (*Pap-*) (Szatmár; L.), a Szamos egyik bal oldali mellékvízéről (FNESz. 2: 316); növényzetre, pl. 1900: *Püspökszilágy* (Pest; FNESz. 2: 386), 'szilfával benőtt hely' értelemben (FNESz. 2: 386); talajra, pl. 1894: *Papsáros* (Somogy; Cs. 2: 638, *Rengő-sár* alatt), a *sár* 'ingovány, mocsár' szó származékként (FNESz. 2: 453, *Sáros* alatt); építményre, pl. 1808: *Érsek-Újvár* (Nyitra; L.), Várday Pál és Oláh Miklós esztergomi érsekek által az érsekségi birtokok védelmére építtetett erődítményéről (FNESz. 1: 429); védőszentre, pl. 1808: *Mindszent* (*Jászó-*) (Abaúj; L.), a minden szentek tiszteletére emelt templomáról (FNESz. 1: 654); a település jellegére, pl. 1808: *Újfalva* (*Jászó-*) (Abaúj; L., FNESz. 1: 654); a település keletkezési körülményeire, pl. 1808: *Lehota* (*Barát-*) (Trencsén; L.), soltészfalva, kiváltságokkal rendelkező telep lakosokkal (FNESz. 1: 458, *Felsőlehota* alatt); de lehet a helynévi alaprész bizonytalan értelmű, pl. 1808: *Nyúl* (*Káptalom-*) (Győr; L.), állatnévből, talán személynévi áttétellel (FNESz. 2: 264, *Nyúl* alatt); illetve átvett, így a magyar névhasználók által értelmezhetetlen alakulat is, pl. 1808: *Tajna* (*Káptalom-*) (Bars; L.), szláv

eredetű helynév (FNESz. 2: 608, *Tajnasári* alatt). Néhány jelöletlen birtokos jelzős szerkezetű differenciált névformában az egyházi vonatkozás a helynévi alaprészben fejeződik ki, a bővítményrész pedig a település valamely korszakbeli világi tulajdonosát azonosítja, pl. 1808: *Apáthi (Kopocs- vel Kapocs-)* (Szabolcs; L.), a régi magyar *Kopócs* személynévből (FNESz. 1: 110, *Aranyosapáti* alatt).

Keletkezéstörténeti szempontból az a 185 névforma vizsgálható, amely az újmagyar korban jelent meg, s az általuk jelölt denotátumoknak korábbi elnevezése forrásaink alapján nem ismeretes. A 185 névalak közül egyházi birtokosra utaló lexémát 157 névforma tartalmaz; 28 névalak pedig az újmagyar vagy az újabb magyar korszak során egészült ki egyházi vonatkozású névrésszel, vagy cserélődött fel ilyen jelentéstartalmú névformával, pl. 1855: *Lak* > 1865: *Püspöklak* ~ *Lak* (belsőség, rét, szántó, Baranya; MDH.; BMFN.), 1850–1860: *Kiskanális* (dűlő) > 1981: *Eklézsiafődek* ~ *Negyvenötös-papfődek* (sík, szántó, Tolna; MDH.; TMFN. 39/226). Az egyházi vonatkozású névforma kiszoríthatta a korábbi névalako(ka)t, pl. 1852: *Csapavölgy* > 1974: *Baráttag* (dombos, szántó, Somogy; MDH.; SMFN. 69/141); válhatott névváltozáttá, pl. 1856: *Alsóerdő* > 1872: *Fiatal erdő* ~ *Régi erdő* ~ *Sumonyi öreg erdő* > 1956: *Káptalani erdő* > 1974: *Káptalanierdő* ~ *Alsó-erdő* ~ *Sumonyi-erdő* (erdő, Baranya; MDH.; BMFN.); vagy funkcionálhatott magyar nyelvű megnevezésként az idegen névforma mellett a későbbiekben, pl., 1851: *Rohosnyik* (FE.) > 1913: *Barátlak* > 1998: szl. *Rohožník* ~ m. *Barátlak* (Zemplén; LGy. 101).

Az újmagyar korban keletkezett, egyházi birtokosra utaló lexémát tartalmazó 157 névalak több mint kétharmada szintagmatikus szerkesztés során jött létre jelzős szerkezetből (100 példa, 54,05%). Az így kialakult névformák között a birtokos jelzős szerkezetű névalakok kétszer gyakoribbak (65 példa), mint a minőségjelzős szerkezetűek (35 példa). A birtokos jelzős szerkezetű névalakok nagy többségében a birtokviszony kifejezése alaki kitevő nélkül történik. A jelöletlen birtokos jelzős szerkezetű névformák főként mikrotoponimák, és jellemző módon egy egyházi birtokosra utaló első névrészből és egy földrajzi köznévi második névrészből épülnek fel, pl. 1891: *Püspök-kert* (sík, szántó, Somogy; MDH.; SMFN. 150/105), 1853: *Papszólló* (dombos, szántó, Baranya; MDH.; BMFN.), 1845: *Káptalan Rétek* (erdő, rét, szántó, Baranya; MDH.; BMFN.). Egy-egy alkalommal az egyházi vonatkozású névrész többes számban került be a névformába, pl. 1819: *Barátok föld* (szántó, Baranya; MDH.; BMFN.). Néhány településnév esetében az egyházi tulajdonost azonosító lexéma megkülönböztető szerepű bővítményrészként kapcsolódik a helynévi alaprészhez, pl. 1808: *Tajna (Káptalom-)* (Bars; L.), 1851: *Apácza-Körmösd* (Pozsony; FE.).

A jelölt birtokos jelzős szerkezetű névformák között mintegy fele-fele arányban találunk határrészneveket, illetve településneveket. Mindkét esetben az a jellemző, hogy az egyházi birtokost jelölő névrészt földrajzi köznévi alaprészt követi, pl. 1808: *Barátfalva* (Kolozs; L.), 1902: *Éklézsiaföldje* (sík, szántó, Somogy; MDH.; SMFN. 32/230). Az egyházi vonatkozású lexéma egy-egy mikrotoponimában többes számú alakban is előfordul, pl. 1902: *Papok földje* (sík, szántó, Somogy; MDH.; SMFN. 38/53), 1863: *Barátok Kalló malma* (malom, Baranya; MDH.; BMFN.). Kivételes névalakulat az 1808: *Érsek Esztergom-városa* (érseki város, Esztergom; L.) forma, amelyben az egyházi birtokost azonosító bővítményrész helynévi alaprészhöz kapcsolódik, a király tulajdonában álló Esztergom szabad királyi várostól való megkülönböztetés céljából.

A minőségjelzős szerkezetű határrésznevek egy részében a melléknévi formájú egyházi vonatkozású lexéma segítségével birtokviszony fejeződik ki, pl. 1864: *Egyházi rét* (rét, Baranya; MDH.; BMFN.), 1886: *Ev. ref. egyházi föld* (földterület úttal, Hajdúság; MDH.; HBMFN.); más részében az egyházi vonatkozású lexéma melléknévi alakja valójában helyet határoz meg, pl. 1864: *Barátoki bükk* (dombos, erdő, rét, szántó, Somogy; MDH.; SMFN. 103/29).⁵⁶ Az újmagyar korszakban jelennek meg a hátravetett jelzőt tartalmazó mikrotoponimák is anyagunkban, pl. 1852: *Pusztá Baráti Iső* és *Pusztá Baráti Ildik* (dombos, szántó, Somogy; MDH.; SMFN. 18/238). A minőségjelzős szerkezetű névalakok között találjuk arányaiban a legtöbb megkülönböztető funkciójú bővítményrésszel bíró névformát, település és határrész jelölésére egyaránt, pl. 1808: *Apáthi (Nyitra-)* (Nyitra; L.), 1860: *Bal-Reméte* és *Jobb-Reméte* (völgy, szőlő, szántó, Tolna; MDH.; TMFN. 99/474 és 99/400).

Az újmagyar korban keletkezett névformák egy kisebb csoportja jelentésbeli névalkotás során, metonimikus névadással jött létre a 'személy vagy intézmény > a hely, ami a tulajdona' reláció alapján (33 példa, 17,84%). Az így kialakult helynevek nagy része pusztá köznévi szerkezetű, pl. 1852: *Püspök* (legelő, szántó, szőlő, Baranya; MDH.; BMFN.), 1808: *Keresztes* (jószág, birtok, pusztá, Pozsony; L.); ritkán többes számú köznévvvel, pl. 1808: *Barátok* (pusztá, Somogy; L.);⁵⁷ de a birtokos intézmény székhelyére utalva előfordul pusztá helynévi szerkezetű névalak is, pl. 1808: *Budavár* (Zala; L.).⁵⁸

Az újmagyar korban létrejött névalakok között viszonylag kevés morfológiai szerkesztés útján keletkezett formával találkozunk (11 példa, 5,95%). Valamennyi ide sorolható névforma az *-i* helynévképző segítségével alakult, s több közöttük a településnév, mint a határrésznév, pl. 1808: *Apáthi*

⁵⁶ Az 1970-es években az adatközlők úgy tudták, hogy egykor pálos kolostor állt a területen, melynek későbbi elnevezése 1974: *Barátok* volt (SMFN. 103/29).

⁵⁷ A tihanyi apátság birtoka volt (MDH., SMFN. 51/25).

⁵⁸ A település egykor az óbudai (budavári) káptalan tulajdonában volt (FNESz. 2: 267, *Óbudavár* alatt).

(Arad; L.), 1852: *Preposti* (sík, mélyenfekvő, vizenyős, szántó, rét, legelő, Somogy; MDH.; SMFN. 215/59). Néhány, az újmagyar korban felbukkanó névalak valószínűleg minőségjelzős szerkezetből jött létre, a földrajzi köznévi névrész elmaradásával, azaz ellipszis során (3 példa, 1,62%), pl. 1852: *Remetei* (dombos, legelő, hegy, Somogy; MDH.; SMFN. 29/69).⁵⁹ Néhány további, az újmagyar korban jelentkező névforma névátvétellel került a magyarba valamely más nyelvből (10 példa, 5,4%), pl. 1808: *Kreutzstädten* (Temes; L.),⁶⁰ 1808: *Brátka* (Bihar; L.).⁶¹ Két, először az újmagyar korban élénk kerülő denotátum kapcsán pedig egyházi birtokosra utaló lexémát tartalmazó alternatív névformák megjelenésére látunk példát: 1864: *Barát* ~ *Barát hegy* (erdő, Tolna; MDH.; TMFN. 80/101), 1864: *Prépost* ~ *Préposti* (major, Somogy; MDH.; SMFN. 215/60).

Az újmagyar korból adatolható névformák egy része a korszak során különféle alakszerkezeti változásokon esett át. Jó néhány névalak jelzői előtaggal egészült ki, melynek eredményeként az (egykori) egyházi birtokosra utaló névforma megkülönböztető funkciójú bővítményrészsel egyénített helynévvé vált, pl. 1808: *Barátfalva* (L.) > 1913: *Mezőbarátfalva* (Kolozs; LGy. 397);⁶² illetve egy nem egyházi vonatkozású névalak az (egykori) egyházi tulajdonost azonosító bővítményrészsel gazdagodott, pl. 1851: *Torna* (FE.) > 1908: *Apáczatorna* (Veszprém; FNEsz. 1: 104).⁶³ A jelzői előtag ugyanakkor a korszakban el is maradhatott, (egykori) egyházi birtokosra utaló alaprész mellől, pl. 1808: *Apáthi* (*Olcsva*-) (L.) > 1851: *Apáti* (Szatmár; FE.);⁶⁴ vagy éppen az (egykori) egyházi tulajdonost jelölő bővítményrész maradt el a nem egyházi vonatkozású alaprész mellől, pl. 18. sz.: *Püspök Csehi* (FNEsz. 2: 505, *Sümegecsehi* alatt) > 1808: *Csehi* (Zala; L.).⁶⁵

A településosztódás következtében fellépő névdifferenciálódás a megkülönböztető funkciójú bővítményrészek párban való megjelenését vonta maga után, pl. 1808: *Apácza* (L.) > 1851: *Kis- és Nagy-Apácza* (Csanád, később Békés; FE.); 1851: *Oloszka* (FE.) > 1894: *Káptalan-Olaszka* és *Pető-Olaszka* (Cs. 2: 781); míg a települések elkülönítésének szükségtelenné válásával a differenciáló jelzők egymással párhuzamosan tűnhettek el vagy cserélődhettek le

⁵⁹ A korszakban 1862: *Remetepusztá* és 1864: *Remetei pusztá* (MDH.; SMFN. 29/69) néven is előfordult.

⁶⁰ Későbbi magyar megnevezései: 1851: *Keresztes* (LGy. 589) és 1913: *Temeskeresztes* (LGy. 589).

⁶¹ Későbbi magyar megnevezése: 1913: *Barátka* (LGy. 101).

⁶² A település a Mezőségen található.

⁶³ A település, amely a Torna patak mellett fekszik, a 13. sz. elejétől a somlónásárhelyi premontrei apáca kolostor tulajdona volt (FNEsz. 1: 104, *Apácatorna* alatt).

⁶⁴ Az Olcsva közelében lévő település a hajdani Sárvármonostora tulajdona lehetett (FNEsz. 2: 273, *Olcsvaapáti* alatt).

⁶⁵ A cseh telepések által benépesített falu határát a veszprémi püspökség bírta (FNEsz. 2: 505, *Sümegecsehi* alatt).

más megkülönböztető funkciójú bővítményrészre, pl. 1886/1910: *Felső-Papi psz.* és *Alsó-Papi psz.* (Abaúj; FNEsz. 2: 316, *Papitanya* alatt) > 1890: *Papi puszta* (Cs. 1: 215, *Papi* alatt); 1851: *Kis- és Nagy-Apácza* (FE.) > 1895: *Csanád-Apácza* (Csanád, később Békés; FNEsz. 1: 305, *Csanádapáca* alatt). Kivételesen, főként települések összeolvadása nyomán keletkezett névformákban, jelentkezett a névrészek felcserélődése, pl. 1808: *Apáthi (Keresztúr-)* (L.) > 1863: *Apáti-Keresztúr* (Bihar; FNEsz. 1: 105, *Apátkeresztúr* alatt).

A jelzőket érintő változásokhoz képest ritkábban fordult elő a korszakban a földrajzi köznévi utótaggal való kiegészülés, pl. 1852: *Baráti* > 1862: *Baráti hegy* (legelő, szőlő, szántó, Somogy; MDH.; SMFN. 27/60); 1851: *Káptalan-Nyúl* (FE.) > 1897: *Káptalan-Nyulfa* (Győr; Cs. 3: 554); illetve a földrajzi köznévi utótag elmaradásában tetten érhető ellipszis, pl. 1845: *Káptalan Rétek* > 1855: *Káptalan* (erdő, rét, szántó, Baranya; MDH.; BMFN.). Egy esetben, nyilván a már meglévő hasonló szerkezetű névformák analógiás hatására, helynévi jellegű utótaggal való kiegészülésre is láthatunk példát: 1851: *Pornó* (FE.) > 1907: *Pornóapáti* (Vas; FNEsz. 2: 364).⁶⁶ Néhány adat akad a névelem > névrész cserére anyagunkban a településnevek és a határrésznevek körében egyaránt pl. 1851: *Kis-Baráthi, Nagy-Baráthi* (FE.) > 1897: *Kis-Barátfalu* és *Nagy-Barátfalu* (Győr; Cs. 3: 546); 1858: *Barátoki* > 1902: *Barátok vágása* (domb, erdő, Somogy; MDH.; SMFN. 42/142).

Nem ritka ugyanakkor az újmagyar korban a névrészcsere, amely érinthette egyrészt a megkülönböztető funkciójú jelzői bővítményrészeket, másrészt a földrajzi köznévi és a helynévi alaprészeket. Az (egykori) egyházi birtokosra utaló bővítményrészt felcserélhette valamely más jelentéstartalmú, nem egyházi vonatkozású jelző, pl. 1808: *Tajna (Káptalom-)* (L.) > 1851: *Tajna (Kis-)* (Bars; FE.);⁶⁷ de az egyházi vonatkozást nem hordozó bővítményrész is felcserélődhetett (egykori) egyházi tulajdonost azonosító jelzővel, pl. 1851: *Oláh-Hodos* (FE.) > 1910: *Káptalanhodos* (Bihar; FNEsz. 1: 685).⁶⁸ Előfordult, hogy a jelzőcsere az (egykori) egyházi tulajdonost azonosító helynévi alaprész mellett történt meg, pl. 1808: *Püspöki (Várad-)* (L.) > 1882: *Bihar-Püspöki* (Bihar; FNEsz. 1: 213);⁶⁹ illetve, hogy az (egykori) egyházi birtokosra utaló jelző mellett a helynévi alaprész cserélődött ki, pl. 1851: *Barát-Lehota* (FE.) >

⁶⁶ A *Pornó* helységnévhez utólag kapcsolódó *-apáti* utótag azzal áll kapcsolatban, hogy a településen egykor ciszterci apátság állt (FNEsz. 2: 364, *Pornóapáti* alatt).

⁶⁷ A település határa 1565-ben került a garamszentbenedeki apátságtól az esztergomi káptalan birtokába (FNEsz. 2: 608, *Tajnasári* alatt).

⁶⁸ A FNEsz. (1: 685, *Káptalanhodos* alatt) adatai szerint a nagyvárad káptalan birtoka volt.

⁶⁹ A Nagyvárad közelében fekvő, Bihar megyei település a nagyvárad püspök és a káptalan közös birtokából 1467-ben teljes egészében a káptalanhoz került (Gy. 1: 655–6, Cs. 1: 599).

1913: *Barátszabadi* (Trencsén; LGy. 101).⁷⁰ Az utóbbi két változástípus a névformák egyházi jellegét értelemszerűen nem befolyásolta. Nem érintette az egyházi vonatkozást a földrajzi köznévi utótag cseréje sem, pl. 1773: *Baráth Major* (FNESz. 1: 166) > 1808: *Barátfalu* (Moson; L.);⁷¹ 1851: *Káptalanfalva* (FE.) > 1913: *Káptalanfa* (Zala; LGy. 291).⁷²

A névformák morfológiai szerkezetét befolyásoló változásokat tekintve jelen volt a korszakban a névelem eltűnése következtében fellépő redukció és a névelem betoldásával összefüggő bővülés is. A redukció érinthette a névforma egyházi vonatkozású első névrészét, pl. 1813: *Egyházi Dűlő* > 1856: *Egyház dűlő* (szántó, Baranya; MDH.; BMFN.); létrehozhatott jelölt alakulatból jelöletlen birtokos jelzős szerkezetű névalakot (alternatív névforma jelentkezése mellett), pl. 1808: *Püspökfördője* (L.) > 1862: *Szent-László-*, vagyis *Püspökfürdő* (Bihar; FNESz. 2: 385, *Püspökfürdő* alatt); valamint megnyilvánulhatott az *-i* képzőelem elmaradásában is, pl. 1864: *Remétei* > 1902: *Reméte* (sík, szántó, Somogy; MDH.; SMFN. 16/54). A bővülés példái között találkozunk az *-i* képzőelem megjelenésével, helynévképzői szerepben, pl. 1852: *Barátok* > 1858: *Barátoki* (domb, erdő, Somogy; MDH.; SMFN. 42/142); illetve a névforma előtagjában melléknévképző funkcióban, pl. 1862: *Remetepusztá* > 1864: *Remetei pusztá* (dombos, legelő, hegy, Somogy; MDH.; SMFN. 29/69). Kivételesen jelentkezett a korszakban a lexikális és a morfológiai szerkezet, valamint a jelentés elhomályosulásában tetten érhető deszemantizáció: 1851: *Apáczafalu* ~ *Páczafalu* (FE.) > 1890: *Páczafalu* (Cs. 1: 470, *Apáczafalu* alatt).

Az újmagyar korszakban, részint a hivatalos névadás hatására, a névformákat érintő változások között megszorodott a névcserék aránya. A névcseré eredményeként egy nem egyházi vonatkozású névformát felválthatott egy, az (egykori) egyházi birtokossal összefüggő névalak, pl. 1851: *Bohunicz* (FE.) > 1910: *Apátszentmihály* (Pozsony; FNESz. 1: 106);⁷³ illetve egy, az (egykori) egyházi tulajdonost jelölő névformát lecserélhetett egy nem egyházi vonatkozású névalak, pl. 1852: *Preposti* > 1864: *Hosszi-bürü* (sík, mélyenfekvő, vizenyős, szántó, rét, legelő, Somogy; MDH.; SMFN. 215/59).

Az újmagyar korszakban sem volt ritka az alternatív névformák megjelenése, illetve eltűnése. Az (egykori) egyházi birtokosra utaló névforma mellett megjelenhetett nem egyházi vonatkozású névalak, pl. 1799: *Barátfalva* (FNESz. 1: 166) > 1808: *Barátfalva* ~ *Ollersdorf* vulgo *Altersdorf* (Vas; L.); az

⁷⁰ Fekete Nagy Antal szerint (96, *Barátlehota* alatt; 80, *Trencsén vár* alatt) 1439 előtt egy ideig a nyitrai püspök tulajdona volt.

⁷¹ A település egykor a városszalónaki pálosok majorja volt (FNESz. 1: 166, *Barátmajor* alatt).

⁷² A falu egykor káptalani birtok volt (FNESz. 1: 685, *Káptalanfa* alatt).

⁷³ A személynévre visszamenő, szláv eredetű *Bohunic* névalakot, amely a magyarban is meghonosodott, hatósági úton változtatták meg *Apátszentmihály*-ra, melynek szemléleti háttérét az képezi, hogy az egykor a zabori apátság tulajdonában lévő település templomának védőszentje Szent Mihály arkangyal (FNESz. 1: 106, *Apátszentmihály* alatt).

egyéb szemantikai tartalmú névforma mellett előkerülhetett egyházi vonatkozású névalak, pl. 1852: *Prokop* > 1864: *Barát lakás* ~ *Prokob r* ~ *Prokop* (erdő, rét, Somogy; MDH.; SMFN. 217/264).⁷⁴ Az alternatív névforma eltűnésének eredményeként előtérbe kerülhetett a korszakban az (egykori) egyházi birtokosra utaló névforma, pl. 1808: *Jánosháza* vel *Apácza-Körmösd* (L.) > 1851: *Apácza-Körmösd* (Pozsony; FE.); illetve a nem egyházi vonatkozású névalak egyaránt, pl. 1863: *Fenyves* ~ *Kusztos* > 1864: *Fenyves* (legelő, erdő, Baranya; MDH.; BMFN.).⁷⁵ Az (egykori) egyházi tulajdonost azonosító névformák maguk is jelentkezhetek különféle alakváltozatokban az újmagyar kor egy-egy időszaka során, pl. 1808: *Apáthi* (*Oláh-*) (L.) > 1851: *Apáti* ~ *Oláh-Apáti* (Bihar; FE.); 1864: *Barát* ~ *Barát hegy* > 1912: *Barát* (erdő, Tolna; MDH.; TMFN. 80/101).

A névváltozatok egy részében a megkülönböztető jelző vonatkozásában valósult meg az alternáció. Eltűnhetett az alternatív jelző az egyházi birtokosra utaló helynévi alaprész mellől, pl. 1808: *Püspöki* (*Gyöngyös-* vel *Szurdok-*) (L.) > 1851: *Szurdok-Püspöki* (Heves; FE.); de meg is jelenhetett egy alternatív jelző a korábbi bővítményrész mellett a hasonló szerkezetű névformákban, pl. 1773: *Felső Apáthi* (LexLoc. 39, FNESz. 1: 452) > 1808: *Apáthi* (*Felső-* vel *Viészka-*) (Bars; L.). Az is megtörténhetett ugyanakkor, hogy az egyházi tulajdonost jelölő bővítményrész mellett jelent meg vagy mellőle tűnt el egy alternatív jelző a nem egyházi vonatkozású helynévi alaprészszel rendelkező névformában, pl. 1799: *Püspök Marok* (FNESz. 1: 424, *Erdősmárok* alatt) > 1808: *Márok* (*Püspök-* vel *Rác-*) (L.) > 1851: *Püspök-Márok* (Baranya; FE.).

Az időben egymáshoz legközelebb eső keletkezésű forrásainkból kigyűjthető újmagyar kori névformák időnként több alakszerkezeti jegyükben is különböznek egymástól, pl. a névdifferenciálódás a helynévi alaprészen jelentkező ragszilárdulással járt együtt a 1808: *Baráti* (L.) > 1894: *Alsó-Barátin* és *Felső-Barátin* (Somogy; Cs. 2: 589) változás esetében.

Különösen gyakran figyelhetünk meg egy adatpár kapcsán többszörös alakszerkezeti változást, ha a természetes névadásban keletkezett névalakokat vetjük össze a hivatalos névadás során megalkotott nekik megfelelő névformákkal. Így például a helynévi alaprész elmaradásában megnyilvánuló ellipszis jelzői előtaggal való kiegészüléssel járt együtt a 1851: *Kolos-Hradistye* (FE.) > 1910: *Apátkolozs* (Nyitra; FNESz. 1: 105–6) változtatáskor; a névrészek felcserélődését az egyik névrész tekintetében képzőelem redukciója, a másik névrész vonatkozásában hangalaki módosulás kísérte az 1851: *Apáthi* (*Lionia*)!, *Livina-Apáti* (FE.) > 1910: *Apátlévna* (Nyitra; FNESz. 1: 106) változtatás során; a név típusát érintő névcseré (patrocíniumi helységnév > egyházi tulajdont jelölő birtoklástörténeti helységnév) jelzői előtaggal való kiegészüléssel együtt

⁷⁴ Pesty adatközlője szerint: „Midőn a barátok Segesdről szétűzettek, ide menekültek. Itt nagy erős épület állott, melynek romjai még mindig látszanak” (idézi: MDH., SMFN. 217/264).

⁷⁵ Később 1982: *Kustos* ~ *Kusztos* ~ *Kusztosz* (MDH.; BMFN.) formában jelentkezett.

jelentkezett a 1808: *Keresztúr* (L.) > 1913: *Torontálkeresztes* (Torontál; LGy. 600) változás esetében. A hivatalos névadás többszörös alakszerkezeti változtatásai között láthatóan olyan módosulási jelenségekkel is találkozunk, amelyek a természetes névadás változási folyamatai során ritkán vagy egyáltalán nem jelentkeznek.

Több alakszerkezeti jegyben eltérő, időben egymás után lejegyzett névalakokkal egy-egy határrész megnevezésekor is számolhatunk, pl. a hátravetett jelző elmaradásában megnyilvánuló ellipszis jelzői előtaggal való kiegészüléssel együtt került elő a 1850–1860: *Pap d II.* (MDH.; TMFN.) > 1906: *Bézzégi-papdülő* (sík, szántó, Tolna; MDH.; TMFN.) változaskor; a jelzői előtag és a hátravetett jelző ellipszise földrajzi köznévi utótaggal való kiegészüléssel együtt fordult elő a 1852: *Pusztá Baráti Ildik* (MDH.; SMFN. 18/238) > 1864: *Baráti Mező* (dombos, szántó, Somogy; MDH.; SMFN. 18/238) változás során.

Amennyiben az azonos denotátumot jelölő névformák egymást követő, az újmagyar korszak során bekövetkezett változásait folyamatában szemléljük, látható, hogy egyes változási sorok következetesen egy adott típusú módosulás megvalósulása irányába mutatnak, pl. a jelzői előtaggal való kiegészülés tartósnak tűnik az 1808: *Apáthi* (L.) > 1851: *Apáti* (FE.) > 1902: *Vágapáti* (FNESz. 2: 717) > 1913: *Vágapáti* (Trencsén; LGy. 623) példa esetében. Ideiglenesen jelent meg ugyanakkor a korszakban az egyházi birtokosra utaló névforma az 1808: *Oloszka* (L.) > 1851: *Oloszka* (FE.) > 1894: *Káptalan-Olaszka* és *Pető-Olaszka* (Cs. 2: 781) > 1913: *Olaszka* (Vas; LGy. 451) változási sorban. Végül vannak olyan változási sorok is, amelyek a névformák folytonos módosulását illusztrálják az újmagyar időszak során, akár a földrajzi köznévi alaprészt, pl. 1773: *Baráth Major* (FNESz. 1: 166) > 1808: *Barátfalu* (L.) > 1851: *Barátfalu* (FE.) > 1913: *Barátudvar* (Moson; LGy. 101); akár a megkülönböztető szerepű bővítményrész vonatkozásában, pl. 18. sz.: *Püspök Csehi* (FNESz. 2: 505, *Sümegecsehi* alatt) > 1808: *Csehi* (L.) > 1851: *Csehi* (FE.) > 1864: *Sümegecsehi* (Zala; FNESz. 2: 505, *Sümegecsehi* alatt).

5. Újabb magyar kor

Az alábbiakban előbb azoknak a névformáknak a sajátosságait vesszük szemügyre, amelyek az újmagyar kori forrásokban megjelennek ugyan, ám az újabb magyar időszakra eltűntek vagy jelenleg éppen lappanganak; majd az újabb magyar korból adatolható névalakok jellemzőit tekintjük át.

5.1. Eltűnt és lappangó névformák az újabb magyar korban

Adatbázisunkba 79 olyan denotátum került, amelynek az újmagyar korból forrásainak alapján adatolható megnevezése, de az újabb magyar korból nem. Az újabb magyar korszak forrásaiban nem jelentkező denotátumok egy részének az ó-, a közép- és az újmagyar időszakból is ismeretes elnevezése, s csak a legújabb korszakból nincs névadatunk, pl. 1329: *Pyspuky* (Gy. 1: 656) > [1332]–1426: *Pyspuki* ~ *Pysky* (Cs. 1: 620) > 1808: *Püski* (korábban település, a 19. században jószág, birtok, puszta, Bihar; L.); 1399: *Barathy* > 1536: *Barathy* > 1894: *Baráti* (korábban település, a 19. század végén majorság, Cs. 2: 589); *1219/550: *Popi* (település; Gy. 1: 183, VRH. 114: 461) > 1434: *Papy* (település; Cs. 1: 765) > 1764: *Papin* (puszta, Gy. 1: 183, 1764. é. térk.) > 1884: *Poppin erdő* (Arad; Gy. 1: 183, az 1884/91. térk.); egy-egy denotátum esetében pedig arra látunk példát, hogy az egyetlen megnevezés az újmagyar korból származik, pl. 1852: *Káptalani Szuha-dűlő* (föld, Hont; Gy. 3: 257, 1852. kataszt. felv.). Az újabb magyar időszakban folytatás nélkül maradó újmagyar kori névformák között egyaránt találunk (egykori) egyházi birtokosra utaló névalakot, pl. 1897: *Barátokfalva* (puszta, Zala; Cs. 3: 32); 1890: *Apáti* (puszta, Szatmár; Cs. 1: 470); valamint nem egyházi vonatkozású névalakot, amely azonban valamely egyházi tulajdonost jelölő névformát váltott fel a múltban, pl. 1336: *Geus* al. nom. *Pyspuky* > 1886: *Gőzhát, Gőz csárda* (Gy. 1: 620, 1886/906, 1887/914. térk.); 1275: *Bratiberuk!* (berek, Gy. 3: 86) > 1808: *Berek (Nagy-)* (jószág, birtok, puszta, Heves; L.).

Az újabb magyar időszakból nem adatolható denotátumok, a földrajzi objektumtípusok forrásokbeli megoszlását tükrözve, főként települések (45 példa), ritkábban jószág, birtok, puszta minősítésűek (12 példa), néhány esetben pedig föld, földterület (4 példa), rét (3 példa), szállás, betérő, dűlő, tanya (2 példa), illetve folyómeder, medence, lapály (2 példa) megjelölést kaptak az újmagyar kori adattárakban. Egy-egy példánk van továbbá belsőség, rét, szántó; berek; hegy; utca; vízzel körülvett kiemelkedés és völgy minősítésű, az újmagyar korban feljegyzett objektumok újabb magyar kori hiányára; öt alkalommal pedig a denotátum típusa forrásainkban nincs közelebbről meghatározva. A fenti adatokból látható, hogy az újabb magyar időszakból nem adatolható denotátumok közül sok a 19. században puszta, birtok, major, tanya, erdő, egyéb határrész volt. Több közülük nyilván eltűnt, megsemmisült az újabb magyar korra, de ha még fenn is maradt néhány a jelenkorra, kevés az esélye annak, hogy az 1920 utáni korszak forrásaiban újra hivatkoznak ezekre az országos szinten kis jelentőségű objektumokra.

Az említett, az újabb magyar korszakból adatbázisunkban nem adatolt denotátumok földrajzi elhelyezkedését tekintve elmondható, hogy többségükben dunántúli objektumokról van szó (31 példa), több denotátum feküdt a magyar nyelvterület északi részén (17 példa), az Alföldön (11 példa),

valamint Erdélyben és a Partiumban (10 példa), s csak kevesebb példánk van a bácska-bánáti (7 példa) és a szlavóniai részekről (3 példa).

Mindössze 18 denotátum esetében van arra adatunk, hogy az őket jelölő, egyházi vonatkozású névformák korai, első jelentkezésükkor mely egyházi tulajdonosra utaltak birtokosként. A világi egyházszerkezet részéről az egri káptalan kettő; a budai káptalan, az erdélyi püspökség, a fehérvári káptalan, a jászói prépostság, a nagyváradi püspökség egy-egy olyan objektum egykori birtokosaként említetik meg a forrásokban, amelynek megnevezésével az újmagyar kori névalakok között még igen, de az újabb magyar korszakbeli névformák között már nem találkozunk.

A szerzetesrendek részéről az ábrahádi ciszterci monostor, az esztergom-szentkirályi keresztesek, a garamszentbenedeki bencés apátság, a kolozsvári domonkosok, a lébényi bencés apátság, a szentjobbi bencés, majd pálos monostor, a zselicszentjakabi bencés apátság, továbbá valamely, közelebbről meg nem határozott keresztes rend egykori tulajdonában is egy-egy, az újmagyar kori anyagból még igen, az újabb magyar kori forrásainkból már nem adatolható objektum volt. Egy település kezdetben egyszerre két egyházi birtokos (a pannonthalmi és a bakonybéli apátság) tulajdonában volt; egy másik falu a korai időszakban egyik egyházi birtokostól a másikhoz (az esztergomi érsek dézsmaszedői tulajdonából az esztergomi érsek birtokába) került; egy harmadik helység egykori egyházi tulajdonosa pedig bizonytalan megítélésű a forrásokban (a nagyváradi püspökség vagy a káptalan).

Az újabb magyar kori forrásainkból nem adatolható 79 denotátumot az újmagyar korszakban összesen 98 névforma azonosította: 64 esetben egyetlen névformát, 15 esetben két vagy több névalakot is közölnek az áttekintett újmagyar kori adattárak. Az azonos denotátumra vonatkozó különböző újmagyar kori névformák eltérhettek egymástól helyesírásukban, pl. 1854: *Eklezsia sziget* > 1858: *Eklezsia Sziget* (vízzel körülvett kiemelkedés, Hajdú-Bihar; MDH.; HBMFN.); hangalakjukban, pl. 1851: *Lébény* (FE.) > 1913: *Lébény* (Komárom; LGy. 360); típusukban, pl. 1808: *Néma (Kis-)* (L.) > 1897: *Káptalan-Néma* (Győr; Cs. 3: 553). Megfigyelhető néhány összetett különbség is, pl. a 1855: *Lak* > 1865: *Püspöklak* ~ *Lak* (belsőség, rét, szántó, Baranya, Sárok település; MDH.; BMFN.) helynevek az egy időben használt névformák számában és alakszerkezetében; az 1808: *Apáthi*, mola (malom, L.) > 1890: *Apáti puszta* (Cs. 1: 602, *Apáti* alatt) névformák helyesírásukban, alakszerkezetükben és a jelölt denotátum típusában térnek el egymástól. A források adatai szerint mutakozhatott különbség a denotátum fajtájának megítélésében és az egy időben használt névformák számában, pl. 1808: *Remete vel Bassa*, diverticul. (szállás, betérő, dülő, tanya; L.) > 1872: *Remete* p. (Bihar; Gy. 1: 657). Az eltérés fennállhatott a denotátumot jelölő névformák alakszerkezete és pontos

vonatkozása tekintetében együttesen, pl. 1808: *Baráti* (L.) > 1894: *Alsó-Barátin* és *Felső-Barátin* (Somogy; Cs. 2: 589); 1808: *Apácza* cum *Várcza* utrumq. *Várcza Apácza* (L.) > 1890: *Apácza* (föld, Közép-Szolnok; Cs. 1: 550).

5.2. Denotátumfajták, földrajzi megoszlás az újabb magyar korban

A korszak vonatkozásában forrásaink alapján 464 olyan denotátumot azonosítottunk, amelynek az idők során volt (egykori) egyházi birtokosra utaló megnevezése (is), s az újabb magyar korból is ismeretes valamely elnevezése. 299 denotátum esetében a korábbi megnevezés(ek) az újmagyar korból származnak. Az újmagyar névalak maga is lehetett (egykori) egyházi birtokost azonosító forma, amely változatlan szerkezetű maradt az újabb magyar korban is, pl. 1852: *Fölső-Apáti* > 1974: *Fölső-Apáti* (sík, szántó, Somogy; MDH.; SMFN. 208/112). Az újabb magyar névforma alakszerkezetében ugyanakkor el is térhetett az egyházi vonatkozású újmagyar névalaktól, pl. 1902: *Papok földje* > 1974: *Réformátus-paptag* (sík, szántó, Somogy; MDH.; SMFN. 38/53). Az (egykori) egyházi tulajdonost jelölő újmagyar névforma az újabb magyar időkben más jelentéstartalmú névalakkal cserélődhetett fel, pl. 1852: *Barátrét* > 1974: *Berök melle* (sík, rét, Somogy; MDH.; SMFN. 180/72). Ritkán a nem egyházi vonatkozású újmagyar névalak cserélődött fel egykori egyházi birtokosra utaló újabb magyar névformával, pl. 1852: *Csapavölgy* > 1974: *Baráttag* (dombos, szántó, Somogy; MDH.; SMFN. 69/141).

12, az újabb magyar korból adatolható denotátum kapcsán újmagyar névformát nem tudunk kimutatni, de az ómagyar, illetve a középmagyar kori források utalnak a kérdéses objektumokra. A korábbi névalak maga is lehetett egyházi vonatkozású, amely lényegében változatlan szerkezetű formában maradt fenn, pl. 1542: *Káptalanfalwa* > 1960: *Káptalanfalva* > 1982: *Káptalanfa* ~ *Káptalanfai* (dombos, szántó, Baranya; MDH.; BMFN.); illetve épült be újabb magyar kori helynevekbe, pl. 1268: *Jasty* (föld) > 1987: *Jásti k(út)*, *Jásti h(egy)* (Esztergom; Gy. 2: 293). Máskor az egyházi tulajdonost jelölő korábbi névforma deszemantizáción esett át az újabb magyar korra, pl. [1249]/249>425: *Byal* > 1511: *Custos-földje* ~ *Byal* > 1928: *Gusztus psz.*, *Gusztus* (Fejér; Gy. 2: 351, 1928. térk., *Bial* alatt); vagy, éppen fordítva, a deszemantizáción átesett korábbi egyházi vonatkozású névforma visszanyerte értelmét, pl. 1525: *Spapradna* > 1941: *Papradnó* (*Papradno*) ~ *Kosárfalva* (Trencsén; FN. 167).

Az (egykori) egyházi birtokosra utaló korábbi névformák az újabb magyar korszak hivatalos hely(ség)nevei között olykor áttételesen vannak jelen. Helységösszevonás következtében fellépő részleges névintegráció eredményeként nem azonosítható a korábbi egyházi vonatkozású településnév a 1913: *Püspöklak* (LGy. 494) és 1913: *Geresd* (LGy. 229) > 1968: *Geresdlak* (Baranya; FNESz. 1: 511) példa esetében, mivel a két település egyesítését követően alkalmazott névforma az egyházi birtokosra utaló névből csak az

alaprészt tartotta meg. Az egyházi tulajdonost azonosító névforma a helységösszevonás után teljesen egészében el is tűnhetett a hivatalos helységnévállományból, pl. 1973: *Barátúr* (MDH.; BMFN.) > 2016: *Magyarhertelend*, Barátúr községet 1981-ben hozzácsatolták a szomszédos Magyarhertelendhez (Baranya; FNESz. 1: 167, *Barátúr* alatt).

A helységösszevonás ugyanakkor nem feltétlenül hozta magával az (egykori) egyházi birtokosra való utalás megszűnését az újabb magyar kori névformában, pl. 1808: *Baráti* (*Kis-, Nagy-*) (L.) > 1913: *Kisbarátfalu*, *Nagybarátfalu* (LGy. 310, 414) > 1969: *Győrújbarát* (Győr; FNESz. 1: 550, LGy. 244), a két korábbi települést 1969-ben egyesítették *Győrújbarát* név alatt (FNESz. 1: 550). Hasonlóképpen fennmaradhatott az egyházi vonatkozás a részleges névintegráció során létrejövő újabb magyar kori névalakokban, pl. 1907: *Nagygens* és 1882: *Gyöngyösapáti* > 1943: *Gencsapáti* (Vas; FNESz. 1: 508; LGy. 228), a helységeket 1943-ban vonták össze; 1913: *Kopócsapáti* (LGy. 334) és 1907: *Révaranyos* (FNESz. 1: 110, *Aranyosapáti* alatt) > 1950: *Aranyosapáti* (Szabolcs; FNESz. 1: 110; LGy. 85), a településeket 1950-ben egyesítették; mely példák esetében a természetes névadás folyamatában kialakult *-apáti* utótagú helységnevek analógiája is minden bizonnyal hatással volt.

Az egyházi birtoklásra utaló névrész ritkán szerkezeti változásokkal kísért többszöri részleges névintegráció során is fennmaradhatott: 1907: *Rábapüspöki* és 1907: *Rábaszenttamás* > 1929: *Püspöktamási*, majd 1929: *Püspöktamási* és 1907: *Rábamolnári* > 1948: *Püspökmolnári* (Vas; FNESz. 2: 386, *Püspökmolnári* alatt), azaz az 1929-ben két község összevonásából létrejött Püspöktamási 1948-ban egyesítették Rábamolnárival, *Püspökmolnári* név alatt.

A határon túli területekre eső 117 település kapcsán a jelenkori hivatalos névforma az ország államnyelvének megfelelően idegen nyelvű, amely származhat részben vagy egészben a magyarból, de lehet párhuzamos, illetve hivatalos névadás eredménye is. Mindkét esetben azonosíthatunk (egykori) egyházi birtoklásra mutató névformákat, pl. 1988: *Popteleac* (IAL. 56), a román név a magyarból való (Doboka; FNESz. 2: 317, *Paptelke* alatt); 1988: *Opátska*, a szlovák név a magyarral párhuzamos szlovák névadás eredményeként született (Abaúj; FNESz. 2: 571, *Széplakapáti* alatt; LGy. 564); valamint nem egyházi vonatkozású névalakokat, pl. 1988: *Ollersdorf im Burgenland*, a német név első részében a valószínűleg személynévi eredetű elsődleges magyar *Arany* névforma rejlik, a második névrész a német *Dorf* 'falu' (Vas; FNESz. 1: 166, *Barátfalva* alatt); 1988: *Oprişani*, a hatósági úton megállapított román név jelentése 'Opriş emberei, Oprişék' (Torda; FNESz. 1: 719, *Keresztes* alatt).

A települések határainak közigazgatási rendezése eredményeként az idegen nyelvű hivatalos helységnév is kialakulhatott névintegráció során, pl. 1851: *Bohunicz* (FE.) ~ 1910: *Apátszentmihály* (szl. *Bohunice*) (Pozsony; FNESz. 1: 106) > 1960: *Jaslovské Bohunice*, a szlovákból kölcsönzött és a hatósági úton

létrehozott egyházi vonatkozású magyar névforma kettőssége azért tűnt el 1960-ban, mert a települést egyesítették Jászló (Jaslovce) helységgel *Jaslovské Bohunice* név alatt (FNESz. 1: 106, *Apátszentmihály* alatt). Az (egykori) egyházi birtokosra való utalás eltűnhetett úgy is, hogy a helységegyesítéskor megállapított névforma a nem egyházi vonatkozású idegen névalak lett, pl. 1941: *Püspöki* ~ *Trencsénpüspöki* (szl. *Trenčianske Biskupice*) (FN. 178) és 1913: *Trencsén* (szl. *Trenčín*) (Trencsén; LGy. 605) > 1964: *Trenčín*, Trencsénpüspöki települést 1964-ben csatolták Trencsén városhoz (FNESz. 2: 680, *Trencsénpüspöki* alatt); illetve kialakíthattak egyházi vonatkozástól mentes új idegen nyelvű névformát is, pl. 1773: *Garam Apáthi* (szl. *Opatová*) (FNESz. 1: 497) és 1913: *Garamújfalu* (szl. *Tekovská Nová Ves*) (Bars; LGy. 226) > 1960: *Nová Dedina* (FNESz. 1: 497, *Garamapáti* alatt), a két települést és Garamsolymos (Gondovo) helységet 1960-ban *Nová Dedina* (tkp. 'Újfalu') néven egyesítették (FNESz. 1: 497, *Garamapáti* alatt).

153 denotátum, főként település- és határrész esetében az első megnevezés az újabb magyar kori forrásokból származik. Több esetben az újabb magyar korban megjelenő első megnevezés egyben az objektumot jelölő egyetlen névforma is az adatbázisban, pl. 1974: *Barátok szőleje* (dombos, szőlő, gyümölcsös, kaszáló, Somogy; MDH.; SMFN. 87/129), 1982: *Dékány főggye* (sík, szántó, Baranya; MDH.; BMFN.), 1994: *Egyháznádasa* (sík, nádas, Borsod-Abaúj-Zemplén; MDH.; BAZMFN.), 1994: *Görögpaptag* (sík, szántó, Borsod-Abaúj-Zemplén; MDH.; BAZMFN.), 1974: *Rektor pútya* (görönd, régen kaszáló, ma szántó, Somogy; MDH.; SMFN. 203/185). Ritkábban fordul elő, hogy a denotátum kapcsán, amelynek első megnevezése az újabb magyar korban jelentkezik, több korszakbeli névadat is rendelkezésünkre áll. A névadatok tükrözhetik a névforma állandóságát az időszak során, pl. 1988: *Püspöktanya* > 2011: *Püspök-tanya* (birtok, Hajdú-Bihar; MDH.; HBMFN.); máskor pedig éppen a névforma újabb magyar korban bekövetkező alakszerkezeti változását mutatják, pl. 1970: *Etyházfőüggye* > 2011: *Egyház földje* ~ *Egyház-föld* (szántóföld, Hajdú-Bihar; MDH.; HBMFN.); 1970: *Eklésia földje* > 2005: *Eklésia* (szántóföld, Hajdú-Bihar; MDH.; HBMFN.).

Az újabb magyar korszak vonatkozásában összegyűjtött névformák nagyobbik fele település- és határrészt azonosító névalak (248 példa); kisebbik fele településnév (216 példa). A főként a megyei földrajzinév gyűjtések anyagából származó település- és határrésznevek közel harmada különféle művelés alá vont (így erdő, gyümölcsös, legelő, nádas, rét, szántó, szőlő) sík területet jelöl (75 példa); mintegy ötöde eltérő hasznosítású (így akácos, bokros, erdő, gyümölcsös, kaszáló, legelő, műveletlen, rét, szántó, szőlő) dombos területet azonosít (56 példa); de találunk épületet, építményt (16 példa), földet, szántót (12 példa), művelés alá vont (így rét, szántó, szőlő) vagy hasznosítatlanul hagyott (így bokros, erdő, kopár) völgyet (9 példa), pontosan

meg nem határozott felhasználású határrészt (6 példa), hegyet (6 példa), lakott helyet (5 példa), dűlőt (4 példa), forrást (3 példa), utcát (3 példa), pusztát (3 példa) megnevező névformákat; két-két névalak azonosít erdőt, falurészt, kutat, majort, rétet, utat, vízfolyást; egy-egy példánk van beépített területet, birtokot, fennsíkot, fokot, földterületet úttal, gödröt, göröndöt, horhost, kertet, kisebb barlangot, közt, lapos hegytetőt, magasabban fekvő területet, patakot, sportpályát, teret, tavat, vízmosást jelölő névformára; további 18 névalak pedig egyéb, a forrásokban pontosan meg nem határozott típusú település- vagy határrészre vonatkozik.

Az újabb magyar kori névformák által jelölt denotátumok főként a Dunántúlon helyezkednek el (283 példa), számos objektum található a magyar nyelvterület északi részén (80 példa); több denotátum fekszik az Alföld (46 példa), illetve Erdély és a Partium (35 példa) területén; s kevesebb a Bácska–Bánátról (12 példa), az ország közepéről (7 példa) és Szlavóniából (1 példa) idézhető példa. Az újabb magyar kori névformák által jelölt denotátumok földrajzi elhelyezkedésének megoszlásáról rajzolható kép ezúttal is erősen befolyásolja a vizsgálathoz használt források gyűjtési köre.⁷⁶

5.3. Az újabb magyar helynevekben jelentkező egyházi birtokosok azonosítása

Az újabb magyar korszak vizsgált névformái kapcsán az (egykori) egyházi birtokos azonosításával összefüggésben érdekes kettősségre figyelhetünk fel. A hivatalos névadás felügyelete alatt álló településnevekben jellemzően a több évszázaddal korábbi, országos viszonylatban is számon tartott egyházi tulajdonviszonyok emléke őrződött meg, pl. 1973: *Apátvarasd* (Baranya; MDH.; BMFN.), a települést I. István adta 1015-ben a pécsváradi apátságnak (FNESz. 1: 106, *Apátvarasd* alatt); 2015: *Tiszapüspöki* (Jász-Nagykun-Szolnok; Hnk. 2015/2835), a Tisza menti település 1261-ben került az egri püspökség birtokába (Gy. 3: 128); abban az esetben is, ha maga az egyházi birtokosra utaló névforma csak az újabb magyar korszakban kerül elő, pl. 1937: *Püspökbóly* (Baranya; FNESz. 2: 385), a korábban 1287: *Boyad* (FNESz. 2: 385, *Püspökbóly* alatt; Cs. 2: 474), 1372: *Deseu de Baya* (Cs. 2: 474), 1494–99: *Wasarosboya* (Cs. 2: 474), 1863: *Ráczbólya* (FNESz. 2: 385, *Püspökbóly* alatt) néven élénk kerülő település egykor a pécsi püspökség tulajdonában volt.

⁷⁶ Az újabb magyar kori névformák által jelölt denotátumok földrajzi elhelyezkedésének megyékhez köthető megoszlását ezúttal nem lehetséges egységes szemlélet alapján megadni, mivel az ország területének többszöri változásához kapcsolódóan a korszakban három nagyobb megyerendezés is történt (1923, 1945, 1950), így az időszak egésze vonatkozásában érvényes megyebeosztással nem számolhatunk.

A mikrotoponimák között ugyanakkor számos olyan névalakot is találunk, amely az újabb magyar korszak első szakaszában még fennálló, helyi jelentőségű egyházi birtokviszonyokat tükrözi, pl. 1994: *Egyháznádasa* (sík, nádas, Borsod-Abaúj-Zemplén, Nagyrozvagy település; MDH.; BAZMFN.), az 1950-es évek közepéig a református egyház tulajdonában lévő terület; 1994: *Egyháztag* (sík, szántó, Borsod-Abaúj-Zemplén, Cigánd település; MDH.; BAZMFN.), 1945 előtt a református egyház birtokában álló terület, a lelkész javadalmához tartozott; 1994: *Görögpaptag* (sík, szántó, Borsod-Abaúj-Zemplén, Zemplénagárd település; MDH.; BAZMFN.), az 1950-es évekig a görögkatolikus egyház birtokában levő terület, a görögkatolikus lelkész használta; 1981: *Eklézsiáfődek ~ Negyvenötös-papfődek* (sík, szántó, Tolna, Nagydorog település; MDH.; TMFN. 39/226), a területet az 1945-ös földosztáskor adták a református egyháznak.

Ezzel összefüggésben az újabb magyar kori településnevekben, illetve a település- és határrésznevekben jellemzően hivatkozott egyházi birtokosok is különböznek. Míg a településnevek a világi egyházi intézmények mellett az ágostonos, a bencés, a ciszterci, a domokos, a pálos, a premontrai rendek, illetve a templomos és ispotályos keresztesek egykori birtoklásának tényét tükrözik, addig a település- és határrésznevekben a ferences, a jezsuita, a kamalduli rend, a katolikus, a görög katolikus, az evangélikus, a református egyház egy-egy településen belüli határrészekre kiterjedő tulajdonjoga mutatkozik meg.

Az újabb magyar korszakból adatolt 464 denotátum közül forrásaink 140 objektum esetében (30,17%) adnak tájékoztatást az azokat jelölő egyházi vonatkozású névformák megjelenésekor fennálló tulajdonviszonyokról. 59 denotátum az egyházi birtokosra utaló névalak, illetve névrész jelentkezésekor a világi egyházszervezet egyik intézménye, illetve annak vezetője vagy más tisztségviselője tulajdonában volt: az esztergomi érsek és a pécsi püspökség 8; az egri püspökség 6; a nyitrai püspökség 4; a jászói prépostság, a váci püspökség, a veszprémi püspökség 3; a győri káptalan, a nagyvárad káptalan, a nagyvárad káptalan, a pécsi káptalan, a veszprémi káptalan 2; a csanádi püspökség, az erdélyi püspök, az esztergomi székeskáptalan, a fehérvári örkanonokság, a győri püspökség, a kalocsai érsek, a mórachidai prépostság, a nagyszebeni prépostság, az óbudai káptalan, a pozsonyi káptalan, a szentbenedeki prépostság, a telegdi főesperesség, a váradi örkanonok és a váradi püspök pedig egy-egy hely birtokosa volt.

61 objektum az egyházi birtokosra utaló névforma, illetve névrész megjelenésekor valamely apátság, illetve monostor vagy kolostor tulajdonában volt: a zabori apátság 5; a heiligenkreuzi apátság, a pécsvárad apátság 3; az abasári monostor, az abaszéplaki apátság, a garamszentbenedeki apátság, a kapornaki apátság, a kolozsmonostori apátság, a pannonhalmi apátság, a pornói apátság, a somlővásárhelyi apácakolostor, a szigetvári monostor, a tihanyi apátság 2; az adorjánpusztai apátság, az almádi monostor, az apácasomló

apáca kolostor, a barátmajori kolostor, a bátai apátság, a bélháromkúti apátság, a borsmonostori apátság, a bozói monostor, a csanádi apátság, a dédesi (szentléleki) kolostor, az egresi apátság, a jásti apátság, a jeruzsálemi Szent Theodorus lavra, a kerci monostor, a kolosi apátság, a körúti monostor, a lébényi apátság, a monostori monostor, a németújvári kolostor, a pécsi pálos kolostor, a pilisi apátság, a rudinai apátság, Sárvármonostora, a szentgotthárdi apátság, a szalkai apátság, a tordai apátság, a városszalónaki kolostor, a zalai apátság, a zalavári apátság, a zebegényi monostor pedig egy-egy hely tulajdonosa volt. 5 település birtokosa valamely keresztes rend (a jeruzsálemi ispotályos keresztesek, azaz a Johanniták lovagrendje; az esztergom-szentkirályi Szent István Keresztes Lovagrend, azaz a Stefaniták; valamint a Szent Sír keresztesrendje) volt.

Néhány esetben az egyházi birtokosra vonatkozó névalak, illetve névrész jelentkezésekor a jelölt objektum több egyházi birtokos tulajdonában volt egyszerre (4 példa): a kolozsmonostori apátság és a kolozsvári domonkosok; a pannonthalmi apátság és a fehérvári prépostság, a százdi apátság és az egri püspökség, az egri püspökség és a káptalan közösen bírt egy-egy helységet. Más esetekben az objektum csak részben volt egyházi birtokos kezén (3 példa): a fehérvári keresztesek, a bakonybéli apátság és a vasvári káptalan résztulajdonosként jelenik meg egy-egy település kapcsán a forrásokban, magánbirtokosok, illetve vár részleges tulajdonjogának említése mellett. Az egyházi birtokos kilétének azonosítása néha bizonytalan (1 példa): egy település a jáki vagy a pornói apátság tulajdonában volt.

Néhány alkalommal az objektum az egyik egyházi birtokostól a másikhoz került az idők során (3 példa): egy-egy helység került át az erdélyi püspöktől a káptalanhoz, a templomosoktól az ispotályos keresztesekhez, a jeruzsálemi Szent Sír Lovagrend glogovnicai uradalmától a türjei premontrei apátságához. Arra is van példa, hogy az objektum egy egyházi birtokostól több másik egyházi birtokos közös tulajdonába adódott át, illetve, hogy több egyházi birtokos közös tulajdonából egy egyházi birtokoshoz jutott (4 példa): egy település került át a leleszi prépostságtól a váradi Szent Kereszt oltár mestere és a váradi káptalan közös birtokába; egy-egy helység jutott a tihanyi és a bátai apátság közös birtokából a kalocsai érsek kezére, illetve a nagyváradi püspök és a káptalan közös birtokából a nagyváradi püspök kizárólagos tulajdonába; egy település pedig előbb a pannonthalmi apátságé, majd részben a bakonybéli apátságé volt, a későbbiekben a győri Szent Adalbert-egyház és káptalan, a lövöldi karthauzi kolostor, a pannonthalmi apátság, a túróci és a pápóci prépostság közösen birtokolta, aztán a lövöldi karthauzi kolostor, még később a győri káptalan tulajdonában állt. 324 (69,83%), az újabb magyar korból adatolt denotátum esetében az egykori vagy korszakbeli egyházi birtokosról forrásaink nem közölnek pontosabb ismereteket.

5.4. Az újabb magyar helynévformák időbeli megoszlása

Az adatbázisban az újabb magyar kor vonatkozásában előkerülő 464 denotátumot az áttekintett forrásokban összesen 606 névforma jelöli. A névformák korszakbeli jelentkezésének időbeli megoszlását, az újabb magyar kort 30 esztendőnyi periódusokra bontva, az alábbi táblázat szemlélteti:

Időrend	Névformák száma
1921–1950	41 (6,76%)
1951–1980	187 (30,86%)
1981–2010	153 (25,25%)
2011 után	225 (37,13%)
Összesen:	606 (100%)

9. táblázat: Az újabb magyar helynévformák időbeli megoszlása

Az újabb magyar korszak első 30 esztendejéből viszonylag kevés névadat áll rendelkezésünkre; az 1960-as évektől fellendelő földrajzinév-gyűjtés eredményeként megjelentetett megyei, illetve járási kötetek azonban – legalábbis a mikrotoponimák tekintetében – gazdag forrásnak bizonyulnak a vizsgált névtípus tekintetében is. Több, nagyobb terjedelmű helynévszótárunk is (így pl. a FNESz. 4. kiadása, a Lelkes György-féle helységnévazonosító szótár) a korszakon belüli harmadik időszakban jelent meg, s a történeti névformákon túl a kiadás időpontjában érvényes névadatokat is közöl. A 2011 utáni névformák pedig a Központi Statisztikai Hivatal által összeállított országos helységnévtár, valamint, a határon túli települések esetében, az internet adatai alapján gyűltek egybe.

5.5. Az újabb magyar helynévformák szerkezeti felépítése

A 464 újabb magyar korszakbeli névforma denotátumok közti megoszlása tekintetében elmondhatjuk, hogy 348 objektum kapcsán egyetlen névforma jelenik meg forrásainkban, míg 116 objektum esetében két vagy több névforma jelentkezik a korszakban. A denotátumok és az azokat jelölő magyar névformák száma közötti összefüggéseket az alábbi táblázat szemlélteti:

Névformák száma	Denotátumok száma
1 névforma	348 (75%)
2 névforma	100 (21,55%)

3 névforma	10 (2,15%)
4 névforma	3 (0,65%)
5 névforma	2 (0,43%)
6 névforma	1 (0,22%)
Összesen:	464 (100%)

10. táblázat: A denotátumokat jelölő névformák száma az újabb magyar korban

Az újabb magyar kor vonatkozásában tehát a denotátumok háromnegyedét egyetlen névforma azonosítja az adatbázisban; mintegy ötödét két névalak jelöli; s csak kevés objektum kapcsán kerül elő három és öt közötti névforma. A legjobban adatolt denotátum esetében hat névforma bukkan fel korszakbeli forrásainkban. Megjegyzendő azonban, hogy a fenti adatok a magyar névformák vonatkozásában értendők. 117 határon túli denotátum, főként település kapcsán további egy-egy hivatalos, idegen nyelvű megnevezéssel is számolhatunk.

Az azonos denotátumot jelölő különböző névformák a korszakban eltérhetnek egymástól helyesírásukban, pl. 1988: *Püspöktanya* > 2011: *Püspöktanya* (birtok, Hajdú-Bihar; MDH.; HBMFN.);⁷⁷ hangalakjukban, pl. 1973: *Keresztespuszta* > 1982: *Köröszőpuszta* (lakott hely, major, puszta, Baranya; MDH.; BMFN.); alakszerkezetükben, pl. 1978: *Káptalan-rét* > 1982: *Káptalan ~ Káptalani-rétek* (sík, szántó, rét, Baranya; MDH.; BMFN.); lexikájukban, pl. 1959: *Remete-ér* > 1981: *Remete-csatorna* (vízfolyás, Hajdú-Bihar; MDH.; HBMFN.); típusukban, pl. 1967: *Alsóapáti* > 1981: *Ásó-puszta ~ Grúber-puszta* (puszta, lakott hely, major, Tolna; MDH., TMFN. 91/110); a lejegyzés nyelvében, pl. 2016: m. *Püspökfalu* ~ 2016: szl. *Biskupová* (vö. FNEsz. 2: 385, *Püspökfalu* alatt), 2016: m. *Szilvásapáti* ~ 2016: szl. *Vyšné Opátske* (Kassa városrésze; Szlovákia).

Jelentkezik néhány összetett különbség is, pl. az 1959: *Eklézsia földje* > 2011: *Egyház-föld* (MDH.; HBMFN.) és a 1936: *Balatonkáptalanfürdő* > 1941: *Káptalanfürdő* (Veszprém; FNEsz. 1: 685, *Káptalanfürdő* alatt) névformák alakszerkezetükben és lexikájukban mutatnak különbségeket. Az eltérés fennállhat a névformák alakszerkezete és pontos referenciája vonatkozásában együttesen, pl. 1968: *Kisbarát* és *Nagybarát* (Gy. 2: 580) > 1969: *Győrújbarát* (Győr-Sopron; FNEsz. 1: 550, LGy. 244); a 1963: *Keresztespüspöki* (Gy. 1: 801) > 2016: *Mezőkeresztes* (Borsod-Abaúj-Zemplén) névpár kapcsán a lejegyzett névformák különbsége is településösszevonás eredménye.⁷⁸ A jelölt denotátum fajtája, illetve annak hivatalos megítélése tér el a 1941: *Vágapátfalva*

⁷⁷ Baltazár Dezső püspök egykori nyári rezidenciája volt (MDH.; HBMFN.).

⁷⁸ Kis- és Nagybarát helységeket 1969-ben Győrújbarát néven összevonták (FNEsz. 1: 550); Keresztespüspöki települést a szomszédos Mezőkereszteszel 1950-ben egyesítették (LGy. 302).

(település, Trencsén; FN. 95–6) > 2016: *Vágapátfalva* (Trencsén város egyik városrésze) példa esetében.

A 606 újabb magyar kori helynévforma lexikális jellemzőit tekintve elmondható, hogy az egyházi birtokosra utaló lexémák közül leggyakrabban az *apát* (89 példa) és a *barát* (89 példa) jelentkezik a névformákban, pl. 1941: *Vágapátfalva* (Trencsén; FN. 95–6), 1928: *Bernecebaráti* (Pest; FNEsz. 1: 204; LGy. 116). Számos példánk van a *püspök* (58 példa), pl. 2015: *Sajópüspöki* (Borsod-Abaúj-Zemplén; Hnk. 2368); a *remete* (39 példa), pl. 2015: *Dunaremete* (Győr-Moson-Sopron; Hnk. 662); a *pap* (37 példa), pl. 2015: *Papkeszi* (Veszprém; Hnk. 2128) lexémákat magukban foglaló névalakokra is. Közel azonos mértékben vesz részt a vizsgált névformák felépítésében az *egyház* (24 példa), pl. 1981: *Égyházfődek* (dombos, szántó, Tolna, Dunaszentgyörgy település; MDH.; TMFN. 13/55); a *káptalan* (22 példa), pl. 1974: *Káptalan erdeje* (dombos, erdő, Baranya, Bakonya település; MDH.; BMFN.); a *keresztes* (21 példa), pl. 1973: *Keresztespuszta* (lakott hely, major, puszta, Baranya, Göröcsöny település; MDH.; BMFN.) lexéma. Hasonlóan egyenletes eloszlást mutat az *eklézsia* (18 példa), pl. 1981: *Eklézsia* (sík, szántó, Tolna, Sárszentlőrinc település; MDH.; TMFN. 38/237); az *apáca* (16 példa), pl. 2015: *Apácatorna* (Veszprém; Hnk. 82); a *dékán* (16 példa), pl. 1974: *Dékántag* (dombos, szántó, Somogy, Andocs település; MDH.; SMFN. 69/140) lexémák jelentkezése a korszakbeli névalakokban. Több példánk van a *monostor* (10 példa), pl. 2016: *Szamosmonostor* (Máramaros, Románia) lexéma helynevekbeli megjelenésére is.⁷⁹

Kevésbé jellemző az *érsek* (6 példa), pl. 2015: *Érsekcsanád* (Bács-Kiskun; Hnk. 739); a *harangozó* (5 példa), pl. 1994: *Harangozó* (sík, szántó, Borsod-Abaúj-Zemplén, Tiszakarád település; MDH.; BAZMFN.); a *prépost* (5 példa), pl. 1967: *Prépostpuszta* (major, Somogy, Nagykorpád település; MDH.; SMFN. 215/60); a *rektor* (5 példa), pl. 1981: *Rektorfőd* (sík, szántó, Tolna, Bába településen; MDH.; TMFN. 108/164); a *kustos* (3 példa), pl. 1974: *Kustos ~ Kustos-mező* (dombos, akácos, legelő, szántó, Somogy, Cserénfa település; MDH.; SMFN. 175/48) lexémák előfordulása az újabb magyar kori névalakokban. Két-két alkalommal kerül elő a *dusnok* és a *klastrom* lexéma, pl. 2015: *Dusnok* (Bács-Kiskun; Hnk. 674), 1998: *Klastrompuszta* (üdülőhely; Komárom-Esztergom; Gy. 4: 699–700, *Szentkereszt [Pilis-, S. Crux in Pilisio]* alatt).⁸⁰

⁷⁹ A település korábban 1493: *Monosthory* néven is előfordult (Szatmár; Cs 1: 481), melyet a FNEsz. a *monostor* főnév -i birtoklást kifejező funkciójú képzőt tartalmazó származékának tart (2: 520–521, *Szamosmonostor* alatt).

⁸⁰ Itt állt a magyar alapítású pálos szerzetesrend első kolostora, mely a 13. század második felében a rend központjává is szolgált.

Egy-egy példánk van a *kápolna*, a *monoh*, a *presbiter* és a *templom* lexémák megjelenésére a korszakbeli névformákban, pl. 2016: *Kápolnapataka* (Hargita, Románia), 2016: *Monyó* (Krassó-Szörény, Románia), 1974: *Présbiterfőd ~ Horvát-főd* (sík, szántó, Somogy, Segesd település; MDH.; SMFN. 207/100), 1974: *Templom-rét ~ Kerti-rét* (rét, sík, Baranya, Sumony település; MDH.; BMFN.).⁸¹ Az (egykori) egyházi birtokos intézményt székhelyének nevének keresztül jelöli meg a *Jászó* (2 példa), a *Jást* (1 példa) és az *Óbudavár* (1 példa) lexéma néhány korszakbeli névformákban, pl. 2016: *Jászómindszent* (Kassai kerület, Szlovákia),⁸² 1987: *Jásti k(út)*, *Jásti h(egy)* (Komárom; Gy. 2: 293),⁸³ 2015: *Óbudavár* (Veszprém, Hnk. 2022).⁸⁴ A névátvétellel a magyarba került névalakok esetében az (egykori) egyházi birtokosra vonatkozó lexéma idegen nyelvű (6 példa), pl. 2016: *Apatovec* (Kapronca-Körös, Horvátország).⁸⁵

Néhány esetben (9 példa) a fenti lexémák egymással kombinálódva is megjelenhetnek egy-egy újabb magyar kori kétrészes névforma alap- és bővítményrészeként, pl. 1949: *Keresztespüspöki* (Borsod-Abaúj-Zemplén; Gy. 1: 801); illetve azonos denotátumot jelölő névváltozatokban, pl. 2011: *Káptalan ~ Egyház főüdje ~ Pap-föld ~ Papi-birtok ~ Papok főüdje* (Hajdú-Bihar, Hajdúdorog település; MDH.; HBMFN.); 1982: *Egyházfőd ~ Eklésiafőd ~ Papfőd* (sík, szántó, Baranya, Pettend település; MDH.; BMFN.). További érdekesség, hogy egyes újabb magyar korszakbeli határrésznevekben az egyházi birtokosra utaló általános jelentésű *pap* lexémán túl a felekezetre való hivatkozás is megjelenik, pl. 1974: *Református-egyház fődje* (sík, szántó, Somogy, Hetes település, MDH.; SMFN. 138/120); 1994: *Görögpaptag* (sík, szántó, Borsod-Abaúj-Zemplén, Zemplénagárd település; MDH.; BAZMFN.).

116 névforma maga ugyan nem egyházi vonatkozású, de az általuk jelölt denotátumnak vagy a denotátum egy részének a korábbi időszakok egyikében, pl. 1274: *Apati* > 1864: *Teleki dűlő* > 1998: *Kistelek* (Pest; Gy. 4: 509); 1290>413: *Apathwlge* (Gy. 3: 554 és 3: 558, *Pánád* alatt) > 1347: *Iclod* (Gy. 3: 554) > 1410: *Iklod* (Cs. 5: 881) > 1808: *Iklód* (L.) > 1854: *Kis-Iklód* (Gy. 3: 554) > 1987: *Küüllőiklód* (Fehér, Románia; Gy. 3: 554); vagy akár több időszak során is, pl. 1438: *Apátfalva* > 1773: *Karancs-Apátfalva* > 1928: *Bocsárlapujtó* > 1956: *Karancslapujtó* (Nógrád; FNESz. 1: 688)⁸⁶ volt (egykori) egyházi

⁸¹ Az utóbbi rét korábbi elnevezései jól mutatják az egyház birtokjogát: 1793: *Papp rétye ~ Láz ~ Márton megye*, 1801: *Pratum Ecclesiae*, 1839: *Eklésia Rétje* (MDH.; BMFN.).

⁸² A FNESz. (1: 654) adatai szerint a falu egykor a jászói premontrei apátság tulajdonában volt.

⁸³ A Veszprém megyei járdi bencés apátság 13–14. századi birtokaként azonosított, a mai Komárom-Esztergom megyében fekvő egykori Jásti föld emlékét őrző helynevek (Gy. 2: 293).

⁸⁴ A 15. század elején az óbudai káptalan birtoka volt (LGy. 447).

⁸⁵ Egy időben talán a Zala vármegyei Túrje premontrei apátságának tulajdona volt, bár többnyire inkább a Jeruzsálemi Szent Sír Lovagrend birtokában állt.

⁸⁶ Karancsapátfalva és Lapujtó településeket 1928-ban egyesítették, s a Lapujtóhoz tartozó Bocsár(pusztá) miatt előbb a *Bocsárlapujtó*, később, a közeli Karancs hegy miatt, a *Karancslapujtó* nevet használták (FNESz. 1: 688, *Karancslapujtó* alatt).

birtokosra utaló megnevezése (is). Az (egykori) egyházi tulajdonost a megkülönböztető funkciójú korábbi bővítményrész is azonosíthatta, pl. 1430: *Bogad* (Cs. 2: 474) > 1687: *Bogad* (MDH., BMFN.) > 1841: *Püspökbogád* (MDH., BMFN.) > 1950: *Bogád* (Baranya; LGy. 493).⁸⁷

Ritkán fordul elő, hogy a nem egyházi vonatkozású újabb magyar kori névforma mellett éppen a tárgyalt korszak során jelenik meg az (egykori) egyházi birtokost jelölő névalak, pl. 1967: *Homokház* > 1981: *Kísőapáti* ~ *Homokház* (MDH., TMFN. 91/197); illetve, hogy a változatként élő nem egyházi vonatkozású újabb magyar névforma kiszorítja az (egykori) egyházi birtokost jelölő korábbi névalakot, pl. 1525: *Spapradna* (FN. 167) > 1941: *Papradnó* ~ *Kosárfalva* (FN. 167) > 2016: *Kosárfalva* (Trencsényi kerület, Szlovákia).

A fenti, egyházi birtokosra utaló lexémák megjelenhetnek az újabb magyar kori egyrészes névformákban önállóan, pl. 2015: *Pap* (Szabolcs-Szatmár-Bereg; Hnk. 2122), 2016: *Apáca* (Brassó, Románia), 1974: *Éklésia* (dombos, szántó, Somogy, Porrogszentkirály település; MDH.; SMFN. 201/64); illetve helynévképzővel ellátva, pl. 2016: *Apáti* (Arad, Románia), 2016: *Papd* (Temes, Románia). Jelentkezhetnek továbbá a korszak kétrészes névformáinak alap-, illetve bővítményrészében egyaránt, más típusú lexémát tartalmazó névrész mellett. Amennyiben az (egykori) egyházi birtokost jelölő lexéma alaprészként vagy annak elemeként szerepel a kétrészes névformában, a bővítményrész lexikális jellegét tekintve lehet egyszerű földrajzi köznév, pl. 2016: *Dellőapáti* (Beszterve-Naszód, Románia);⁸⁸ népnév, pl. 2016: *Magyarapáca* (Temes, Románia; FNESz. 2: 65, *Magyarapáca* alatt); építményt jelentő szó, pl. 2015: *Monostorapáti* (Veszprém; Hnk. 1782); egyrészes helynév, pl. 1941: *Vágapátfalva* (Trencsén; FN. 95–6);⁸⁹ kétrészes helynév, pl. 2015: *Kisbárapáti* (Somogy; Hnk. 1350);⁹⁰ kétrészes képzett helynév, pl. 1926: *Papvásári szőlőhegy* (határrész, Veszprém, Balatonfüzfő és Litér települések; FNESz. 2: 318);⁹¹ helynév eleme, pl. 2016: *Szepesremete* (Kassai kerület, Szlovákia);⁹² családnév, pl. 2016: *Igazpüspöki* (Trencsényi kerület, Szlovákia);⁹³ egyéb tulajdonnév, pl. 2015: *Csanádapáca* (Békés; Hnk. 466);⁹⁴ képzetlen melléknév,

⁸⁷ A település a pécsi püspökség tulajdonában volt (Cs. 2: 474).

⁸⁸ A *dellő* 'jóság-delelőhely, déli pihenőhely' jelentésű közszo (FNESz. 1: 361, *Dellőapáti* alatt).

⁸⁹ A település a Vág bal partján fekszik.

⁹⁰ Vö. 1773: *Apathi sive Kis Baár* (FNESz. 1: 738, *Kiabárapáti* alatt).

⁹¹ Az első névrész helynévi alapja reszementizáció útján sorolódott az egyházi birtokosra utaló lexémát tartalmazó névformák közé: 1488: *Pathwasara* (Cs. 3: 246) > 1696: *Papvásár* (FNESz. 2: 318, *Papvásári-szőlőhegy* alatt).

⁹² A bővítményrész a Szepeséggel kapcsolatos (FNESz. 2: 569, *Szepesremete* alatt).

⁹³ A falu lakosai között sokan viselik az *Igaz* vezetéknévét (FNESz. 1: 621, *Igazpüspöki* alatt).

⁹⁴ A bővítményrész az egykori megyei hovatartozással függ össze (FNESz. 1: 305, *Csanádapáca* alatt).

pl. 2015: *Nemesapáti* (Zala; Hnk. 1921); képzett melléknév, pl. 2016: *Füzespátelek* (Szilágy, Románia).

Ha az egyházi birtokosra vonatkozó lexéma bővítményrészként, illetve annak elemeként kerül elő a kétrészes névformában, a mellette álló alaprész lexikális jellegét tekintve lehet egyszerű földrajzi köznév, pl. 1982: *Dékány főggye* (sík, szántó, Baranya, Magyartelek település; MDH.; BMFN.); építményt jelentő szó, pl. 1982: *Barát-kút* (kút, Baranya, Siklósbodony település; MDH.; BMFN.); egyéb köznév, pl. 1974: *Barátok asztala* (domb, legelő, Somogy, Nagycsepely település; MDH.; SMFN. 56/69);⁹⁵ egyrészes helynév, pl. 2015: *Papkeszi* (Veszprém; Hnk. 2128); kétrészes helynév, pl. 2015: *Apátistvánfalva* (Vas; Hnk. 87).

Az újabb magyar kori helynévformák morfológiai és szintagmatikus jellemzőit vizsgálva elmondhatjuk, hogy a névalakok közel háromnegyede jelzős szerkezet (429 példa, 70,79%), s csak kevés pusztá köznévi névalakkal (41 példa, 6,77%) és helynévképzős formával (14 példa, 2,31%) találkozunk. Ritka az idegen grammatikai szerkezet a korszakbeli névalakokban (6 példa, 0,99%). Az időszakban a helynévformák mintegy ötödét teszik ki a nem egyházi vonatkozású névformák (116 példa, 19,14%), melyeket a korábbi korszakok vagy éppen az újabb magyar kor során egyházi birtoklásra utaló név helyettesít, illetve ilyen jelentéstartalmú névrésszel kiegészült változatban is előkerülnek anyagunkban.

Az (egykori) egyházi birtokost jelölő újabb magyar névformák között mintegy hétszer annyi a kétrészes névalak, mint az egyrészes névforma. A kétrészes névalakok nagyobbik fele birtokos jelzős szerkezetű (245 példa), kisebbik fele minőségjelzős szerkezetű névforma (184 példa). A birtokos jelzős szerkezetű névformák vonatkozásában az újabb magyar időszakban is – igaz, némiképp kisebb arányban, mint az újmagyar korban – a jelöletlenség dominál: a jelöletlen birtokos jelzős szerkezetű névalakok száma mintegy három és félszerese a jelölt birtokos jelzős szerkezetű névformák számának.

A jelöletlen birtokos jelzős szerkezetű névformákban (193 példa, 31,85%) az egyházi birtokosra utaló lexémák közül megjelenik az *apáca*, az *apát*, a *barát*, a *dékán*, az *egyház*, az *eklézsia*, az *érsek*, a *harangozó*, a birtokos intézmény székhelyét jelölő *Jászó*, a *káptalan*, a *keresztes*, a *klastrom*, a *kustos*, a *monostor*, a *pap*, a *prépost*, a *presbíter*, a *püspök*, a *rektor*, a *remete*, a *templom*. A fenti lexémák alapvetően a névformák bővítményrészében fordulnak elő. Megjelenhet a lexéma helynévi alaprész mellett, tényleges egykori birtokviszony emlékeként, pl. 2016: *Érsekkéty* (Nyitrai kerület, Szlovákia; FNESz. 1: 429), 2016:

⁹⁵ Az adatközlők úgy magyarázták a nevet, hogy olyan szegényes a terület növényzete, mint azoknak a kolduló barátoknak az asztala, akik hajdan itt éltek (MDH., SMFN. 56/69).

Káptalanhodos (Bihar, Románia; FNESz. 1: 685);⁹⁶ de az is lehetséges, hogy a települések egyesítésekor megállapított, a korábbi helységnevek összevonásával kialakított névforma az (egykori) egyházi birtokosra utaló helységnevet redukción átesett formában tartalmazza, s így jelöletlen birtokos jelzős szerkezetként értelmezhető, pl. 1963: *Apátkeresztúr* (Bihar, Románia; FNESz. 1: 105), 1987: *Apátújfalu* (Besztercebányai kerület, Szlovákia; Gy. 3: 175).⁹⁷

Gyakrabban fordulnak elő a fenti lexémák a jelöletlen birtokos jelzős szerkezetű névformákban földrajzi köznévi alaprész kíséretében. A mikrotoponimák esetében a jelöletlen birtokos jelzős szerkezetű újabb magyar kori névalakokban előkerülő földrajzi köznévi alaprészek állománya igen változatos. Így megjelenik például a *domb, dűlő, erdő, ér, fok, föld, gödör, halom, hányás, ház, hegy, homok, horog, kastély, kereszt, kert, kút, lapos, legelő, major, mező, pince, puszta, rét, sor, szer, szög, tábla, tag, tó, völgy* földrajzi köznévi alaprész a névformákban, pl. 1974: *Barát-erdő* (sík, erdő, Somogy, Kálmánca település; MDH.; SMFN. 237/98), 1994: *Egyházdűllő* (sík, szántó, Borsod-Abaúj-Zemplén, Karos település; MDH.; BAZMFN.), 1981: *Ekléziakert* (sík, szántó, Tolna, Sárszentlőrinc település; MDH.; TMFN. 38/237), 1982: *Pap-rét* (Baranya, Alsómocsolád település; MDH.; BMFN.), 1967: *Prépostpuszta* (major, Somogy, Nagykorpád település; MDH.; SMFN. 215/60), 1981: *Rektorfőd* (sík, szántó, Tolna, Bába település; MDH.; TMFN. 108/164); néha többes számban, pl. 1981: *Égyházfődek* (dombos, szántó, Tolna, Nagyszékely település; MDH.; TMFN. 13/55).

Legcélszerűbb a jelöletlen birtokos jelzős szerkezetű mikrotoponimák között számon tartani a 1974: *Rëformátus-paptag* (sík, szántó, Somogy, Balatonendréd település; MDH.; SMFN. 38/53), 1994: *Görögpaptag* (sík, szántó, Borsod-Abaúj-Zemplén, Zemplénagárd település; MDH.; BAZMFN.) határrészneveket, melyekben az egyházi birtokosra utaló lexéma értelmileg a bővítményrész egyik elemét alkotja. Egy-egy esetben a jelöletlen birtokos jelzős szerkezetű határrész névnek jelölt birtokos jelzős szerkezetű alakváltozata is felbukkan anyagunkban, pl. 1990: *Egyház rét ~ Egyház rétje* (határrész, Hajdú-Bihar; MDH.; HBMFN.). A jelöletlen birtokos jelzős szerkezetű újabb magyar településnevekben a földrajzi köznévi alaprészek egy szűkebb készletével találkozunk. Jellemző anyagunkban a *falú, fürdő, hely, lak, mező, patak, telep, udvar* földrajzi köznevek jelentkezése a megfelelő névalakokban, pl. 1934: *Káptalantelep* (Veszprém; FNESz. 1: 685, *Káptalanfüred* alatt), 2016: *Püspökfalú* (Nyitrai kerület, Szlovákia), 2016: *Püspökfürdő* (Bihar, Románia), 1998: *Barátudvar* (Burgenland, Ausztria; Gy. 4: 160).

⁹⁶ Egykor az esztergomi érsek, illetve a nagyváradai káptalan tulajdonában lévő települések (FNESz. 1: 429, 685).

⁹⁷ Apáti Keresztúrral egyesülve előbb *Keresztúrapáti*, majd *Apátikeresztúr*, végül *Apátkeresztúr* néven jelentkezik; Apáti és Újfalu egyesülésével jött létre Apátújfalu (LGy. 84).

A jelölt birtokos jelzős szerkezetű újabb magyar kori névformákban (52 példa, 8,58%) az egyházi birtokosra vonatkozó lexémák közül jelentkezik az *apáca*, az *apát*, a *barát*, a *dékán*, az *egyház*, az *eklézsia*, a *harangozó*, a *kápolna*, a *káptalan*, a *pap*, a *prépost*, a *püspök*, a *rektor*. A lexémák jellemzően a névalakok bővítményrészében jelennek meg, leggyakrabban alapalakban, pl. 1982: *Dékány főggye* (sík, szántó, Baranya, Magyartelek település; MDH.; BMFN.), 1994: *Egyháznádasa* (sík, nádas, Borsod-Abaúj-Zemplén, Nagyzóvagy település; MDH.; BAZMFN.); de többes számú formában, pl. 1974: *Barátok szőleje* (lakott hely, sík, szántó, Somogy, Somogyszob település; MDH.; SMFN. 87/129); illetve a bővítményrész egyik elemeként is előkerülhetnek, pl. 1974: *Református-egyház földje* (sík, szántó, Somogy, Hetes településen; MDH.; SMFN. 138/120), 1974: *Fehér barátok kolostora* (dombos, műveletlen, Baranya, Bükkösd település; MDH.; BMFN.).⁹⁸ A fenti lexémák némelyike egy-egy névformában leginkább ragadványnévként, illetve névhelyettesítő kifejezésként kerül elő, amint ezt az *-ék* gyűjtőnévképző (más vélemény szerint sajátos többesjel) jelenléte is sugallja, pl. 1982: *Dékányék körösztyik* (kereszt, Baranya, Martonfa település; MDH.; BMFN.),⁹⁹ *Harangozóék közze* (köz, Baranya, Szebény település; MDH.; BMFN.).¹⁰⁰

A jelölt birtokos jelzős szerkezetű újabb magyar kori mikrotoponimákban a fenti lexémák főként a *barlangja*, *erdeje*, *földje*, *háta*, *kapuja*, *kolostora*, *köze*, *kútja*, *nádasa*, *orma*, *púpja*, *rétje*, *szigetje*, *szőleje*, *tava*, *temploma*, *utcája* földrajzi köznévi alaprészek mellett jelentkezik, pl. 1982: *Barát urma* ~ *Barátok urma* (dombos, szántó, Baranya, Kárász település; MDH.; BMFN.), 1974: *Rektor pútya* (görönd, Somogy, Senta település; MDH.; SMFN. 203/185), 1982: *Eklézsia főggye* (fennsík, szántó, Baranya, Nyugotszenterzsébet település; MDH.; BMFN.), 1974: *Káptalan erdeje* (dombos, erdő, Baranya, Bakonya település; MDH.; BMFN.). A korszak jelölt birtokos jelzős szerkezetű településnevei ugyanakkor jellemzően a *-fa* ~ *-falva*, *-háza*, *-telke*, *-pataka* földrajzi köznévi alaprészeket tartalmazzák, pl. 2016: *Baráttelke* (Besztercebányai kerület, Szlovákia), 2016: *Dékánfalva* (Muraköz, Horvátország), 2016: *Papháza* (Eperjesi kerület, Szlovákia). A jelölt birtokos jelzős szerkezetű településnevekhez megkülönböztető funkciójú bővítményrész is kapcsolódhatott az időszakban, így az egyházi birtokosra utaló lexéma az alaprész elemeként is előkerülhetett, pl. 2015: *Bélapátfalva* (Heves; Hnk. 259), 2016: *Füzesaptelek* (Szilággy, Románia), 2016: *Mezőbarátfalva* (Beszterve-Naszód, Románia).

⁹⁸ Az adatközlők szerint valaha a területen állt a „fehér barátok”-nak is nevezett kamalduli rendi szerzetesek kolostora (MDH., BMFN.).

⁹⁹ Az adatközlők szerint a kereszt állítatója dékán és harangozó volt a faluban (MDH., BMFN.).

¹⁰⁰ Az adatközlők szerint az ott lakó családból került ki az egyházközség harangozója több nemzedéken át (MDH., BMFN.).

Utóbbi névalakok átvezetnek minket az újabb magyar kor minőségjelzős szerkezetű névformáinak csoportjához (184 példa, 30,36%). A minőségjelzős szerkezetű újabb magyar kori névalakokban az (egykori) egyházi birtokost azonosító lexémák közül előkerül az *apáca*, az *apát*, a *barát*, az *egyház*, a birtokos intézmény székhelyét jelölő *Jást*, a *káptalan*, a *keresztes*, a *monostor*, a *pap*, a *prépost*, a *püspök*, a *remete*. A lexémák megjelenhetnek a névformák alaprészében, pl. 2015: *Zalaapáti* (Zala; Hnk. 3110); illetve bővítményrészében egyaránt, pl. 1974: *Égyházi-fődek* (sík, szántó, Somogy, Balatonszabadi település; MDH.; SMFN. 32/252). A névformák alaprészében, megkülönböztető funkciójú bővítményrész mellett, a felsorolt lexémák közül szinte valamennyi jelentkezik, így jelen van a névalakokban az *apáca*, az *apát*, a *barát*, a *káptalan*, a *keresztes*, a *monostor*, a *pap*, a *püspök*, a *remete*, alapalakban, pl. 2015: *Biharkeresztes* (Hajdú-Bihar; Hnk. 303); helynévképzős formában, pl. 2015: *Hejőpapi* (Borsod-Abaúj-Zemplén; Hnk. 1026); összetett alaprész elemeként, pl. 2016: *Szászapátfalva* (Szeben, Románia). Az újabb magyar korszakból is adathozható 2016: *Szepesapátka* (Kassai kerület, Szlovákia) helységnev alaprészében az egyházi vonatkozású lexéma kicsinyítő képzős formája névmagyarosítás eredménye (vö. 1808: *Opáka*, L.). Minőségjelzős szerkezetű minősültek át azok az újabb magyar kori névformák is, amelyek a települések egyesítését követően az eredeti helységnevek egymás mellé rendelésével jöttek létre, pl. 2015: *Bernecebaráti* (Pest; Hnk. 286).

Megkülönböztető funkciójú bővítményrésszel rendelkező, alaprészében egykori egyházi birtokosra utaló lexémát tartalmazó névformákkal nemcsak a településnevek, de a határrésznevek között is találkozunk, pl. 1994: *Alsópaperdő* (sík, szántó, Borsod-Abaúj-Zemplén, Lácacséke település; MDH.; BAZMFN.), 1994: *Kispaperdő* (dűlő, erdő, Borsod-Abaúj-Zemplén, Révleányvár település; MDH.; BAZMFN.), 1974: *Kis-remöte-vőgy* és *Nagyremöte-vőgy* (völgy, rét, Somogy, Kercseliget településen; MDH.; SMFN. 165/93, 165/92). A határrésznevek között van példa továbbá egy-egy sajátos szerkesztésmódú, hátravetett differenciáló jelzőt magában foglaló névalakra is, pl. 1994: *Remete bal* és *Remete jobb* (sík, szőlő és sík, szántó, Borsod-Abaúj-Zemplén, Révleányvár település; MDH., BAZMFN.). Egészen kivételes szerkezetű, talán csak alkalmi használatú lehet a 1974: *Baráti-mező-nyugati-dűlő* (dombos, szántó, Somogy, Lengyeltóti település; MDH.; SMFN. 18/256) névforma, amely megkülönböztető szerepű hátravetett jelzős szerkezetet tartalmaz.

Azok a minőségjelzős szerkezetű újabb magyar kori névformák, amelyekben az egyházi birtokosra utaló lexéma a bővítményrészben kap helyet, jellemzően mikrotoponimák. Ezekben a névformákban a fent említett lexémák közül megjelenik az *apát*, a *barát*, az *egyház*, a *Jást*, a *káptalan*, a *monostor*, a *pap*, a *prépost*, a *püspök*, a *remete*, főként *-i* képzős formában. E névtípus esetében a lexémákat helynévi, illetve köznévi értékben magukban foglaló névalakok újmagyar korban megfigyelt kettőssége az újabb magyar időkben is jelen van,

vö. pl. 1974: *Apátivölgy* (völgy, erdő, szántó, bokros, Baranya, Bükkösd település; MDH.; BMFN.) 'völgy (az egykori) Apáti közelében'¹⁰¹ és 1974: *Egyházi-rét* (sík, rét, szántó, Somogy, Pusztakovácsi település; MDH.; SMFN. 94/87) 'az egyház rétje'. Az egykori egyházi birtokosra vonatkozó bővítményrész mellett a névformákban a *dűlő, erdő, föld, hegy, kút, negyed, mészégető, puszta, rét, szél, tanya, tér, út, utca, völgy* földrajzi köznévi alaprészek jelennek meg anyagunkban, pl. 1967: *Barátihegy* (lakott hely, Somogy, Öreglak település; MDH.; SMFN. 27/56), 1974: *Püspöki-mészégető* (sík, erdő, Somogy, Gamás település; MDH., SMFN. 26/275); néha többes számban is, pl. 1982: *Püspöki-tanyák* (sík, szántó, Baranya, Kistapolca település; MDH., BMFN.), 1974: *Égyházi-fődek* (sík, szántó, Somogy, Balatonszabadi település; MDH.; SMFN. 32/252).

Az újabb magyar korban néhány esetben arra is látunk példát, hogy egy-egy denotátum jelölésére a minőségjelzős szerkezetű névforma mellett változatként más szerkesztésmódú névalakok is léteznek. Így a minőségjelzős névforma mellett találkozunk például jelöletlen birtokos jelzős szerkezetű névváltozattal, pl. 1974: *Égyházi-rét ~ Éklézsia-rét* (sík, rét, Somogy, Kisbajom település; MDH.; SMFN. 210/155); egyrészes helynévképzős névváltozattal, pl. 1941: *Püspöki ~ Trencsén-püspöki* (Trencsén, FN. 178); egyrészes puszta köznévi névváltozattal, pl. 1974: *Remöte ~ Remötei-dűlő* (dombos, szántó, Somogy, Horvátkút település; MDH., SMFN. 85/13); s az is lehetséges, hogy a minőségjelzős névforma változataként egy nem egyházi vonatkozású névalak jelentkezik, pl. 1974: *Baráti-mező ~ Keleti-fácános* (dombos, szántó, Somogy, Lengyeltóti település; MDH.; SMFN. 18/238).

Az újabb magyar kor egyrészes névformáinak többségében az egykori egyházi birtokosra utaló lexéma önmagában szerepel (41 példa, 6,77%). A puszta köznévi, egy-egy esetben puszta helynévi szerkezetű névformákban az egyházi tulajdonost azonosító lexémák közül előkerül az *apáca*, az *apát*, a *barát*, a *dékán*, a *dusnok*, az *eklézsia*, a *harangozó*, a *káptalan*, a *keresztes*, a *kustos*, a *monoh*, a birtokos intézmény székhelyét jelölő *Óbudavár*, a *pap*, a *prépost*, a *püspök*, a *remete*, pl. 2016: *Apáca* (Brassó, Románia), 1957: *Püspök* (legelő, szántó, szőlő, Baranya, Felsőmindszent település; MDH.; BMFN.), 2015: *Óbudavár* (Zala; Hnk. 2022).¹⁰² Néhány esetben az egyházi birtokost jelölő lexéma a névformában többes számban jelentkezik, pl. 1974: *Barátok* (domb, szántó, Somogy, Teleki település; MDH.; SMFN. 51/25), 1974: *Káptalanok* (beépített terület, korábban kert, Somogy, Siófok település; MDH.; SMFN. 31/178); esetleg, újmagyar kori névmagyarosítás eredményeként, kicsinyítő képzővel van ellátva, pl. 2016: *Apátka* (Kassai kerület, Szlovákia) (vö. 1851: *Opáka*, FE.). Egy-egy objektum azonosítására a puszta köznévi szerkezetű

¹⁰¹ Az adatközlők szerint régen falu állt itt (MDH.; BMFN.).

¹⁰² A település 1413-as első említésekor az óbudai káptalan birtoka volt.

névforma mellett egyéb szerkezetű, egyidejű névváltozat is jelentkezik anyagunkban, így például egyrészes helynévképzős névalak, pl. 1974: *Barátok ~ Barátoki* (domb, erdő, Somogy, Balatonszemes település; MDH.; SMFN. 42/142); jelöletlen birtokos jelzős szerkezetű névalak, pl. 1974: *Kustos ~ Kustos-mező* (dombos, akácos, legelő, szántó, Somogy, Cserénfa település; MDH.; SMFN. 175/48); jelölt és jelöletlen birtokos jelzős, továbbá minőségjelzős szerkezetű névalakok, pl. 2011: *Káptalan ~ Egyház főüdje ~ Papok főüdje ~ Pap-föld ~ Papi-birtok* (Hajdú-Bihar, Hajdúdorog település; MDH.; HBMFN.).

Az egyrészes újabb magyar kori névformák mintegy negyede esetében a névalak az (egykori) egyházi tulajdonosra vonatkozó lexémán túl egy helynévképző funkcióval rendelkező névelemet tartalmaz (14 példa, 2,31%). Az egyházi birtokosra utaló lexémák közül mindössze az *apát*, a *barát*, a *dékán*, a *pap* és a *püspök* szavak vesznek részt az ide tartozó névformák felépítésében. Az alkalmazott helynévképzők állománya is szűk: a legtöbb névalak az *-i* képzőt foglalja magában, pl. 2016: *Apáti* (Arad, Románia); s csupán néhány példánk van a *-d* képző, pl. 2016: *Papd* (Temes, Románia); illetve az *-s* képző, pl. 2016: *Dékányos* (Bihar, Románia) jelentkezésére a megfelelő helynevekben. Az *-n* helyhatározórag *-i* képzős névformán történő megszilárdulásával létrejött 2016: *Apatin* (Nyugat-bácskai körzet, Szerbia) helynév az újabb magyar korban is továbbél.

Az idegen grammatikai szerkezetű újabb magyar kori névalakok (6 példa, 0,99%) valamely szomszédos nép nyelvéből kerültek át a magyar névállományba, pl. 2016: *Apatovec* (Kapronca-Körös, Horvátország),¹⁰³ 2016: *Pápocs* (Derencsény településrésze, Besztercebányai kerület, Szlovákia).¹⁰⁴ Az egyházi birtokosra utaló lexémát nem tartalmazó névformák az újabb magyar kori vizsgált névállomány közel ötödét teszik ki, szerkezeti sajátosságaik témánk szempontjából nem relevánsak (116 példa, 19,14%).

Az (egykori) egyházi tulajdonosra vonatkozó lexémát tartalmazó újabb magyar kori névalakok közel harmada (196 példa, 32,34%) megkülönböztető funkciójú bővítményrésszel egyénített forma. A differenciáló jelzős névformák közel háromnegyede minőségjelzős szerkezet (148 példa), amelynek alaprészében az egyházi birtokosra utaló lexémák közül az *apát*, a *barát*, a *káptalan*, a *keresztes*, a *monostor*, a *pap*, a *püspök*, a *remete* szavak egyike fordul elő, alapalakban, pl. 2016: *Maroskáptalan* (Fehér, Románia); *-i* helynévképzős formában, pl. 2016: *Pozsonypüspöki* (Pozsony településrésze, Szlovákia); illetve összetétel elemeként, pl. 2016: *Vágapátfalva* (Trencsén városrésze, Trencsényi kerület, Szlovákia).

¹⁰³ A falu a középkorban a Jeruzsálemi Szent Sír Lovagrend glogovnicai uradalmának, kevesebb ideig valószínűsíthetően a zala vármegyei Túrje premontrei apátságának tartozéka volt.

¹⁰⁴ A FNEsz. (2: 317) adatai szerint talán egy régi szláv **Popьčь* helynév átvétele, amely végső soron a személynévként is használt szláv **popь* 'pap' főnévvel áll összefüggésben.

A megkülönböztető szerepű névrésszel egyénített, minőségjelzős szerkezetű névformákban a helynévi alaprész mellett előkerülő bővítményrész szemantikai tartalma időszakunkban az újmagyar korhoz képest talán kissé kevésbé változatos, de a települések azonosítását célzó korábbi főbb viszonyítási szempontok az újabb magyar kori differenciáló jelzőkben is jelen vannak. A legtöbb bővítményrész a névformákban továbbra is valamely közeli helysége utal (31 példa), pl. 2016: *Bajmócapáti* (Trencsényi kerület, Szlovákia); illetve folyómenti fekvést határoz meg (28 példa), pl. 2016: *Murabaráti* (Muravidék, Szlovénia). Viszonylag gyakoriak a korábbi vagy jelenkori megyei hovatartozást jelölő bővítményrészek (15 példa), pl. 2015: *Vaskeresztes* (Vas; Hnk. 3021). Gyakran vonatkozik a bővítményrész a település viszonyított helyzetére (15 példa), pl. 2016: *Felsőapáti* (Garamszentkereszt városrésze, Besztercebányai kerület, Szlovákia); illetve méretére is (12 példa), pl. 2016: *Nagykeresztes* (Szilágy, Románia). Ritkábban fordulnak elő a tájra (8 példa), pl. 2015: *Jászapáti* (Jász-Nagykun-Szolnok; Hnk. 1164); a lakosokra (7 példa), pl. 2016: *Oláhapáti* (Bihar, Románia); a járási hovatartozásra (4 példa), pl. 2016: *Fülepüspöki* (Besztercebányai kerület, Szlovákia); illetve a település elpusztásodására (4 példa), pl. 2015: *Pusztapáti* (Zala; Hnk. 2040) vonatkozó bővítményrészek a névalakokban. Néhány alkalommal találkozunk olyan bővítményrészekkel is, amelyek korra (2 példa), pl. 2016: *Ópiski* (Hunyad, Románia); a jellemző növényzetre (2 példa), pl. 2016: *Szilvásapáti* (Kassa településrésze, Kassai kerület, Szlovákia); közeli völgyre (2 példa), pl. 2015: *Szurdokpüspöki* (Nógrád; Hnk. 2698), a Szurdok-völgy mellett; a település egyéb jellemzőjére, így például jellegzetes épületre utalnak (3 példa), pl. 2015: *Monostorapáti* (Veszprém; Hnk. 1782).

Némely, a hivatalos névadásban kialakított differenciált névformában két egyénítő jelzővel is találkozunk (4 példa). Így 2015: *Alsónemesapáti* (Zala; Hnk. 59) települést 1927-ben hozták létre Nemesapáti területének egy részéből (LGy. 75); míg 2015: *Győrújbarát* (Győr-Moson-Sopron; Hnk. 957) helység Kis- és Nagybarát települések egyesítésével jött létre 1986-ben (FNESz. 1: 550). Más esetekben a megkülönböztető szerepű bővítményrész többféleképpen is értelmezhető (11 példa), pl. 2015: *Bátaapáti* (Tolna; Hnk. 232) egykor a közeli bátai bencés apátság birtokában volt (közeli helység/birtokos intézmény; FNESz. 1: 175, *Bátaszék* alatt); 2015: *Körösszegapáti* (Hajdú-Bihar; Hnk. 1490) sokáig a szomszédos körösszegi uradalomhoz tartozott (közeli helység/birtokos intézmény; Cs. 1: 595, *Keresszeg vár* alatt); 2016: *Széplakapáti* (Kassa városrésze, Kassai kerület, Szlovákia) hajdan a szomszédos abaszéplaki bencés apátság tulajdona volt (közeli helység/birtokos intézmény; FNESz. 2: 571); 2015: *Bélapátfalva* (Heves; Hnk. 259) a Bél-kő hegy és Mónosbél község közelében van (közeli hegy/közeli helység; FNESz. 1: 187); 2016: *Szepesapátka* (Apátka településrésze, Kassai kerület, Szlovákia) az egykori Szepes megyében, a Szepességben fekszik (megyei/táji hovatartozás; LGy. 562); a borsodi

Mezőségen található 2015: *Mezőkeresztes* (Borsod-Abaúj-Zemplén; Hnk. 1728) mezővárosi jellegű település (táj/település jellege; FNESz. 2: 131, *Mezőkeresztes* alatt).

A minőségjelzős szerkezetű differenciált határresznevek bővítményrészében főként a méret és a viszonyított helyzet fejeződik ki, részben a jelzővel egyénített településnevek esetében is megfigyelhető nyelvi eszközökkel, pl. 1994: *Kispaperdő* (dülő, erdő, Borsod-Abaúj-Zemplén, Révleányvár település; MDH.; BAZMFN.), 1974: *Középső-Apáti* (sík, szántó, Somogy, Kutas település; MDH.; SMFN. 208/150); részben pedig azoktól eltérő megkülönböztető névrészek segítségével, pl. 1981: *Kísőapáti ~ Homokház* (sík, legelő, Tolna, Szedres település; MDH., TMFN. 91/197), 1994: *Remete bal* és *Remete jobb* (sík, szőlő és sík, szántó, Borsod-Abaúj-Zemplén, Révleányvár település; MDH., BAZMFN.) hátravetett jelzők.

A megkülönböztető funkciójú bővítményrészrel egyénített névformák mintegy negyede (48 példa) jelöletlen birtokos jelzős névforma, melyek bővítményrésze az *apáca*, az *apát*, a *barát*, az *érsek*, a birtokos intézmény székhelyét jelölő *Jászó*, a *káptalan*, a *pap*, a *püspök*, a *remete* lexémák egyikét tartalmazza. Az egykori egyházi birtokosra vonatkozó megkülönböztető jelző mellett a helynévi alaprész utalhat a korábbi világi birtokosra, pl. 2016: *Apátkolos* (Nagykolos településrésze, Trencsényi kerület, Szlovákia), a *Kolos* személynévből (FNESz. 1: 105–106); folyóparti fekvésre, pl. 2015: *Apácatorna* (Veszprém; Hnk. 82), a *Marcalba* ömlő Torna patakról (FNESz. 1: 104); védőszentre, pl. 2016: *Püspökszentlászló* (Hosszúhetény településrésze, Baranya), Szent Lászlóról, a falu templomának védőszentjéről (FNESz. 1: 386); az egykori lakosság etnikai eredetére, pl. 2015: *Püspökladány* (Hajdú-Bihar; Hnk. 2266), egy talán iráni népcsoport megjelöléséből (FNESz. 1: 385, 653–654, *Jászládány* alatt); a korai lakosok nemzetségi hovatartozására, pl. 2015: *Püspökmolnári* (Vas; Hnk. 2267), mely eredendően a nemes Molnár-nemzetség lakhelye volt (FNESz. 1: 386); a település jellegére, pl. 2015: *Apátvarasd* (Baranya; Hnk. 88), a 'város' értelmű régi *váras* szavunk -d kicsinyítő képzős származékából (FNESz. 1: 106, 2: 732, *Varasd* alatt); a jellemző növényzetre, pl. 1982: *Püspöknádasd ~ Mecseknádasd* (Baranya; MDH., BMFN.), a *nádas* 'náddal benőtt hely' szavunk -d képzős származékából (FNESz. 2: 112, *Mecseknádasd* alatt).

Az újabb magyar korszak névformái közül 132 névalak vizsgálható keletkezéstörténeti szempontból. Ezek a névformák az e korszakbeli forrásainkban jelennek meg először, s az általuk jelölt denotátumoknak korábbi elnevezése anyagunkban nem található. Egykori egyházi birtokosra utaló lexémát 131 névalak foglal magában, egy esetben pedig személynévi előtaggal bíró névforma kerül elének, amelynek a későbbiekben egyházi vonatkozású lexémát tartalmazó névváltozata is keletkezik: 1967: *Schweitzertanya* > 1981:

Szegényház ~ Szociális othon ~ Püspök-pusztá ~ n. Svájcerhóf (lakott hely, Tolna, Bonyhád település; MDH.; TMFN. 77/565).

Az újabb magyar korban megjelenő, egykori egyházi birtokosra utaló lexémát tartalmazó névformák döntő többsége szintagmatikus szerkesztés során jött létre jelzős szerkezetből (124 példa, 93,93%). A jelzős szerkezetű névalakok közel négyötöde birtokos jelzős szerkezetű (99 példa), mintegy ötöde minőségjelzős szerkezetű névforma (25 példa). A birtokos jelzős szerkezetű névalakok több mint kétharmadában a birtokviszony grammatikailag jelöletlen. Lényegében valamennyi jelöletlen birtokos jelzős szerkezetű névforma egy egykori egyházi birtokosra vonatkozó első névrészből és egy földrajzi köznévi második névrészből épül fel. Az ilyen felépítésű névalakok jellemzően mikrotoponimák, pl. 1982: *Barát-kert* (sík, erdő, Baranya, Büri település; MDH.; BMFN.); 1994: *Egyházhomok* (dűlő, szántó, Borsod-Abaúj-Zemplén, Nagyrozvagy település; MDH.; BAZMFN.); 1974: *Rektortag* (sík, szántó, Somogy, Balatonendréd település; MDH.; SMFN. 38/54); s csupán egy-egy településnévvel találkozunk közöttük, pl. 1934: *Káptalantelep* (Veszprém; FNEsz. 1: 685, *Káptalanfüred* alatt). Az újabb magyar korban felbukkanó, egykori egyházi birtokosra vonatkozó lexémát tartalmazó jelöletlen birtokos jelzős szerkezetű mikrotoponimák néhány esetben nem egyházi vonatkozású névfomákkal együtt kerülnek elő a forrásokban, pl. 1981: *Apáca kert ~ Kastéjkert* (falurész, Tolna, Zomba település; MDH.; TMFN. 63/14); 1974: *Présbiterfőd ~ Horvát-főd* (sík, szántó, Somogy, Segesd település; MDH.; SMFN. 207/100).

A jelölt birtokos jelzős szerkezetű névformák, a jelöletlenekhez hasonlóan, egy egykori egyházi birtokosra utaló első névrészből és egy földrajzi köznévi második névrészből tevődnek össze, s főként mikrotoponimák, pl. 1974: *Égyház szőlője* (domb, szőlő, Somogy, Magyaregres település; MDH.; SMFN. 129/92); 1982: *Dékány főggye* (sík, szántó, Baranya, Magyartelek település; MDH.; BMFN.);¹⁰⁵ ritkán településnevek, pl. 2016: *Kápolnapataka* (Hargita, Románia). A korszakban megjelenő jelölt birtokos jelzős szerkezetű mikrotoponimák is lehetnek névváltozatok nem egyházi vonatkozású névformák mellett, pl. 1981: *Barátok zárdája ~ Gimnázium* (épület, Tolna, Dunaföldvár település; MDH., TMFN. 29/106).

Az újabb magyar korban előkerülő minőségjelzős szerkezetű névformák elsősorban szintén mikrotoponimák. A névalakok egy csoportjában az egyházi vonatkozású lexéma *-i* melléknévképzős változatával találkozunk, egykori tényleges birtokviszony jelölésére, pl. 1974: *Egyházi-rét* (sík, rét, szántó, Somogy, Pusztakovácsi település; MDH.; SMFN. 94/87); 1982: *Püspöki-tanyák* (sík, szántó, Baranya, Kistapolca település; MDH., BMFN.);¹⁰⁶ illetve

¹⁰⁵ Az adatok szerint a papi hivatalsegéd illetményföldje volt (MDH., BMFN.).

¹⁰⁶ Az adatközlő szerint az itteni földet a püspök adományozhatta (MDH., BMFN.).

helymegjelölés céljából, pl. 1974: *Prépusi-út* (út, Somogy, Csökölly település; MDH.; SMFN. 169/152).¹⁰⁷ A névalakok másik csoportjában az egyházi vonatkozású lexéma alapalakban szerepel, összetett helynévi névrész elemeként, az első névrészben, pl. 1974: *Barát-tói-dűlő* (dombos, szántó, Somogy, Mesztegnyő település; MDH.; SMFN. 100/47); illetve a második névrészben, pl. 1994: *Alsópapérdő* (sík, szántó, Borsod-Abaúj-Zemplén, Lácacséke település; MDH.; BAZMFN.). A tárgyalt időszakban előkerülő minőségjelzős szerkezetű mikrotoponimák is állhattak névváltozatokként nem egyházi vonatkozású névformák mellett, pl. 1974: *Baráti-erdő ~ Zsidó-irtás* (dombos, erdő, Somogy, Somogyzsitfa település; MDH.; SMFN. 91/98), 1981: *Égyházközségi-rét ~ Kerjekmárvíze* (sík, rét, Tolna, Belecska település; MDH.; TMFN. 12/20).

Kis számban találkozunk az újabb magyar korszakban megjelenő névformák között jelentésbeli névalkotás során, metonimikus névadással létrejött, pusztai köznévi szerkezetű névalakokkal (5 példa, 3,79%), pl. 1974: *Éklészia* (dombos, szántó, Somogy, Porrogszentkirály település; MDH.; SMFN. 201/64). A pusztai köznévi helynévforma mellett egy-egy esetben egyéb szerkezetű névalak is jelentkezik változatként, így például jelöletlen birtokos jelzős szerkezetű névalakok: 2014: *Eklészia ~ Eklészia-föld ~ Pedagógus-föld* (szántó, Hajdú-Bihar, Tépe település; MDH.; HBMFN.).

A földrajzi köznévi alaprész elmaradásában megmutatkozó ellipszissel létrejött névváltozat jelentkezésére láthatunk példát a 1974: *Baráti ~ Baráti-erdő* (domb, erdő, Somogy, Somogyzsitfa település; MDH.; SMFN. 91/113) névpár első tagja esetében (1 példa, 0,76%). A korszakban első alkalommal megjelenő mikrotoponimák között sajátos szerkezetű, talán alkalmi névalakulathoz minősíthető a névátvétel lehetőségét felmutató 1982: *Iskulá, kái lő apáckínyi* (épület, Baranya, Palotabozsok település; MDH.; BMFN.) helymegjelölés is,¹⁰⁸ amelyben az egyházi vonatkozású lexéma idegen nyelven van jelen (1 példa, 0,76%).

Az újabb magyar korszak során a névformákat alakszerkezeti változások kevésbé érintik. A helységnevek hivatalos nyilvántartása nagymértékben konzerválja a névalakokat; a mikrotoponimák egyszeri vagy néhányszori írásbeli jelentkezése pedig nem feltétlenül kínál elegendő adatot a változások regisztrálásához. A korszakból a fenti tényezők fennállása mellett is kimutatható alakszerkezeti változások mindenestre hasonló típusúak, mint a korábbi időszakokban megfigyelhető alaki módosulások.

Az alakszerkezeti változások érinthetik a jelzői előtagokat és a földrajzi köznévi utótagokat egyaránt. A megkülönböztető funkciójú jelzői névrész az aktuális névhasználat során elmaradhatott az egykori egyházi birtokost jelölő

¹⁰⁷ A múltban a püspöki uradalom útja volt (MDH., SMFN. 169/152).

¹⁰⁸ A kifejezés értelme: 'iskola, ahol az apácák (ti. vannak)'; ugyanekkor *Felső-Főss iskola ~ Klouzsztő ~ Klouzsztőnull ~ Evər Sull ~ Óvoda* néven is (MDH.; BMFN.).

helynévi alaprészt mellől, illetve újra meg is jelenhetett a névformában: 1967: *Bátaapáti* > 1981: *Apáti* (MDH., TMFN. 85) > 2015: *Bátaapáti* (Tolna; Hnk. 232). A jelzői előtag megjelenését, illetve elmaradását kísérhette a földrajzi köznévi alaprészt cseréje: 1934: *Káptalantelep* > 1936: *Balatonkáptalanfürdő* > 1941: *Káptalanfüred* (Veszprém; FNESz. 1: 685). A jelzői előtaggal való kiegészülés együtt járhatott a jelölt birtokos jelzős szerkezetű helynévi alaprészt jelöletlen birtokos jelzős szerkezetűvé alakulásával: 1987: *Páptelke* (Gy. 2: 84) > 2016: *Szilágyapátelek* (Szilágy, Románia). Jelen van a korszakban továbbá a földrajzi köznévi utótaggal való kiegészülés, pl. 1998: *Barátföld* (Gy. 4: 152) > 2016: *Barátföld puszta* (határ rész, Győr-Moson-Sopron, Mosonszentmiklós település); illetve a földrajzi köznévi utótag ellipszise is, pl. 1970: *Eklézsia földje* > 2005: *Eklézsia* (szántóföld, Hajdú-Bihar, Hajdúhadház település; MDH.; HBMFN.).

A jelzői előtagokat és a földrajzi köznévi utótagokat a névformákban módosíthatta névrészcseré is az újabb magyar korban. A földrajzi köznévi utótag cserélődik a 1940: *Püspök hegy* > 1974: *Püspökszöllő* (hegy, szőlő, Baranya, Hosszúhetény település; MDH.; BMFN.) példa esetében. A megkülönböztető funkciójú jelzői névrész cseréje a földrajzi köznévi utótag ellipszisével jár együtt a 1963: *Kisapáti puszta* (Gy. 1: 752) > 2016: *Zsitvaapáti* (Nyitrai kerület, Szlovákia) változás során. Az egykori egyházi birtokossal összefüggő helynévi utótag földrajzi köznévi névrészre cserélődik egy személynévi eredetű alternatív névforma megjelenése mellett, s így az egyházi vonatkozás eltűnik az 1967: *Alsóapáti* > 1981: *Ásó-puszta* ~ *Grúber-puszta* (puszta, lakott hely, major, Tolna, Szedres település; MDH., TMFN. 91/110) változás során. Az egyházi vonatkozás névcseréjén is elmaradhatott a névalakból, pl. 1940: *Barátok m.* ~ *Tóth m.* > 1974: *Kallómalom* (malom, Baranya, Hosszúhetény település; MDH.; BMFN.).

A települések egyesítését gyakorta kísérő névintegráció során az eredeti helységnevek megkülönböztető jelzői helyett új jelzői névrész, sőt névrészek kerülhettek az összevont helységet jelölő névformába: 1987: *Kisbarát* és *Nagybarát* > 1969: *Győrújbarát* (Győr; FNESz. 1: 550, LGy. 244). A névintegrálódás kísérhetett helynévi utótagot és jelzői előtagot érintő ellipszist: 1929: *Püspöktamási* + 1907: *Rábamolnári* > 1948: *Püspökmolnári* (Vas; FNESz. 2: 386). A települések összevonása egyes névformák jelentésbővülését idézte elő: *Keresztspüspöki*-t 1950-ben egyesítették a szomszédos *Mezőkeresztes*-sel, az utóbbi helység neve alatt (Borsod-Abaúj-Zemplén; LGy. 302).

Viszonylag gyakoriak az újmagyar korban az alternatív névformák kapcsán megfigyelhető változások. Egy adott denotátum jelölésére a nem egyházi vonatkozású névalak mellett megjelenhetett a korszakban névváltozatként egy egykori egyházi birtokosra utaló névforma, pl. 1967: *Homokház* > 1981: *Kísőapáti* ~ *Homokház* (sík, legelő, Tolna, Szedres település; MDH., TMFN.

91/197); illetve az egykori egyházi birtokosra utaló névalak mellett előkerülhetett egy nem egyházi vonatkozású névforma, pl. 1978: *Egyház-dűlő* > 1982: *Ěgyház-důlů ~ Židině* (sík, legelő, szántó, Baranya, Belvárdgyula település; MDH.; BMFN.). Az alternatív névformák egyikének elmaradása eredményezhette az egyházi vonatkozású névforma előtérbe kerülését, pl. 1982: *Barátúr ~ Prádár* > 2016: *Barátúr* (Magyarhertelend része, Baranya; MDH.; BMFN.); de a nem egyházi vonatkozású névalak kizárólagossá válását is, pl. 1941: *Papradnó ~ Kosárfalva* (FN. 167) > 2016: *Kosárfalva* (Trencsényi kerület, Szlovákia).

Egyes esetekben az alternatív névformák egyike vagy mindegyike különféle alakszerkezeti változások során keletkezett egy korábbi újabb magyar kori névformából. Így például az alternatív névformák kialakulhattak a jelzői előtag ellipszise során: 1979: *Somogyapáti* > 1982: *Apáti ~ Somogyapáti* (Baranya; MDH., BMFN.); a földrajzi köznévi utótag ellipszise révén: 1967: *Remetepuszta* > 1974: *Remēte ~ Remēte-puszta* (dombos, legelő, hegy, Somogy, Somogyvamos település; MDH., SMFN. 29/69); a jelzői előtag ellipszise során redukcióval kísérve vagy anélkül, valamint névrészcseréje révén: 1978: *Apátvarasd* > 1982: *Várás ~ Varasd ~ Kisvarasd* (Baranya; MDH.; BMFN.); a földrajzi köznévi utótag cseréje, valamint ellipszise során: 1967: *Barátihegy* > 1974: *Baráti puszta ~ Baráti* (lakott hely, Somogy, Öreglak település; MDH.; SMFN. 27/56); a földrajzi köznévi utótag cseréje révén bővüléssel kísérve vagy anélkül: 1960: *Káptalanfalva* > 1982: *Káptalanfai ~ Káptalanfa* (dombos, szántó, Baranya, Dinnyeberki település; MDH.; BMFN.); a földrajzi köznévi utótag ellipszise, valamint kétszeres bővülés során: 1978: *Káptalan-rét* > 1982: *Káptalan ~ Káptalani-rétek* (sík, szántó, rét, Baranya, Felsőegerszeg település; MDH.; BMFN.); a jelölt birtokos jelzős szerkezet jelöletlenné válásával, valamint lexikális változat felhasználásával: 1959: *Eklézsia földje* > 2011: *Eklézsia földje ~ Egyház-föld ~ Eklézsia-föld* (szántóföld, Hajdú-Bihar, Hajdúböszörmény település; MDH.; HBMFN.). Az alternatív névformák el is tűnhetnek az újabb magyar korszak során, például a jelzői előtag cseréje mellett: 1982: *Várás ~ Varasd ~ Kisvarasd* (MDH.; BMFN.) > 2015: *Apátvarasd* (Baranya; Hnk. 88); vagy éppen egyéb változástól nem kísérve, pl. 1941: *Püspöki ~ Igazpüspöki* (FN. 177–8) > 2016: *Igazpüspöki* (Bán városrésze, Trencsényi kerület, Szlovákia).

V. Összegzés

A fentiekben egy kettős kötődésű, az egyházi vonatkozású és a birtoklástörténeti helynevekkel egyaránt összefüggésbe hozható sajátos helynévtípusnak, az (egykori) egyházi birtoklásra utaló magyar helyneveknek a nyelvi, névtörténeti és művelődéstörténeti jellemzőit vizsgáltuk. A középkori egyházszervezet, amely a korabeli Európa kulturális egységét biztosító kereszténységet meghonosította és elterjesztette, szellemi vezetői és politikai hatalmának jelzésére sajátos rendeltetésű építmények felállításával átalakította a földrajzi tájképet, a feudális társadalmi elithez tartozását pedig, magát az egyházszervezetet gazdaságilag részben el is tartó, jelentős földbirtokok megszerzésével érte el. Az egyház (egykori) birtokosi szerepkörét előtérbe állító helynevek a mindennapi névhasználat szintjén rögzítették a(z egykori) tulajdonviszonyokat és tükrözték az egyházszervezet korabeli társadalmi szerepét, jelentőségét. A névtípus hazai kialakulása és terjedése történeti háttérben a világi egyházszervezet, illetve a szerzetesrendi intézményrendszer magyar királyságbeli középkori kiépítésének egyes mozzanatait álltak.

A vizsgálatba vont helynevek különböző korszakok helynévállományát tartalmazó, eltérő műfajú történeti és nyelvészeti forrásokból (történeti földrajzokból, okmánytárakból, helynévtárakból, helynévszótárakból, földrajzinév-gyűjteményekből) származnak. A helynévtörténeti elemzés a fentiekben az egyes nyelvtörténeti korszakok, a korai és a kései ómagyar, a középmagyar, az újmagyar és az újabb magyar kor (egykori) egyházi birtokost jelölő névformáinak nyelvi, névtani vizsgálatára összpontosított. Az alábbiakban a névalakok egyes korszakok vonatkozásában megfigyelt legfőbb sajátosságainak összevetésével a helynévtípus történeti változásainak főbb tendenciái rajzolódnak ki.

Az (egykori) egyházi birtokosra utaló helynévformák által korszakonként jelölt denotátumok száma, fajtája, földrajzi megoszlása nagyban függ az adott nyelvtörténeti szakasszal kapcsolatos névadatokat tartalmazó feldolgozott források mennyiségétől és jellegétől. A történeti földrajzok, okmánytárak által részletesen bemutatott korai ómagyar korból 186, a kései ómagyar korból pedig 277 olyan denotátumra találtunk adatot forrásainkban, amelyek történetük során viseltek (egykori) egyházi tulajdonost jelölő névformát (is). A források hiánya állhat annak háttérben, hogy a középmagyar korból mindössze 53 megfelelő denotátumot tudunk idézni. Az újmagyar és újabb magyar kori hely(ség)névállományt teljességre törően közlő helynévtárak, földrajzinév-

gyűjtemények jóvoltából az előbbi korszak kapcsán 400, az utóbbi időszak vonatkozásában 464 megfelelő névformával (is) jelölt denotátumot azonosítottunk. A forrásainkból összességében kigyűjtött 701 (egykori) egyházi birtokosra utaló helynévi formát (is) viselő denotátum közül – a középmagyar korszakbeli adathiány miatt – mindössze 16 olyan objektumot tudunk idézni, amelynek mind az öt időszakból ismeretes valamiféle megnevezése; 685 denotátum pedig egy vagy több, de nem az összes korszakban kerül előnk.

A források jellegének különbségével függ össze az a denotátumfajták vonatkozásában megfigyelhető változási tendencia, hogy míg a korábbi korszakok megfelelő névformával (is) jelölt denotátumai főként a települések közül kerültek ki, az újmagyar időszakban a denotátumok mintegy harmada, az újabb magyar korban pedig már a többsége határ- vagy településrész, illetve egyéb jellegű földrajzi objektum (pl. berek, birtok, domb, erdő, folyó, halászhely, halom, határpont, hegy, major, patak, puszta, telek, tó, vízfolyás, völgy, pontosan meg nem határozott típusú hely). A települések arányának változását a denotátumok között az alábbi táblázat szemlélteti:

kor denotátumfajta	korai ómagyar kor	kései ómagyar kor	középmagyar kor	újmagyar kor	újabb magyar kor
település	145 (77,96%)	248 (89,53%)	49 (92,45%)	250 (62,5%)	216 (46,55%)
egyéb	41 (22,04%)	29 (10,47%)	4 (7,55%)	150 (37,5%)	248 (53,45%)
összesen	186 (100%)	277 (100%)	53 (100%)	400 (100%)	464 (100%)

11. táblázat: A települések aránya
a denotátumok között

Az (egykori) egyházi birtokosra utaló helynevet viselő denotátumok földrajzi megoszlását az idők során leginkább az jellemezte, hogy többségükben a Dunántúlon és a magyar nyelvterület északi részén feküdtek; viszonylag gyakran voltak találhatók az Alföldön, Erdélyben és a Partiumban; s csak ritkábban fordultak elő Bácska–Bánát és Szlavónia területén, valamint az ország közepén. E jellemző megoszlás mellett a korai ómagyar korban az északi területeken és az Alföldön azonos gyakoriságú volt a denotátumok jelentkezése; a kései ómagyar korban az erdélyi és a partiumi denotátumok száma felülmúlta az alföldi földrajzi objektumok számát; az ország közepéről adatolható denotátumok mennyisége pedig a középmagyar korban meghaladta a későbbi Bácska–Bánát és Szlavónia objektumainak, az új- és újabb magyar korban pedig a szlavóniai denotátumoknak a számát. Az (egykori) egyházi tulajdonost

azonosító névformával jelölt denotátumok földrajzi megoszlásának időbeli alakulását az alábbi táblázat mutatja:

kor terület	korai ómagyar kor	kései ómagyar kor	középmagyar kor	újmagyar kor	újabb magyar kor
Dunántúl	59 (31,72%)	95 (34,3%)	23 (43,4%)	193 (48,25%)	283 (60,99%)
északi területek	51 (27,42%)	61 (22,02%)	0	87 (21,75%)	80 (17,24%)
Alföld	51 (27,42%)	26 (9,39%)	10 (18,87%)	45 (11,25%)	46 (9,91%)
Erdély és a Partium	25 (13,44%)	57 (20,58%)	8 (15,09%)	44 (11%)	35 (7,54%)
Bácska–Bánát	0	25 (9,02%)	2 (3,77%)	19 (4,75%)	12 (2,59%)
Szalvónia	0	9 (3,25%)	1 (1,89%)	4 (1%)	1 (0,22%)
az ország közepe	0	4 (1,44%)	9 (16,98%)	8 (2%)	7 (1,51%)
összesen	186 (100%)	277 (100%)	53 (100%)	400 (100%)	464 (100%)

12. táblázat: A denotátumok földrajzi megoszlása

A megfelelő névformák által jelölt denotátumok földrajzi elhelyezkedésének megoszlásáról rajzolható képet természetesen ezúttal is erősen befolyásolja a vizsgálathoz használt források gyűjtési köre.

A névformákban megjelölt egyházi birtokosok azonosítását a korai időszakok vonatkozásában forrásaink a helynevek nagyobbik fele kapcsán sikeresen elvégzik, ugyanakkor a névalakok által jelölt denotátumok későbbi birtoklástörténetének eseményeit már nem feltétlenül közlik. Az új- és az újabb magyar kor vonatkozásában inkább csak a névformák harmadában jelentkező egyházi tulajdonos kilétéről van információnk; s a névalakban hivatkozott birtokviszony jellemzően a múlthoz köthető. A két utóbbi korszakban elének kerülő megfelelő névformákban az (egykori) egyházi tulajdonosra való utalás gyakran az ekkor megjelenő megkülönböztető névrészben jelentkezik; névcseré következménye; illetve a hivatalos névadás történetileg hiteles névformák megalkotását szorgalmazó eljárásának az eredménye.

A történeti településnevek vonatkozásában a világi egyházszervezet intézményei, tisztségviselői közül különösen gyakran jelenik meg az esztergomi

érsekség, a pécsi püspökség, az egri püspökség, a nyitrai püspökség, a jászói prépostság és a nagyváradai püspökség birtokosi szerepkörben. Az apátságok, monostorok, szerzetesrendek közül a helységnevekben tulajdonosként legtöbbször a tihanyi, a zobori, a kolozsmonostori, a pannonthalmi, a heiligenkreuzi, a kolozsmonostori, a garamszentbenedeki, a pécsváradai apátság, valamint a jeruzsálemi ispotályos keresztesek rendje tűnik fel. Az új- és újabb magyar kori mikrotoponimákban ugyanakkor jellemzően a ferences, a jezsuita, a kamalduli rend, a katolikus, a görög katolikus, az evangélikus, a református egyház egy-egy településen belüli határrészre kiterjedő tulajdonjoga mutatkozik meg.

Főként a korábbi időszakok denotátumaival összefüggésben fordulnak elő sajátosnak tartható egyházi tulajdonviszonyok. Így például a helység (egykori) egyházi birtokosának azonosítása bizonytalan, pl. 1328: *Apaty* település a jáki vagy a pornói apátságé lehetett (Vas; Cs. 2: 733, FNEsz. 1: 508, *Gencsapáti* alatt); egyidejűleg több egyházi tulajdonosa is volt a településnek, pl. 1334/XVIII.: *Apaty* prédiom a pannonthalmi apátság és a fehérvári prépostság közös birtoka volt az Árpád-korban (Komárom; Gy. 3: 403); az egyházi intézmény, magánbirtokosok mellett, résztulajdonos volt a településen, pl. 1429: *Magasy* al. nom. *Apathfolde*, részben a bakonybéli apátság, részben köznemesek kezén volt (Vas; Cs. 2: 773, *Magasi* alatt); a hely egy egyházi tulajdonostól egy másik egyházi birtokoshoz, illetve magánkézre került az idők során, pl. 1276: *Pyspuki* terrát előbb az erdélyi püspök, majd 1276 után egy csere révén a káptalan bírta (Hunyad; Gy. 3: 298, Cs. 5: 125, FNEsz. 2: 352, *Piski* alatt); 1728: *Piski* pusztát 1261-ben az egri püspökség, 1719-ben a Veszeiek birtokaként tartják számon (Békés; Cs. 1: 654, Gy. 1: 512, *Püski* [*Püspöki*] alatt); a település több egyházi birtokostól egy egyházi tulajdonoshoz került, vagy fordítva, egy egyházi tulajdonostól több egyházi intézmény birtokába jutott, pl. 1332–7/PR.: *Kereztés* falu korábban a leleszi prépostság, majd a nagyváradai székesegyház Szent Kereszt oltára mesterének és a váradai káptalannak a közös birtoka volt (Bihar; Gy. 1: 632–3); a birtokos egyházi intézmény fenntartója változott meg az idők során, pl. 1747: *Szala Apáti* település a zalavári apátság tartozéka volt, maga a zalavári apátság azonban 1715-ben a göttweigi bencésekhez került, akik apátsági székhellyé tették Zalaapátit (Zala; FNEsz. 2: 794).

Adatbázisunk tanúsága szerint a forrásokból összegyűjtött, az idők során (egykori) egyházi birtokosra utaló névformával (is) jelölt 701 denotátumhoz összességében 3084 névadat kapcsolódik. A névformák jelentkezésének időbeli eloszlását az jellemzi, hogy mindegyik nyelvtörténeti korszak kapcsán kiemelhető az a körülbelül száz esztendő, amelyből az adott időszak legtöbb névadata származik: ez a korai ómagyar korban az 1251 és 1350 közötti (a korai ómagyar névadatok 81,72%-a), a kései ómagyar korban az 1411 és 1500 közötti

(a kései ómagyar névadatok 64,38%-a), a középmagyar korban az 1676 és 1772 közötti (a középmagyar névadatok 50%-a), az újmagyar korban az 1801 és 1920 közötti (az újmagyar névadatok 96,25%-a), az újabb magyar korban pedig az 1951 utáni periódus (az újabb magyar névadatok 93,24%-a). Az új- és újabb magyar korban a névadatok erős időbeli koncentrálódása részint a helynévtárak, földrajzinév-gyűjtemények közé tartozó feldolgozott források keletkezési idejével függ össze.

Az egyes denotátumokra vonatkozó névadatok száma tekintetében azt látjuk, hogy a denotátumok kicsit több, mint felét egyetlen névadat, mintegy ötödét két névadat, tizedét három névadat, közel tizedét négy vagy öt névadat, mintegy huszadát pedig hat vagy annál több névadat jelöli adatbázisunkban. Az egyes korszakok vonatkozásában az egyetlen névformával azonosított denotátumok aránya a középmagyar és az újabb magyar korban a legnagyobb (közel 80%, illetve 75%), a korai ómagyar korban kisebb (mintegy 50%), a kései ómagyar és az újmagyar korban a legalacsonyabb (közel 44%, illetve 39%). Két névadatunk a denotátumok mintegy ötödére van a középmagyar kor kivételével minden korszakban. Három, négy vagy öt névadat az újmagyar korban a denotátumok több, mint harmada kapcsán jelentkezik; a korai, illetve a kései ómagyar korban a denotátumok negyede, illetve ötöde vonatkozásában van jelen; az újmagyar korban a denotátumok mintegy tizedét érinti; az újabb magyar korban pedig a denotátumok kis hányadát azonosítja. Hatnál több névadattal egy-egy denotátum vonatkozásában leginkább az ómagyar korban találkozunk (mintegy 6% arányban a korai, illetve 17% arányban a kései ómagyar korban); a későbbi időszakokban ilyen bőséges adatolású denotátumok alig fordulnak elő (0,22% és 2,5% közötti arányban vannak jelen).

A névformákban az (egykori) egyházi birtokosra utalva mind az öt korszakban jelentkezik az *apáca*, az *apát*, a *barát*, a *harangozó*, a *keresztes*, a *monoh*, a *monostor*, a *pap*, a *püspök* és a *remete* lexéma. Közülük leggyakrabban minden időszakban az *apát* fordul elő; a második leggyakoribb lexéma a korai ómagyar korban a *püspök*, a kései ómagyar korban a *pap*, a későbbiek során pedig a *barát*. Kisebb gyakorisággal jelentkezik a névformákban a *keresztes*, a *monostor*, a *remete* lexéma; korszakonként változó gyakoriságú az *apáca* és a *monoh* lexéma; míg a *harangozó* lexéma előfordulása mindegyik korszakban ritka.

A kései ómagyar korról kezdődően négy időszakban van jelen a *káptalan* és a *kustos* lexéma a vizsgált névformákban, előbbi közepes gyakorisággal, utóbbi ritkán. Csak a középmagyar korból nem adatolható a *dusnok* és a *dékán* lexémák jelentkezése az egyházi birtokosra utaló névformákban, előbbi mindig is ritka előfordulású, utóbbi az újabb magyar kor mikrotoponimáiban közepes gyakorisággal kerül elénk. A középmagyar korban és az után, tehát három időszakban találkozunk az (egykori) egyházi birtokos intézmény székhelyét

jelölő *Jászó* lexémával a vizsgálatba vont névalakokban; míg a *prépost* lexéma a kései ómagyar és a középmagyar korban, az *érsek*, az *egyház* és az (egykori) egyházi birtokos intézményt székhelyén keresztül azonosító *Budavár* lexémák a korai ómagyar és a középmagyar korban nem kerülnek elő a megfelelő névformákban. Az *érsek* lexéma az újmagyar, az *egyház* lexéma az újabb magyar korszakban aztán közepes gyakorisággal jelenik meg a vizsgált névalakokban.

Az új- és az újabb magyar korban, tehát két korszakban jelentkeznek az *eklézsia*, a *klastrom*, a *templom* lexéma, elsősorban mikrotoponimákban; korai ómagyar és újmagyar névalakokban kerül elő a *dézmás* lexéma; korai ómagyar és újabb magyar névformákból adathozható az (egykori) egyházi birtokos intézmény székhelyét jelölő *Jást* és a *presbiter* lexéma; kései ómagyar és újabb magyar kori helynevekben bukkan fel a *kápolna* lexéma. A *rektor* lexéma megjelenésére csak újabb magyar kori mikrotoponimákban találunk példát.

Az (egykori) egyházi birtokosra utaló lexémák jelentkezhetnek egyrészes névformákban önállóan, pl. 1274>340: *Barath* (Csanád; Gy. 1: 847), 1443: *Monoh* (Valkó; Cs. 2: 335), 1974: *Ěklézsia* (dombos, szántó, Somogy, Porrogszentkirály település; MDH.; SMFN. 201/64); illetve helynévképzővel ellátva, pl. 1258: *Apaty* (Győr; Gy. 2: 638), 1373: *Papd* (Baranya; Cs. 2: 514–5); valamint megjelenhettek kétrészes névformák alap-, illetve bővítményrészében, más típusú lexémát tartalmazó névrész mellett.

Ha az (egykori) egyházi birtokosra utaló lexéma alaprészként vagy annak elemeként szerepelt a kétrészes névformában, a bővítményrész lexikális vonatkozásban lehetett egyszerű földrajzi köznév, pl. 1599: *Dellő-Apáthi* (délő 'jóság-delelőhely, déli pihenőhely', Doboka; FNEsz. 1: 361, *Dellőapáti* alatt); összetett földrajzi köznév, pl. 1773: *Kőszeg Remete* (avasi táj, Szatmár; FNEsz. 1: 799); népnév, pl. 2016: *Magyarapáca* (Temes, Románia; FNEsz. 2: 65, *Magyarapáca* alatt); foglalkozást, címet jelölő szó, pl. 1808: *Barátpüspöki* (Bihar; L.); építményt jelentő szó, pl. 2015: *Monostorapáti* (Veszprém; Hnk. 1782); egyrészes helynév, pl. 1616: *Ócsova Apáti* (Olcsva szomszédja, Szatmár; FNEsz. 2: 273, *Olcsvaapáti* alatt); kétrészes helynév, pl. 1760–2: *Kővár Remete* (a település közelében emelkedő Kővár nevű várról, Máramaros; FNEsz. 1: 800); képzett helynév, pl. 1906: *Bézzégi-papdülő* (dülő, Tolna; MDH.; TMFN.); helynév eleme, pl. 1890: *Szilágy-Papthelek* (a Szilágyságban, Közép-Szolnok; Cs. 1: 562, *Papteleke* alatt); személynév, pl. 1808: *Apáthi* (*Kopocs- vel Kapocs-*) (Szabolcs; L.); egyéb tulajdonnév, pl. 1808: *Püspöki* (*Fülek-*) (a füleki járásban, Nógrád; FNEsz. 1: 484); képzetlen melléknév, pl. 2015: *Nemesapáti* (Zala; Hnk. 1921) és képzett melléknév, pl. 1746: *Szilvás-Apáthi* (szilvafákkal benőtt terület, Abaúj; FNEsz. 2: 582, *Szilvásapáti* alatt).

Ha az (egykori) egyházi birtokosra utaló lexéma bővítményrészként vagy annak elemeként jelentkezett a kétrészes névformában, az alaprész lexikális jellegét tekintve lehetett egyszerű földrajzi köznév, pl. 1544: *Baratffalwa*

(Moson; FNESz. 1: 166, *Barátudvar* alatt); építményt jelentő szó, pl. 1982: *Barát-kut* (kút, Baranya, Siklósbodony település; MDH.; BMFN.); egyéb köznév, pl. 1897: *Papvásárja ~ Papvására* (Veszprém; Cs. 3: 246 ~ Cs. 3: 241, *Máma* alatt); egyrészes helynév, pl. 2015: *Papkeszi* (Veszprém; Hnk. 2128) és kétrészes helynév, pl. 1560: *Jazo Wyffalw* (Abaúj; FNESz. 1: 654).

A vizsgálatba vont helynévformák morfológiai és szintagmatikai felépítettség tekintetében néhány alaptípusra oszlanak. Először is el kell különítenünk az (egykori) egyházi birtokosra utaló lexémát tartalmazó névformákat az ilyent nem tartalmazó névalakoktól. Ez utóbbi helynevek ugyanakkor olyan denotátumokat azonosítanak, amelyeket valamely korszakban (egykori) egyházi tulajdonosra vonatkozó névalak (is) jelölt (pl. 1251>368: *Zvha* > 1282/351: *Apaty ~ Appaty* > 1346>351: *Appati* al. nom. *Zuha* > 1486: *Zádorfalva* > 1808: *Zádorfalva* (Gömör; Gy. 2: 554, Cs. 1: 149, *Zádorháza* alatt téves azonosítással, L.), ezért a vizsgálat szempontjából teljesen nem hagyhatók figyelmen kívül, bár kétségtelen, hogy számukon, arányukon és jellegükön kívül egyéb sajátosságaikkal jelen esetben nem kell foglalkoznunk.

Az (egykori) egyházi birtokosra utaló névformák morfológiai és szintagmatikai jellemzőiket tekintve lehetnek egyrészes névformák, ezen belül helynévképzővel ellátott, pl. 1258: *Apaty* (Győr; Gy. 2: 638), 1349: *Popdi* (Temes; Cs. 2: 56); valamint puszta egyházi vonatkozású lexémából álló névalakok, pl. 1456: *Apacza* (puszta, Szerém; Cs. 2: 240), 1443: *Monoh* (Valkó; Cs. 2: 335). Jelen vannak közöttük a kétrészes névformák, amelyek lehetnek jelölt vagy jelöletlen birtokos jelzős szerkezetű, pl. 1407: *Barathokfalwa* (Baranya; Cs. 2: 468), 1387: *Paptelek* (Közép-Szolnok; FNESz. 2: 580); minőségjelzős szerkezetű, pl. 2015: *Zalaapáti* (Zala; Hnk. 3110); valamint ritkán mennyiségjelzős szerkezetű névformák, pl. 1390: *Kethremethehege* (határpont, Hunyad; Cs. 5: 121, *Pala* alatt). A kétrészes névformák egy részében földrajzi köznévi, más részében helynévi alaprésszel találkozunk (l. fent). Előfordulnak továbbá olyan (egykori) egyházi birtokosra vonatkozó névformák is, amelyek alakszerkezete idegen nyelvi hatást tükröz, pl. 2016: *Apatovec* (Kapronca-Körös, Horvátország). Minden alaptípus esetében korszakonként elkülönítve vizsgálható és összevethető azoknak az egyházi vonatkozású és egyéb típusú lexémáknak, valamint a helynévképzőknek az állománya, amelyek az adott alakszerkezetet mutató névformák felépítésében részt vesznek (l. fent, a megfelelő fejezetben).

Az (egykori) egyházi birtokosra utaló névformák morfológiai és szintagmatikus jellemzőinek időbeli alakulását tekintve néhány határozott tendenciára figyelhetünk fel. Az egy-, illetve kétrészes névformák aránya a vizsgált helynévállományban – a kisszámú idegen szintaktikai szerkezetű, valamint az egyházi vonatkozású lexémát nem tartalmazó névformák jelenléte mellett – korszakonként a következőképpen alakult:

kor névforma	korai ómagyar kor	kései ómagyar kor	közép- magyar kor	újmagyar kor	újabb magyar kor
egyrészes	198 (43,80%)	309 (32,19%)	23 (28,75%)	170 (17,24%)	55 (9,08%)
kétrészes	144 (31,86%)	249 (25,94%)	35 (43,75%)	549 (55,68%)	429 (70,79%)
idegen szerkezetű	0	54 (5,62%)	2 (2,5%)	34 (3,45%)	6 (0,99%)
nem egyházi vonatkozású	110 (24,34%)	348 (36,25%)	20 (25%)	233 (23,63%)	116 (19,14%)
összesen	452 (100%)	960 (100%)	80 (100%)	986 (100%)	606 (100%)

13. táblázat: A névformák szerkezeti felépítése

Az adatokból szépen kirajzolódik az a folyamat, amely során az egyrészes névalakok dominanciája az ómagyar kor alatt fokozatosan megszűnt és a középmagyar korról kezdődően egyre inkább előtérbe kerültek a kétrészes névformák.

Az egyrészes névformák esetében a helynévképzővel alakult és a pusztai egyházi vonatkozású lexémából álló névalakok arányának változása a fentihez hasonló tendenciát mutat az idők során:

kor névforma	korai ómagyar kor	kései ómagyar kor	közép- magyar kor	újmagyar kor	újabb magyar kor
helynévképzős	148 (32,74%)	182 (18,96%)	11 (13,75%)	78 (7,91%)	14 (2,31%)
pusztai köznévi	50 (11,06%)	127 (13,23%)	12 (15%)	92 (9,33%)	41 (6,77%)
egyrészes összesen	198 (43,80%)	309 (32,19%)	23 (28,75%)	170 (17,24%)	55 (9,08%)

14. táblázat: Az egyrészes névformák típusai

Azaz a vizsgálatba vont egyrészes helynevek esetében az ómagyar korban a helynévképzős névformák gyakorisága a pusztai egyházi vonatkozású lexémából álló névalakokkal szemben egyre csökkent, a középmagyar korról kezdődően pedig a pusztai egyházi vonatkozású lexémából álló névformák váltak egyre gyakoribbá.

A kétrészes névformák esetében a birtokos jelzős szerkezetű névalakok száma minden korszakban felülmúlta ugyan a minőségjelzős szerkezetű névalakok számát, ám a birtokos jelzős szerkezetű névalakok dominanciája a minőségjelzős szerkezetű névformák felett – az újabb magyar kort leszámítva – csökkenő tendenciát mutat az idők során. Mennyiségjelzős szerkezetű névalakkal kivételesen találkozunk a vizsgált anyagban.

kor névforma	korai ómagyar kor	kései ómagyar kor	közép- magyar kor	újmagyar kor	újabb magyar kor
birtokos jelzős	132 (29,2%)	192 (20%)	22 (27,5%)	294 (29,82%)	245 (40,43%)
minőségjelzős	12 (2,65%)	56 (5,83%)	13 (16,25%)	255 (25,86%)	184 (30,36%)
mennyiségjelzős	0	1 (0,11%)	0	0	0
kétrészes összesen	144 (31,86%)	249 (25,94%)	35 (43,75%)	549 (55,68%)	429 (70,79%)

15. táblázat: A kétrészes névformák típusai

A birtokos jelzős szerkezetű kétrészes névalakok vonatkozásában pedig azt látjuk, hogy az ómagyar korban gyakoribb jelölt birtokos jelzős szerkezetű névalakok aránya egyre csökkent a jelöletlen birtokos jelzős szerkezetű névalakok arányával szemben, a középmagyar korra a két szerkezeti típus gyakorisága kiegyenlítődött, a későbbiek során pedig a jelöletlen birtokos jelzős szerkezetű névalakok a jelölt birtokos jelzős szerkezetű névformákhoz képest lényegesen gyakoribbak lettek.

kor névforma	korai ómagyar kor	kései ómagyar kor	közép- magyar kor	újmagyar kor	újabb magyar kor
jelölt birtokos jelzős	98 (21,68%)	145 (15,1%)	11 (13,75%)	48 (4,87%)	52 (8,58%)
jelöletlen birtokos jelzős	34 (7,52%)	47 (4,9%)	11 (13,75%)	246 (24,95%)	193 (31,85%)
birtokos jelzős összesen	132 (29,2%)	192 (20%)	22 (27,5%)	294 (29,82%)	245 (40,43%)

16. táblázat: A birtokos jelzős szerkezetű névformák típusai

A megkülönböztető funkciójú névrésszel bíró névformák gyakorisága az idők során fokozatosan nőtt, s közöttük a minőségjelzős szerkezetű névalakok aránya az újabb magyar korra mintegy háromnegyedre emelkedett a birtokos jelzős szerkezetű névformákkal szemben. A megkülönböztető funkciójú névrésszel bíró minőségjelzős névformákat az jellemzi, hogy bennük az (egykori) egyházi birtokosra történő utalás a helynévi alaprészen található (amely maga is lehet pusztai helynévi, helynévképzős vagy összetett forma, l. a lentebb példák), a bővítményrész pedig, korszakonként eltérő gyakorisággal, a településsel kapcsolatos valamely feltűnő jellegzetességre utal, így például a névadáskori méretre, pl. 1808: *Baráti (Nagy-)* (Győr; L.); korra, pl. 1913: *Ópiski ~ Piski* (Hunyad; Cs. 5: 125); állapotra, pl. 2015: *Pusztapáti* (Zala; Hnk. 2040); talajra, pl. 1890: *Sáros-Remete* (Ung; Cs. 1: 397, *Remete* alatt); jellemző növényzetre, pl. 1746: *Szilvás-Apáti* (Abaúj, FNEsz. 2: 582, *Szilvápáti* alatt); jellemző állatvilágra, pl. 1330/1477: *Bekaspab[d]* (Baranya; Gy. 1: 355); jellegzetes épületre, pl. 2015: *Monostorapáti* (Veszprém; Hnk. 1782); lakosokra, pl. 1808: *Magyar-Keresztes* (Vas; L.); közelben található folyóra, pl. 1261/1271: *Tizapispuky* (Heves; Gy. 3: 127); helyzetre, pl. 1610: *Marok papi* (Bereg; Gy. 2: 99);へgyre, pl. 1773: *Karancs-Apátfalva* (Nógrád; FNEsz. 1: 688, *Karancslapujtó* alatt); tájra, pl. 1583: *Jász-Apáti* (FNEsz. 1: 652); megyei hovatartozásra, pl. 2015: *Vaskeresztes* (Vas; Hnk. 3021); járási hovatartozásra, pl. 1913: *Nádasapfalva* (Kolozs; FNEsz. 2: 170); viszonyított helyzetre, pl. 1731: *Felső Apáti* (Abaúj, FNEsz. 2: 582, *Szilvápáti* alatt); egyéb tulajdonságra, pl. 1341: *Thelukbarath*, (Győr; Gy. 2: 581); illetve esetenként a bővítményrész vonatkozásának megítélése bizonytalan, pl. 2016: *Szepesapátka* (Apátka településrésze, Kassai kerület, Szlovákia; egykori megyei/táji hovatartozás; LGy. 562).

Néhány alkalommal több megkülönböztető bővítményrész is jelentkezett az alaprészhöz kapcsolódva, változatként, pl. 1808: *Apáti (Közép- vel Nemes-)* (Zala; L.); illetve egyidejűleg, pl. 2015: *Győrújbarát* (Győr-Moson-Sopron; Hnk. 957). A megkülönböztető bővítményrésszel bíró minőségjelzős szerkezetű határrésznevekben formailag ritka megoldásként hátravetett jelzővel is találkozhatunk, pl. 1994: *Remete bal* és *Remete jobb* (sík, szőlő és sík, szántó, Borsod-Abaúj-Zemplén, Révleányvár település; MDH., BAZMFN.).

A megkülönböztető funkciójú névrésszel bíró birtokos jelzős szerkezetű névformák esetében az (egykori) egyházi tulajdonost a bővítményrész jelöli meg, míg a helynévi alaprészt szemantikai tartalmát tekintve utalhat az egykori világi birtokosra, pl. 2016: *Apátkolos* (Nagykolos településrésze, Trencsényi kerület, Szlovákia; FNEsz. 1: 105–106); növényzetre, pl. 1323: *Barathynarag* (Borsod; Gy. 1: 793); talajra, pl. 1894: *Papsáros* (Somogy; Cs. 2: 638, *Rengő-sár* alatt, FNEsz. 2: 453, *Sáros* alatt); építményre, pl. 1808: *Érsek-Újvár* (Nyitra; L., FNEsz. 1: 429); védőszentre, pl. 2016: *Püspökszentlászló* (Hosszúhetény településrésze, Baranya; FNEsz. 1: 386); a település jellegére, pl. 1808: *Újfalu*

(*Jászó-*) (Abaúj; L., FNESz. 1: 654); a település keletkezési körülményeire, pl. 1808: *Lehota (Barát-)* (soltészfalú, Trencsén; L., FNESz. 1: 458, *Felsőlehota* alatt); a lakosság etnikai eredetére, pl. 1550: *Kaptalan Thoty* (Zala; FNESz. 1: 685); az egykori lakosok törzsi hovatartozására, pl. 1897: *Pap-Keszi* (Veszprém; Cs. 3: 246, FNESz. 2: 316); a korai lakosok nemzetségi hovatartozására, pl. 2015: *Püspökmolnári* (Molnár-nemzetség, Vas; Hnk. 2267, FNESz. 1: 386); a közeli vízfolyásra, pl. 1261/1271: *Dezmaszykzou (Szikszó-patak*, Heves; Gy. 3: 136); egy közeli földrajzi objektumra, pl. 1251/1263/1398: *Barathy Sokorow (Sokoró dombvonulat*, Győr; Gy. 2: 623); de lehet a helynévi alaprész bizonytalan vonatkozású, pl. 1808: *Nyúl (Káptolom-)* (állatnév/személynév, Győr; L., FNESz. 2: 264, *Nyúl* alatt); illetve átvett, így a magyar névhasználók által értelmezhetetlen alakulat is, pl. 1808: *Tajna (Káptolom-)* (szláv eredetű helynév, Bars; L., FNESz. 2: 608, *Tajnasári* alatt).

Egy-egy esetben a megkülönböztető funkciójú névrésszel bíró birtokos jelzős szerkezetű névformákban az (egykori) egyházi tulajdonost a helynévi alaprész jelöli meg, a bővítményrész pedig a település valamely későbbi világi birtokosát azonosítja, pl. 1808: *Apáthi (Kopocs- vel Kapocs-)* (vö. a régi magyar *Kopócs* személynév, Szabolcs; L., FNESz. 1: 110, *Aranyosapáti* alatt). Bár a megkülönböztető szerepű bővítményrésszel bíró birtokos jelzős szerkezetű névformák alakilag jellemzően jelöletlenek, ritkán jelölt birtokos jelzős szerkezetet is tudunk azonosítani, pl. 1319: *Keralpopa* (Bereg; Gy. 1: 546), 1462: *Pyspekhatwana* (Pest; Cs. 1: 33, FNESz. 2: 385).

Az (egykori) egyházi birtokosra utaló névformák első jelentkezésével összefüggésben végzett keletkezéstörténeti vizsgálat azt mutatja, hogy, eltérő arányban ugyan, de minden korszakban a jelzős szerkezetből szintagmatikus szerkesztéssel létrehozott névalakok voltak a leggyakoribbak, pl. 1338: *Apathfalva* (Borsod; Cs. 1: 168), 1330/1477: *Bekaspab[d]* (Baranya; Gy. 1: 355). Morfematikai szerkesztés útján, helynévképzővel alkotott névformák az ó- és az újmagyar korszakban megjelenő névalakok között tűnnek fel; a helynévképzés a korai időkben a második, a későbbi korszakban a harmadik leggyakoribb névkeletkezési mód volt, pl. 1399: *Barathy* (Somogy; Cs. 2: 589), 1852: *Preposti* (sík, mélyenfekvő, vizenyős, szántó, rét, legelő, Somogy; MDH.; SMFN. 215/59). Jelentésbeli névalkotással, metonimikus névadás során mind az öt korszakban keletkeztek helynevek, az ómagyar korban a harmadik, a későbbi időkben a második leggyakoribb módja volt ez az újonnan jelentkező helynevek keletkezésének, pl. 1808: *Keresztes* (jószág, birtok, puszta, Pozsony; L.), 1974: *Éklészia* (dombos, szántó, Somogy, Porrogszentkirály település; MDH.; SMFN. 201/64).

Szerkezeti változással, deetimologizáció során a korai ó- és a középmagyar korban, pl. 1339: *Pysky* (egy korábbi feltételezhető **Pispiky* 'püspöké' formából egyszerejtéssel, Bodrog; Gy. 1: 726), 1597: *Monyásza* (a régi *monó* 'szerzetes,

barát' és a birtokos személyjellel ellátott *aszó* 'időszakos vízfolyás' szavak összetételéből; Arad, FNESz. 2: 121, *Menyháza* alatt); ellipszis során pedig az új- és újabb magyar időkben születtek névformák, pl. 1852: *Remetei* (minőségjelzős szerkezetből, vö. 1864: *Remetei puszta* néven is jelentkező dombos legelő, hegy, Somogy; MDH.; SMFN. 29/69), kis számban. A korai ómagyar kor kivételével minden korszakból idézhetünk névátvétellel a magyar nyelvbe került névalakokat a vizsgált helynévállományból, pl. 1440: *Opaty* (Arad; Cs. 1: 760–2, *Solymos vár* alatt), 1808: *Brátka* (Bihar; L.). A denotátumot első ízben jelölő névformák keletkezéstörténeti típusok szerinti megoszlását korszakok szerint az alábbi táblázat mutatja:

keletkezett névforma	korai ómagyar kor	kései ómagyar kor	közép- magyar kor	újmagyar kor	újabb magyar kor
szintagmatikus szerkesztéssel, jelzős szerkezetből	83 (44,62%)	66 (50,38%)	6 (54,55%)	100 (54,05%)	124 (93,93%)
morfematikai szerkesztéssel, helynévképzővel	71 (38,17%)	21 (16,03%)	0	11 (5,95%)	0
jelentésbeli névalkotással, metonimikus névadással	30 (16,13%)	17 (12,98%)	1 (9,09%)	33 (17,84%)	5 (3,79%)
szerkezeti változással, deetimologizációval; ellipszissel	2 (1,08%) 0	0 0	1 (9,09%) 0	0 3 (1,62%)	0 1 (0,76%)
névátvétellel	0	14 (10,69%)	1 (9,09%)	10 (5,4%)	1 (0,76%)
nem egyházi vonatkozású	0	13 (9,92%)	2 (18,18%)	28 (15,14%)	1 (0,76%)
összesen	186 (100%)	131 (100%)	11 (100%)	185 (100%)	132 (100%)

17. táblázat: A névformák keletkezéstörténeti típusai

Az (egykori) egyházi birtokosra utaló névformák egy része különféle alakszerkezeti változásokon esett át az idők során. Az alakszerkezeti változások érinthették a névelemeket és a névrészeket egyaránt a névformákban. A névalakok morfológiai szerkezete megváltozhatott helynévképző elemmel való bővülés során, pl. 1256: *Puspuk* > 1338: *Pyspiky* (Pozsony; FNESz. 2: 371,

Pozsonypüspöki alatt); a helynévképző elem cseréje következtében, pl. 1221: *Popi* > 1260: *Popth* (Pest; FNESz. 2: 316, *Papd* alatt); illetve helynévképző elem eltűnése, redukciója eredményeként, pl. 1322/1514: *Barathy* > 1339: *Barath* (Győr; Gy. 2: 581, Cs. 3: 545).

A morfológiai szerkezet változása szintaktikai, illetve szemantikai módosulást is vonhatott maga után. A birtokos személyjel megjelenése, pl. 1424: *Papthelek* > 1475: *Paptheleke* (Közép-Szolnok; Cs. 1: 562); más névelemmel való cseréje, pl. 1438: *Papsara* > 1894: *Papsáros* (Somogy; Cs. 2: 635); illetve eltűnése, pl. 1427: *Monorethe* > 1435: *Monoreth* ~ *Monnoreth* (Gömör; Cs. 1: 142, *Monyóréte* alatt, FNESz. 1: 166, *Baráttelke* alatt) a névforma alaprészében a jelöletlen birtokos jelzős szerkezet jelöltté válásával, illetve a jelölt birtokos jelzős szerkezet jelöletlenné válásával járt együtt. Morfológiai természetű változás a bővítményrészeket is érinthette: névelemmel való bővülés, pl. 1395: *Eghazfalua* > 1400 k.: *Eghazasfalua* (Torda; Cs. 5: 701–2); illetve névelem redukciója, pl. 1550: *Baráthokfalwa* > 1571: *Baráthfalwa* (Moson; FNESz. 1: 166, *Barátudvar* alatt) az első névrészben is megfigyelhető, ami sokszor a névforma belső jelentésszerkezetének átértékelődésével is jár.

Az alakszerkezeti változás érinthette a földrajzi köznévi névrészt a névformában. A névalak földrajzi köznévi alaprésszel egészülhetett ki, pl. 1852: *Baráti* > 1862: *Baráti hegy* (legelő, szőlő, szántó, Somogy, Öreglak település; MDH.; SMFN. 27/60); a földrajzi köznévi alaprész cserélődhetett a névformában, pl. 1466: *Apáczakuta* ~ *Apáczaegyháza* > 1525: *Apáczateleke* (Békés; Cs. 1: 648); illetve ellipszis során el is maradhatott a helynévből, pl. 1970: *Eklézsia földje* > 2005: *Eklézsia* (szántóföld, Hajdú-Bihar, Hajdúhadház település; MDH.; HBMFN.), szintén befolyással bírva a névformák jelentéstartalmára. Ritkán, analógiás hatásra, helynévi alaprésszel való kiegészülésre, pl. 1851: *Pornó* (FE.) > 1907: *Pornóapáti* (Vas; FNESz. 2: 364); valamint, névmagyarosítás okán, helynévi alaprész cseréjére is találunk példát, pl. 1851: *Barát-Lehota* (FE.) > 1913: *Barátszabadi* (Trencsén; LGy. 101).

A bővítményrész a földrajzi köznévi alaprész előtt megjelenhetett, pl. 1855: *Lak* > 1865: *Püspöklak* ~ *Lak* (belsőség, rét, szántó, Baranya, Sárook település; MDH.; BMFN.); illetve a szintaktikai szerkezet változatlansága mellett cserélődhetett a névformában, pl. 1286: *Saulfelde!*, *Andreasfelde!* > 1297: *Prepostfelde* (föld, Gömör; Gy. 2: 546). A bővítményrész cseréje olykor látszólagos: elavult kifejezést váltott fel egy közhasználatú lexéma a 1439: *Monohlehota* > 1493: *Barathlehota* (Trencsén; FN. 96) változás esetében.

A helynévi alaprésszel álló megkülönböztető funkciójú bővítményrészek szintén megjelenhettek, pl. 1450 k.: *Kezy* > 1488: *Papkezy* (Veszprém; Cs. 3: 246, FNESz. 2: 316), 1391: *Apathy* > 1583: *Jász-Apáthi* (Heves; Gy. 3: 119, FNESz. 1: 652); cserélődhettek, pl. 1851: *Oláh-Hodos* (FE.) > 1910: *Káptalanhodos* (Bihar; FNESz. 1: 685), 1808: *Püspöki* (Várad-) (L.) > 1882: *Bihar-Püspöki* (Bihar; FNESz. 1: 213); illetve elmaradhattak egyes

helynevekben, pl. 1434: *Pyspek Zekel* > 1469: *Zekel* (Tolna; Cs. 3: 450), 1808: *Apáthi (Olcsva-)* (L.) > 1851: *Apáti* (Szatmár; FE.). A helynévi alaprész mellett megjelenő bővítményrész néhány esetben a települések egyesülését követően az eredeti helységnevek összevonásának eredményeként, névintegráció révén került a névformába, s a névrészek formája és sorrendje egy ideig változhatott, pl. 1808: *Apáthi (Keresztúr-)* (L.) > 1863: *Apáti-Keresztúr* (Bihar; FNESz. 1: 105, *Apátkeresztúr* alatt). A bővítményrészek változása értelemszerűen hatással volt a névformák szemantikai tartalmára, sőt az (egykori) egyházi birtokosra utaló helynevek csoportjához való tartozásukat is befolyásolhatta.

Néhány névalakban a névelem névrészre cserélődött, pl. 1491: *Pyspeky* > 1497: *Pyspekfalwa* (Trencsén; FN. 178, FNESz. 2: 680, *Trencsénpiüspöki* alatt); illetve a névrészt névelem váltotta fel, pl. 1415: *Borothfalua* > 1567: *Barathos* (Háromszék; FNESz. 1: 166, *Barátos* alatt). A névformák belső jelentésszerkezetét változtatta meg a reszemantizáció, pl. 1296–7: *Pochwasara* > 1696: *Papvásár* (Veszprém; Cs. 3: 246, FNESz. 2: 318, *Papvásári-szőlőhegy* alatt); a transzszemantizáció, pl. 1468: *Apathyda* > 1469: *Apahyda* (Kolozs; Cs. 5: 327–8); valamint a deszemantizáció, pl. 1261: *Pyspyky* > 1415: *Pysky* (Békés; Cs. 1: 654). A névcseré eredményeként az (egykori) egyházi birtokosra utaló névalakot egy egyéb szemantikai típusú névforma váltotta fel, pl. 1290/1413: *Apathwlge* > 1347: *Iclod* (Küküllő; Gy. 3: 554, 3: 558, *Pánád* alatt); illetve fordítva, az egyéb szemantikai típushoz sorolható névalakot egyházi vonatkozású névforma cserélte fel, pl. 1246/1383: *Hatuan* > 1294: *Puspuky* (Nógrád; Gy. 4: 287).

A névátvételekkel összefüggésben találkozhatunk egy-egy névforma elidegenítésével. Ilyenkor egy eredendően magyar helynév átkerült valamely szomszédos idegen nép nyelvébe, ahol hangalakilag átalakult, majd a magyar beszélők, nem ismerve fel az egykori magyar névformát, idegen alakban visszakölcsönözték a helynevet, pl. 1488: *Apacza* > 1709: *Opatitza* (telek, Arad; Gy. 1: 170, Cs. 1: 766, FNESz. 2: 65, *Magyarapáca* alatt). Más esetekben az idegen eredetű helynevet, hangalaki és/vagy jelentésbeli hasonlóság alapján, megmagyarosítva vették át a magyar nyelvű névhasználók, pl. 1451: *Papina* > 1889: *Papháza* (Zemplén; Cs. 1: 359). Az újmagyar korban a hivatalos névadás gyakorlatában különösen sokszor találkozunk helységnevek magyarosításával, pl. 1897: *Dekanovecz* (Cs. 3: 45) > 1913: *Dékánfalva* (Zala; LGy. 167).

Egy adott időpontban nem csak egy, de akár több névformát is feljegyezhetek egy-egy denotátum jelölésére. A névváltozatok megjelenésével, illetve eltűnésével az (egykori) egyházi birtokosra utaló névalakok előtérbe juthattak, pl. 1967: *Homokház* > 1981: *Kísőapáti* ~ *Homokház* (sík, legelő, Tolna, Szedres település; MDH., TMFN. 91/197), 1808: *Jánosháza* vel *Apácza-Körmösd* (L.) > 1851: *Apácza-Körmösd* (Pozsony; FE.); illetve háttérbe kerülhettek, pl. 1799: *Barátfalva* (FNESz. 1: 166) > 1808: *Barátfalva* ~ *Ollersdorf* vulgo *Altersdorf* (Vas; L.), 1941: *Papradnó* ~ *Kosárfalva* (FN. 167) >

2016: *Kosárfalva* (Trencsényi kerület, Szlovákia). Arra is akad példa, hogy a névváltozatok küzdelme az alakszerkezeti eltérő egyházi vonatkozású helynevek között zajlik, pl. 1415: *Orozapath* ~ *Orozapathy* > 1418: *Orozapathy* (Krassó; Cs. 2: 105). Más esetekben a szemantikai típus változásával járó névcseré az előzménynév és a következménynév változatokként való használatának közbevetése révén valósult meg, pl. 1257/1365 k.: *abb-is* > 1367: *Apaty* al. nom. *Vruzfolu* > 1390: *Oruzfalu* (Hunyad; Gy. 3: 289, Cs. 5: 119).

Az időben közvetlenül egymás után feljegyzett névformák összehasonlítása jó néhány esetben azt sugallja, hogy a fenti változási tendenciák egymással kombinálódva is végbemehettek, pl. a jelzői előtag és a földrajzi köznévi utótag együttes ellipszise a 1376: *Keresztuszentmikloslaka* > 1425: *Zenthmiklos* (Somogy; Cs. 2: 646) példában. Máskor a különféle változások időben elkülönülve követték egymást, pl. a megkülönböztető névrész megváltozása, majd elmaradása a 1276: *Zolunthazakalas* > +1278: *Apachazakalus* > 1283: *Zakalus* (Komárom; Gy. 3: 451) változás során. Az összetett és a lineáris változások együttesen is előfordulhatnak egy-egy névforma változási adatsorában, pl. a jelzői előtaggal való kiegészüléssel együtt jelentkező bővülést követő redukció, majd újabb bővülés a 1416: *Leel* > 1449: *Erseklely* > 1452: *Erseklel* > 1499: *Erseklely* (Komárom; Cs. 3: 506, *Lél* alatt, FNESz. 1: 106) példa esetében.

A fentiekben az egyes nyelvtörténeti korszakok helynévállománya vonatkozásában kapott eredményeket vetettük össze azzal a céllal, hogy kirajzolódjanak azok a területiséget, időbeliséget, névadási motivációt, lexikális, alak- és jelentésszerkezeti, keletkezés- és alakulástörténeti sajátosságokat érintő változási tendenciák, amelyek az (egykori) egyházi birtokost jelölő névformákat történetileg jellemzik; képet adva ezáltal egy több vonatkozásban is átmenetinek tekinthető, kultúrtörténeti kötöttségű helynévtípus sajátos jellegzetességeiről, a tárgyalt helynévtípus sajátosságainak bemutatásán keresztül pedig általánosságban is szólva a táj változó, kultúra- és művelődésfüggő emberi konceptualizációjáról.

VI. Hivatkozott irodalom

1. Elsődleges források

- AO. = NAGY IMRE szerk. (1878–1891), *Anjoukori okmánytár. Codex Diplomaticus Hungaricus Andegavensis* I–VI; TASNÁDI NAGY GYULA szerk. (1920), *Anjoukori okmánytár. Codex Diplomaticus Hungaricus Andegavensis* VII. Bp.
- ÁÚO. = WENZEL GUSZTÁV szerk. (1860–1874), *Árpád-kori új okmánytár* I–XII. Pest (később Bp.).
- BMFN. = PESTI JÁNOS szerk. 1982–1983. *Baranya megye földrajzi nevei* I–II. Pécs: Baranya Megyei Levéltár.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ 1890–1913. *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában* I–III, V. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- FE. = FÉNYES ELEK (1851), *Magyarország geographiai szótára* I–II. Pest.
- FN. = FEKETE NAGY ANTAL 1941. *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában* IV. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- FNESz. = KISS LAJOS 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára* 1–2. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY 1963–1998. *Az Árpád-kori Magyarország történelmi földrajza* I–IV. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- HA. = Hoffmann István – Rácz Anita – Tóth Valéria (szerk.) 1997–2012. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból* 1–3. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Hnk. 2015. = *Magyarország közigazgatási helynévkönyve, 2015. január 1.* Budapest: Központi Statisztikai Hivatal.
https://www.ksh.hu/docs/hun/hnk/hnk_2015.pdf
- KMHsz. = HOFFMANN ISTVÁN szerk. (2005), *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. I. Abaúj–Csongrád vármegye* Debrecen.
- LexLoc. = *Lexicon locorum regni Hungariae populosorum anno 1773 officiose confectum.* 1920. Bp.
- Lip. = LIPSZKY JÁNOS (1808), *Repertorium locorum objectorumque in XII. tabulis Mappae regnorum Hungariae, Slavoniae, Croatiae et confinium militarium Magni item Principatus Transylvaniae occurrentium.* Buda.
- LGy. = Lelkes György szerk. (1998) *Magyar helységnév-azonosító szótár.* Második, bővített és javított kiadás. Baja: Talma Könyvkiadó.
- M. = MEZŐ ANDRÁS (1999), *Adatok a magyar hivatalos helységnévadáshoz.* Nyíregyháza.

- MDH. = HOFFMANN ISTVÁN – TÓTH VALÉRIA – SCHWING, JOSEF szerk. (2010–2014), *Magyar Digitális Helynévtár*. Debrecen. <http://mdh.unideb.hu/impresszum.php>
- MNA. = *Magyar Névarchívum*. Debrecen: Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke. <http://mna.unideb.hu>
- PRT. = ERDÉLYI LÁSZLÓ – SÖRÖS PONGRÁC szerk. (1902–1916), *A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története I–XII*. Bp.
- SMFN. = Papp László – Végh József szerk. 1974, *Somogy megye földrajzi nevei*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- TMFN. = Ördög Ferenc – Papp László – Végh József szerk. 1981. *Tolna megye földrajzi nevei*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- ZsO. = MÁLYUSZ ELEMÉR szerk. (1951–2001), *Zsigmondkori oklevéltár I–VII*; BORSA IVÁN – C. TÓTH NORBERT szerk. (2003–2004), *Zsigmondkori oklevéltár VIII–IX*; C. TÓTH NORBERT szerk. (2007), *Zsigmondkori oklevéltár X*; C. TÓTH NORBERT – NEUMANN TIBOR szerk. (2009), *Zsigmondkori oklevéltár XI*. Bp.

2. Hivatkozott irodalom

- BACH, ADOLF 1953. *Deutsche Namenkunde*. II/1. *Die Deutsche Ortsnamen: Einleitung. Zur Laut- und Formenlehre, zur Satzfügung, Wortbildung und -bedeutung der deutschen Ortsnamen*. Heidelberg.
- BENKŐ LORÁND 1987. Rolle der Schutzheiligen in der mittelalterlichen ungarischen Namengebung. In: KÁLMÁN BENDA – THOMAS VON BOGYAY – HORST GLASSL – ZSOLT K. LENGYEL Hrsg., *Forschungen über Siebenbürgen und seine Nachbarn. Festschrift für Attila T. Szabó und Zsigmond Jakó*. München. 1: 303–15.
- BENKŐ LORÁND 1993. Az Árpád-ház szentjeinek szerepe a középkori magyar helynévadásban. *Magyar Nyelv* 89: 10–9.
- BÉNYEI ÁGNES – PETHŐ GERGELY 1998. Az Árpád-kori Győr vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése. Debrecen: Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- BÉNYEI ÁGNES 2012. *Helynévképzés a magyarban*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.
- BÖLCSKEI ANDREA 2005. A szentnévi alaptagú helységnevek korrelációs rendszerének alakulása. *Névtani Értesítő* 27: 152–62.
- BÖLCSKEI ANDREA 2008. Az egyházi településnevek típusai a 19. század elején. In: BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ szerk., *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai. Balatonszárszó, 2007. június 22–24*. Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke. 106–15.

- BÖLCSKEI ANDREA 2010. *A magyar településnevek korrelációs rendszerének alakulása a természetes névadás korszakában*. Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- BÖLCSKEI ANDREA 2012. Az egyház mint egykori birtokos a magyar helységnevekben. *Névtani Értesítő* 34: 71–80.
- BÖLCSKEI ANDREA 2014. Changes of Toponyms Reflecting Ecclesiastical Possession in Medieval Hungary [Egyházi birtoklást tükröző helynevek változásai a középkori Magyarországon]. *Proceedings of the XXV ICOS International Congress of Onomastic Sciences*. Glasgow. Megjelenés alatt.
- CAMERON, KENNETH 1996. *English Place-Names*. London.
- DAVIES, NORMAN 2002. *Európa története*. Második kiadás. Budapest: Osiris Kiadó–2000.
- ENGEL PÁL–KRISTÓ GYULA–KUBINYI ANDRÁS 2003. *Magyarország története 1301–1526*. Budapest: Osiris Kiadó.
- FNESz.⁴ = KISS LAJOS 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára* 1–2. Második, javított és bővített kiadás. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- GELLING, MARGARET 2010³. *Signposts to the Past: Place-Names and the History of England*. Chichester.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1960. A magyar törzsi helynevek. Függelék. In: MIKESY SÁNDOR – PAIS DEZSŐ szerk., *Névtudományi vizsgálatok. A Magyar Nyelvtudományi Társaság névtudományi konferenciája 1958*. Budapest. 27–33.
- HAJDÚ MIHÁLY 1991. Középkori -monostora utótagú helyneveink tipológiájához. In: HAJDÚ MIHÁLY – KISS JENŐ szerk., *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára*. Budapest: ELTE. 250–4.
- HAJDÚ MIHÁLY 2003. *Általános és magyar névtan. Személynevek*. Budapest: Osiris Kiadó.
- HOFFMANN ISTVÁN 1999a. Névrendszertani megjegyzések a patrocíniumi helységnevek történetéhez. *Névtani Értesítő* 21: 66–70.
- HOFFMANN ISTVÁN 1999b. A helynevek rendszerének nyelvi leírásához: *Magyar Nyelvjárások* 37: 207–16.
- HOFFMANN ISTVÁN 2005. Régi helyneveink névadóinak kérdéséhez. *Névtani Értesítő* 27: 117–24.
- HOFFMANN ISTVÁN 2003. *Magyar helynévkutatás 1958–2002*. Debrecen: Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- HOFFMANN ISTVÁN 2007. *Helynevek nyelvi elemzése*. Második kiadás. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- HOFFMANN ISTVÁN 2010. *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.
- KNIEZSA ISTVÁN 1943–1944. Keletmagyarország helynevei. In: DEÉR JÓZSEF – GÁLDI LÁSZLÓ szerk., *Magyarok és románok*. Budapest: Athenaeum. 1: 111–313.
- KÓNYI SÁNDOR 1979. *Félegyháza – Derekegyház*. *Magyar Nyelvőr* 103: 473–7.

- KOVÁCS ÉVA 2015. *A tihanyi összeírás mint helynévtörténeti forrás*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.
- KÖVECSES ZOLTÁN – BENCZES RÉKA 2010. *Kognitív nyelvészet*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- KRISTÓ GYULA 1983. Az -egyház(a) utótagú helynevekről. In: Uő. szerk., *Tanulmányok az Árpád-korról*. Budapest: Magvető Könyvkiadó. 450–5.
- KRISTÓ GYULA 1999. *A tizenegyedik század története*. Budapest: Pannónia Kiadó.
- KRISTÓ Gyula 2003. *Magyarország története 895-1301*. Budapest: Osiris Kiadó.
- KUBINYI ANDRÁS 1999. *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon*. Budapest: Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség.
- LÉVAI BÉLA 1994. *Szóládmonostora*. *Magyar Nyelvőr* 118: 445–8.
- LŐRINCZE LAJOS 1947. *Földrajzineveink élete*. Budapest: Néptudományi Intézet.
- MÁLYUSZ ELEMLÉR 2007. *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Budapest: Műszaki Kiadó.
- MARK, DAVID M. – TURK, ANDREW G. – BURENHULT, NICLAS – STEA, DAVID (eds.), 2011. *Landscape in Language. Transdisciplinary perspectives*. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins.
- MATTHEWS, CONSTANCE MARY 1972. *Place-Names of the English-Speaking World*. Worcester–London.
- MEZŐ ANDRÁS 1966. Nyíregyháza. *Magyar Nyelvjárások* 12: 137–42.
- MEZŐ ANDRÁS 1979. Félegyháza. *Névtani Értesítő* 1: 14–20.
- MEZŐ ANDRÁS 1981. Móregyháza = Nyíregyháza? *Névtani Értesítő* 5: 3–6.
- MEZŐ ANDRÁS 1982. *A magyar hivatalos helységnévadás*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- MEZŐ ANDRÁS 1991. Szegegyház. In: HAJDÚ MIHÁLY – KISS JENŐ szerk., *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára*. Budapest: ELTE. 432–4.
- MEZŐ ANDRÁS 1992. Szentkirályszabadja és társai. *Magyar Nyelvjárások* 30: 25–35.
- MEZŐ ANDRÁS 1996a. *A templomcím a magyar helységnevekben. 11–15. század*. Budapest: Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség.
- MEZŐ ANDRÁS 1996b. Boldogasszony és más asszonyok. *Magyar Nyelvjárások* 33: 25–41.
- MEZŐ ANDRÁS 1997. Az „egyházi” helységneveink típusai. In: B. GERGELY PIROSKA – HAJDÚ MIHÁLY szerk., *Az V. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. Budapest–Miskolc: Magyar Nyelvtudományi Társaság–Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Intézete. 244–9.
- MEZŐ ANDRÁS 2003. *Patrocíniumok a középkori Magyarországon*. Budapest: Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség.

- MIKESY SÁNDOR 1967. A „vallási” helynevekről. *Magyar Nyelv* 63: 474–6.
- MURÁDIN LÁSZLÓ 2000. *Egyházi településnevek Erdélyben*. Székelyudvarhely: Erdélyi Gondolat Könyvkiadó.
- QUINTON, ELEANOR ed. 2009. *The Church in English Place-Names*. Nottingham: English Place-Name Society.
- PÓCZOS RITA 2001. *Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése*. Debrecen: Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- PÓCZOS RITA 2010. *Nyelvi érintkezés és a helynévrendszerek költsönhatása*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.
- RÁCZ ANITA 1999. Az ómagyar kori Bihar megye patrocíniumi nevei. *Névtani Értesítő* 21: 71–4.
- RÁCZ ANITA 2005. *A régi Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata*. Debrecen: Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- RÁCZ ANITA 2007. *A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára*. Debrecen: Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- RÁCZ ANITA 2011. *Adatok a népnévvel alakult régi településneveink történetéhez*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.
- RÁCZ ANITA 2016. *Ethonimák a régi magyar településnevekben*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.
- REANEY, PERCY HIDE 1960. *The Origin of English Place-Names*. London.
- SOLYMOSI LÁSZLÓ 1976. A helytörténet fontosabb középkori forrásainak kutatása és hasznosítása. *Történelmi Szemle* 19: 123–55.
- SOLYMOSI LÁSZLÓ 1994. Harangozók és *Harangozó* nevű települések a középkori Magyarországon. *Századok* 128: 336–51.
- SOLYMOSI LÁSZLÓ 1997. *Dusnok* neveink előfordulásai a középkori Magyarországon. In: KISS GÁBOR – ZAICZ GÁBOR szerk., *Szavak–nevek–szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézete. 372–86.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2011. Cikádor. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 6: 7–34.
- SZÓKE MELINDA 2013. Az *apát* lexéma megjelenése a garamszentbenedeki apátság birtokainak nevében. *Névtani Értesítő* 35: 109–22.
- SZÓKE MELINDA 2015. *A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2010. *Kognitív szemantika*. Nyitra: Konstantin Filozófus Egyetem, Közép-európai Tanulmányok Kara.
- TÓTH VALÉRIA 2001. *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára*. Debrecen: Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.

- TÓTH VALÉRIA 2001. *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban (Abaúj és Bars vármegye)*. Debrecen: Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- TÓTH VALÉRIA 2006. A templomcíméből alakult településnevek változásáról. Hoffmann István–Tóth Valéria szerk., *Helynévtörténeti tanulmányok 2.* Debrecen: Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke. 31–46.
- TÓTH VALÉRIA 2007. A templomcíméből alakult településnevek keletkezési körülményeiről. *Magyar Nyelv* 103: 408–19.
- TÓTH VALÉRIA 2008. *Településnevek változástipológiája*. Debrecen: Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- TÓTH VALÉRIA 2012. Patrocíniumi településnevek Európában. *Magyar Nyelv* 108: 292–303.
- TÓTH VALÉRIA szerk. 2011. *Patrociny Settlement Names in Europe. Onomastica Uralica* 8. Debrecen–Helsinki: Debreceni Egyetemi Kiadó.